

Een friskewassen doedelzak

Essays en kronieken uit de jaren tachtig

Bart Tromp

bron

Bart Tromp, *Een friskewassen doedelzak. Essays en kronieken uit de jaren tachtig*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1988

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/trom003fris01_01/colofon.htm

© 2007 dbnl / erven Bart Tromp

Maar heb je nooit opgemerkt wat een armzalig ding dat altijd is, een mening zonder kennis? Op z'n best is hij blind. Want er is geen verschil tussen een blinde op de goede weg en iemand met een juiste mening zonder inzicht. Stel je werkelijk prijs op zo'n armzalige, zo'n blinde en kreupele vertoning, terwijl je in de gelegenheid bent van anderen zulke schitterende theorieën te horen?

Plato, *Politeia* (vertaling Gerard Koolschijn)

Het is hem ernst als een rasp
die een gebogen musseveertje bijvijlt

Lucebert

Inleiding

Over de neergang van het politieke essay zijn al heel wat krokodilletranen vergoten. De krokodillen zijn immers veel liever dagboekancier of hebben zich onder enig plichtmatig protest in hun wetenschappelijke dan wel politieke *habitat* laten dressereren tot schrijvers van nota's en van wetenschappelijk verantwoorde artikelen. De 'disciplinering van de geest' heeft daarmee niet zozeer ongehoorde als wel onverwachte vormen aangenomen. Aan de ene kant de opdeling van de cultuur in verhandelbare eenheden voor politieke en academische tokohouders; aan de andere wordt zij platgeslagen tot *sandwich spread*, geschikt om grote oppervlakken met een dunne laag te bedekken.

De essayist in spe is gedwongen te kiezen uit twee soorten publiek: het algemene, dat ten minste de krant leest - althans verondersteld wordt dat te doen - en het bijzondere, dat bij een toko rondhangt. In het eerste geval is hij tot korthed verplicht, en ertoe veroordeeld een onevenredig deel van zijn inspanning te besteden aan trucs om de aandacht van de in principe ongeïnteresseerde lezer te vinden en te behouden. In het tweede wordt hij opgesloten in het vakblad, dat vakgenoten steeds meer over steeds minder biedt.

De middenweg is, geheel in overeenstemming met bepaalde religieuze voorstellingen daarvan, steeds smaller geworden. De cultureel-politieke tijdschriften, in principe plantages bij uitstek voor het essay, zijn slachtoffer van dezelfde tendens die het essay als genre beknelt. De ontwikkeling van de audiovisuele media heeft hen bovendien naar de marge van het publieke debat wegge-

drukt. De opinieweekbladen die hun functie in de jaren zestig overnamen, laten het in de jaren tachtig afweten.

Zo blijft het *boek* over als laatste voertuig voor het essay - dat er niet meer is. Wie schrijft, die blijft, wordt wel gedacht, maar voor zover dat geldt, geldt dat alleen maar het geschrevene in boekvorm. Met dit boek heb ik van de nood een deugd proberen te maken. Sinds 1979 schrijf ik wekelijks een beschouwing over politiek en cultuur in het dagblad *Het Parool*. Geen essays, dus; en ongetwijfeld getekend door eigenaardigheden waartoe het genre van het korte stuk dwingt. In een aantal gevallen bleek niettemin een bepaald thema, een bepaalde gedachtengang, zich te hebben doorgezet door een reeks afzonderlijke beschouwingen. Het leek de moeite waard deze te herschrijven, zoniet als ‘essay’, dan toch als kroniek.

Aldus opent dit boek met een aantal observaties van de Nederlandse politieke cultuur van de jaren tachtig; de leidende gedachte is dat de beschreven gebeurtenissen niet op zichzelf staan, maar - om de dichter te citeren - ‘typische symptomen van het een of ander’ zijn.

Hoofdstuk twee is een essay over het laatste boek van Daniel Bell, die ik beschouw als de meest genuanceerde en interessante vertegenwoordiger van het neoconservatieve denken dat de jaren tachtig tot nu toe domineert. Het neoconservatisme wordt, zeker in Nederland, wel bestreden, of men neemt tenminste vol afschuw het woord in de mond, maar van een inhoudelijk debat met dit conservatisme is niet of nauwelijks sprake. In hoofdstuk drie verdedig ik de stelling dat het neoconservatisme - door mij bondig gedefinieerd als ‘wraak van de sociologie op de politiek’ - door de linkse beweging niet alleen ten eigen voordeel serieus moet worden genomen, maar dat de laatste tevens iets moet doen met het skelet in haar kast, waaraan het etiket ‘overgang naar het socialisme’ bengelt.

Hoofdstuk vier, de ‘Kleine Marx-kroniek, 1983’ belicht een aantal uiteenlopende facetten van Marx en het

marxisme, opgetekend in het jubeljaar 1983, toen de honderdste sterfdag van deze half-Nederlandse denkreus uitbundig herdacht is, niet in de laatste plaats door schrijver dezes. ('Niemand die in 1983 op zoveel plaatsen en zoveel malen Marx heeft herdacht als juist Tromp,' stelde een onverdachte waarnemer als Lolle Nauta al in dat zelfde jaar vast.)

In 'Het hoogste onderwijs', het vijfde hoofdstuk, worden schetsen van het hedendaagse universitaire klimaat afgewisseld met enigszins nostalgische terugblikken op de jaren zestig, toen ik er nog niet doceerde. Het zou vanwege de symmetrie verleidelijk zijn om het universitaire anti-intellectualisme dat vandaag de dag met opeenvolgende decreten door de minister van Onderwijs en Wetenschappen wordt afgedwongen op één lijn te stellen met het anti-intellectualisme dat 'de beweging van zestig' ook niet vreemd was. Verleidelijk, maar niet waar: de beweging van zestig had in ieder geval een janushoofd (zoals uitvoeriger uiteengezet in mijn *Het falen der nieuwlichters*); dit kan van het hedendaagse institutionele anti-intellectualisme niet worden gezegd.

In het zesde hoofdstuk heb ik het (mijn) debat met de 'vredesbeweging', met name het Interkerkelijk Vredesberaad, opgetekend. Vermoedelijk maakt 'Vechten voor vrede' hier en daar een ietwat tweeslachtige indruk, omdat ik in veel sterkere mate dan in de meeste andere hoofdstukken voortdurend het perspectief van de deelnemer afwissel met dat van de waarnemer.

Hoofdstuk zeven, ten slotte, heeft als thema het verband tussen ideologie en het terrorisme van de Rote Armee Fraktion. Of liever gezegd: in dit essay tracht ik enerzijds afbreuk te doen aan de gebruikelijke verklaring van het moderne politieke terrorisme à la de RAF als ideologisch gemotiveerd - een verklaring die zowel aanhang geniet bij tegenstanders als bij hen die voor dit terrorisme alle begrip op kunnen brengen, of het ondersteunen. Daartegenover stel ik een andere opvatting van ideologie als factor niet in het *ontstaan*, maar in het *voortbestaan* van terroristische groeperingen.

Verklaringen van politieke processen en gebeurtenissen waarin grote waarde wordt toegekend aan de rol van politieke ideeën zijn vanaf de late jaren zeventig in de sociale en politieke wetenschappen in diskrediet geraakt. Zowel bij marxistische als bij niet-marxistische auteurs zijn het vrijwel uitsluitend de ‘structuren’ die het hem doen. Deze afkeer van verklaringen in termen van ideologie is begrijpelijk voor zover de laatste, op de wijze waarop dat ook bij de Baader-Meinhof-groep is gedaan, een onhoudbare pretentie behelsden. Met het badwater dreigt echter ook het kind te worden weggegooid. Het onderliggende thema van dit boek is dan ook dat politieke ideeën wel degelijk van belang zijn, dat de wijze waarop mensen de werkelijkheid interpreteren en naam geven hun handelen niet bepaalt, maar wel kanaliseert; die kanalen hebben zij zelf gegraven.

1 Teruglopende gebeurtenissen

Dertien glossen bij de politieke cultuur van de jaren tachtig

Kwezelarij en politieke verantwoordelijkheid

Op een toch al niet zo mooie dag in oktober 1947 wandelde Hugh Dalton, de exuberante minister van Financiën in de Labour-regering van Attlee, van zijn departement naar het parlamentsgebouw. Daar zou hij later op de dag zijn begroting voor het komende jaar presenteren. Op zijn wandeling werd hij vergezeld door enkele bekenden uit de wereld van pers en politiek, met wie hij vrijblijvend van gedachten wisselde.

Juist voordat Dalton het Lagerhuis ging toespreken verscheen de krant van een van de journalisten met wie hij die morgen had gesproken; de eerste editie al bevatte enkele belangrijke elementen uit zijn miljoenennota. De minister had zijn mond voorbijgepraat, ook al had hij er geen moment rekening mee gehouden dat zijn indiscreties nog voor zijn begrotingsrede gepubliceerd zouden kunnen worden.

Onmiddellijk na zijn optreden in het Lagerhuis bood Dalton Attlee, de eerste minister, zijn ontslag aan. ‘Ik was geroerd te zien dat hij nog dieper ontroerd was dan ikzelf,’ schreef Dalton, ‘hij zei dat hij het haatte - dat woord herhaalde hij - mij te verliezen.’¹ (Tegenover Francis Williams, zijn persadviseur, liet Attlee, die in *The Times* alleen de familieberichten en het kruiswoordraadsel las, zich anders uit. ‘Sprak met de Pers?’ moet hij verbijsterd tegen Williams hebben gezegd. ‘Why on earth did he want to talk to the *Press*?’) Twintig jaar lang was Dalton een van de grote mannen van Labour geweest. In de voorgaande twee jaar had hij op briljante

wijze steeds weer oplossingen weten te vinden voor de noodtoestand waarin Groot-Brittannië na het winnen van de Tweede Wereldoorlog was beland.

Maar noch voor Dalton, noch voor Attlee bestond er ook maar een zweem van twijfel dat een minister die een dergelijke fout had gemaakt, heen moest gaan. Van politieke noodzaak voor een dergelijke stap was geen sprake. Labour beschikte over een solide meerderheid in het Lagerhuis. Churchill, leider van de oppositie, verklaarde dat hij, in Attlees plaats, het ontslag van Dalton niet zou hebben aanvaard, en een parlementaire commissie van onderzoek onthief Dalton later van elke verdenking dat hij zijn begroting met verkeerde bedoelingen had laten uitlekken. Dalton had een politieke fout gemaakt, maar noch zijn persoonlijke integriteit, noch zijn bekwaamheid stond ter discussie.

Later keerde hij terug in het kabinet, als kanselier van het hertogdom Lancaster, - de meest schilderachtige betiteling die men zich kan denken voor een minister zonder portefeuille. Met zijn schitterende politieke loopbaan was het echter gedaan. Eén moment van onbedachtzaamheid had daar een eind aan gemaakt. In zijn gedenkschriften troost Dalton zich met het commentaar van een Amerikaanse journalist: 'Als het Congres er net zulke hoge standaarden op na zou houden als het Lagerhuis, dan zou daar nooit een quorum zijn.'²

Het ontslag van Dalton is inderdaad een model van betamelijkheid in de politiek - een sfeer, waarin men, net als de vrouw van Caesar, boven verdenking verheven zou moeten zijn. Een model dat niet alleen de Verenigde Staten tot voorbeeld strekt, maar ook Nederland, waar in het jongste verleden ten minste zes overeenkomstige zaken hebben gespeeld, die alle zes op treurig stemmende wijze zijn verlopen.

Willem Aantjes moest heengaan als fractievoorzitter van het CDA omdat hij onvoldoende opening van zaken

had gegeven over zijn jeugdzonde. Dat heengaan was juist. Maar het gebeurde in een sfeer van hypocrisie en goedkoop moralisme, waarin het maken van een fout en het veertig jaar na dato fout zijn, door elkaar werden gehaald.

Al eerder had dit in elkaar schuiven van het politieke en het persoonlijke, van het zakelijke en het morele, zich voorgedaan bij het Menten-debat, waar het opzienbarende tekortschieten van de toenmalige minister van justitie, Van Agt, ter discussie stond. De minister maakte er een aanval op zijn persoonlijke integriteit van, en kon toen blijven zitten omdat in Nederland de incompetentie van ministers altijd minder zwaar weegt dan de instandhouding van een kabinet.

Een soortgelijk mechanisme werd acht jaar later in werking gesteld toen de parlementaire enquête-commissie inzake het overheidsbeleid ten aanzien van het Rijn-Schelde-Verolme-concern concludeerde dat minister Van Aardenne in april 1980 ‘onjuiste en misleidende informatie’ aan de Tweede Kamer had verschaft, en deze handelwijze van de bewindsman scherp afkeurde. Van Aardenne verdedigde zich met het argument dat hij dit had gedaan om staat en RSV tegen schuldeisers te beschermen, niet om de volksvertegenwoordigers te misleiden. Althans, dat laatste was niet zijn bedoeling geweest. Politieke gevolgen wenste hij echter aan het afkeurend oordeel van de enquête-commissie niet te verbinden; zijn partij kondigde zelfs aan uit het kabinet te stappen als een motie van wantrouwen tegen de minister zou worden aangenomen. Van Aardenne kon blijven zitten, maar was voortaan vleugellam; zijn politieke fout getransformeerd in een moreel en karakterologisch defect.

De affaires-Brokkx (1986) en -Braks (1987) volgden het beproefde stramien, ook al bracht Brokkx er een variant op aan: hij moest gedwongen worden de eer aan zichzelf te houden.

Het lijkt in de Nederlandse politieke verhoudingen onmogelijk te zijn dat iemand zijn verantwoordelijkheid durft te dragen door heen te gaan na een zware fout te hebben begaan of een ernstige vergissing te hebben gemaakt. Maar juist daardoor worden dader en daad vereenzelvigd; van een ambtsdrager die in die verantwoordelijkheid een fout heeft gemaakt, wordt hij iemand die moreel niet deugt.

Als voorzitter van de RSV-enquête-commissie groeide CDA-kamerlid C.P. van Dijk uit tot een Nederlandse Sam Ervin, de vleesgeworden Integere Volksvertegenwoordiger. De affaire-Van Dijk vier jaar eerder was geheel en al vergeten. Van Dijk was toen minister van Ontwikkelingssamenwerking. Onthullers brachten aan het licht dat hij twintig jaar eerder instemmende artikelen over de apartheid had geschreven, in het tijdschrift op gereformeerde grondslag *Wapenveld*.

Ook hier werd de zaak enkel in een sfeer van moralisme en fatsoensrakkerij besproken. De afdeling radio van de IKON weigerde de Dick Scherpenzeel-prijs (voor bewustmaking over ontwikkelingssamenwerking) uit handen van deze racist te ontvangen. Van Dijk nam publiekelijk afstand van zijn vroegere opvattingen. (Hoewel hij weigerde voor de IKON-microfoon, volgens de beste calvinistische traditie, zijn eigen bewustwording inzake apartheid en racisme publiekelijk uit de doeken te doen.) Zijn critici geloofden hem echter niet, noemden hem een racist, en eisten zijn aftreden. Maar zij hebben geen spoor van bewijs aangevoerd om aannemelijk te maken dat Van Dijk nog steeds zijn opvattingen uit 1958 aanhing. Het is een verwerpelijke vorm van kwezelarij om dan toch diens integriteit in twijfel te blijven trekken, maar een kwezelarij die blijkbaar kenmerkend is voor de Nederlandse politieke cultuur.

Toch had Van Dijk toen moeten aftreden. Niet zijn morele integriteit hoort in een geval als dit immers ter discussie te staan, maar de basis van zijn politiek functio-

neren. Een minister van Ontwikkelingssamenwerking, die in binnen- en buitenland geassocieerd wordt met pro-apartheidsstandpunten, kan nooit de Nederlandse politiek op dit punt geloofwaardig naar voren brengen - hoe onrechtvaardig het ook is dat meer dan twintig jaar oude opvattingen daarvan de schuld zijn. De proef op deze som kon niet meer genomen worden: Van Dijk werd gered door de gong, in casu de ketelmuziek waarmee het kabinet-Van Agt-Den Uyl-Terlouw negen maanden na zijn conceptie uiteenviel.

In een minder krampachtige politieke cultuur dan de onze zou deze affaire ertoe geleid hebben dat Van Dijk een ander departement had gekregen, of was afgetreden. De affaire zou beperkt zijn gebleven tot zijn zakelijk-politieke proporties. De persoonlijke integriteit van Van Dijk zou niet in het geding zijn gebracht. Nu heeft het hameren op dit laatste ertoe geleid dat de hoge principes van de politiek, de principes die Daltons aftreden vanzelfsprekend maakten, niet zijn toegepast om Van Dijk tot heengaan te bewegen.

Dat precies hetzelfde in 1985 met Van Aardenne gebeurde, nu met Van Dijk als Nemesis, doet onder beider affaire een eigenaardig slotakkoord klinken. In Nederland is kwezelarij het onvermijdelijke substituut van politieke verantwoordelijkheid.

Expressivisme als politieke daad

Vanaf december 1968 werd op de wekelijkse vergadering van het Sentrale Beleids Komitee van de SVB (Studenten Vakbeweging) steeds maar weer voorgesteld om het Maagdenhuis te bezetten. De meerderheid van het SBK zag daar nooit wat in. De voorstanders van de bezetting konden namelijk nooit aangeven waarom de SVB het zenuwcentrum van de Amsterdamse Universiteit zou moeten platleggen.

Toen echter in het voorjaar van 1969 de Tilburgse Hogeschool door studenten werd ingenomen, waren de

Amsterdamse activisten niet meer te houden. Twee weken later trokken, buiten SVB en ASVA om, studenten het Maagdenhuis binnen. Een politieke argumentatie voor de bezetting was er niet. Die werd pas achteraf gefabriceerd op basis van de tijdens de bezetting geroofde documenten.

De bezetting van het Maagdenhuis is een voorbeeld van wat ik zou willen noemen: ‘politiek expressivisme’.³ Daaronder versta ik handelingen die worden voorgesteld als politiek, in de zin van doelgericht, maar waarvan uiteindelijk de enige rechtvaardiging die handeling zelf is. Politiek expressivisme onttrekt zich daardoor aan debat en daarmee aan rationaliteit en democratie, want politieke discussies kunnen alleen maar worden gevoerd als het mogelijk is argumenten uit te wisselen.

Politiek expressivisme is blind voor zijn gevolgen, maar de gevolgen van zulke expressivistische handelingen kunnen groot zijn. De bezetting van het Maagdenhuis, bijvoorbeeld, luidde de ondergang van de progressieve studentenbeweging in Nederland in. De acties in januari 1982 tegen een munitietrein uit Eemshaven lijken mij volstrekt aan de omschrijving van politiek expressivisme te beantwoorden. ‘De veiligheid van mensen’ - het meest gebruikte motief van de actievoerders - is alleen door henzelf bedreigd. De enige die gewond werd was de treinmachinist die door een steen van de actievoerders in het gezicht werd geraakt. Sinds de ontploffing van het Leidse kruitschip in 1807 is er geen ongeluk met een munitietransport in Nederland voorgevallen. De relatie tussen de actie en een politiek doel was geheel verdwenen. De actie was haar eigen rechtvaardiging.

Op politiek expressivisme hebben actiegroepen of actievoerders echter niet het monopolie. De neergang van het parlement komt onder andere tot uiting in de opkomst van het politiek expressivisme in en om 's lands vergaderzaal. Om te overleven zijn steeds meer politici

dag in dag uit in de weer om duidelijk te maken dat ze er *zijn*, een activiteit waarbij de vraag wat ze er mogelijkwerijs *doen* naar de achtergrond verschuift.

Gemeenteraden zijn altijd sergeants van de Nederlandse politiek geweest, de ruggegraat van het bestuurlijk stelsel, maar ook zij zijn niet immuun voor het politiek expressivisme. Sinds de gemeenteraad van Hellevoetsluis in 1982 een artikel in de Algemene Politie Verordening inlaste, dat het vervoer of parkeren van nucleaire wapens op het territorium der gemeente verbodt, zijn in tientallen gemeenteraden discussies gevoerd over moties waarin de raad zou uitspreken dat kernwapens niet op het grondgebied van de betreffende gemeente mochten worden geplaatst. In veel gemeenten is aldus besloten; sommige van deze gingen zelfs de titel ‘kernwapenvrije gemeente’ voeren.

Op kamervragen of gemeenteraden de aangewezen lichamen zijn om zich over zulke kwesties uit te spreken, antwoordde de toenmalige minister van binnenlandse zaken, Van Thijn, dat gemeenteraden ‘zonder meer’ het recht hebben zich uit te spreken over de plaatsing van kernwapens op hun grondgebied.

Dat recht wordt door niemand betwist. Gemeenteraden staat het ook vrij om een bepaling in de Algemene Politie Verordening op te nemen waarbij het uitgesloten wordt dat bereden agenten met kernwapens worden uitgerust. De verordening kan zelfs verrijkt worden met de bepaling dat het laten exploderen van een nucleair wapen binnen de gemeentegrenzen is verboden. Van een inhoudelijk oordeel over zulke moties heeft de minister zich onthouden, wat op zich correct is; al wees hij erop dat besluiten van de gemeenteraad die in strijd zijn met de wet dan wel het algemeen belang op grond van art. 185 van de Gemeentewet geschorst of vernietigd kunnen worden.

Dat Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland het raadsbesluit van Hellevoetsluis ter vernietiging voor zouden dragen was even onvermijdelijk en voorspel-

baar als de schorsing en uiteindelijke vernietiging door de Kroon van dat besluit (1985).

Gemeenten voeren geen defensiepolitiek en de opslag en het vervoer van kernwapens zijn een rijkszaak. Daar komt bij dat deze golf van moties suggereerde dat er wel eens plannen voor de stationering van kernwapens in plaatsen als Hellevoetsluis zouden kunnen bestaan. Voor zo'n veronderstelling bestaat geen grond, en men moet het de gemeenteraadsleden die zulke moties ondersteunen alleen al aanrekenen dat zij op deze wijze hun kiezers hebben geprobeerd bang te maken.

Erger is echter de dubbelzinnigheid van deze raadsbesluiten. Aan de ene kant suggereren zij dat de gemeenteraad wel degelijk de bevoegdheid heeft om inhoud te geven aan zo'n besluit. 'Met alle wettelijke middelen' moeten de gemeentebesturen zich tegen de plaatsing van kernwapens op hun grondgebied verzetten, heet het bijvoorbeeld. Maar in het debat dat daarover in de Eindhovense raad werd gevoerd, moest het gemeentebestuur uitleggen dat zulke middelen er in het geheel niet zijn.

Dergelijke besluiten zijn dus aan de andere kant volstrekt vrijblijvend. Zij leiden niet tot feitelijke politiek. Maar ze suggereren dat ze dat wel doen. Dat stempelt ze tot uitingen van politiek expressivisme. En wanneer dat duidelijk wordt aan een bevolking die niet thuis is in staatsrechtelijke problemen, maar afgaat op de woorden van dat besluit, dan is het resultaat voorspelbaar: een uitholling van het vertrouwen in de democratie. Deze heeft in ieder geval het voordeel dat er geen twijfel over kan bestaan wie daarvoor verantwoordelijk zijn. De degeneratie van het begrip 'politiek' die aldus is bevorderd, wordt pijnlijk gedemonstreerd door de bewoordingen waarin het Ministerie van Binnenlandse Zaken de vernietiging van het Hellevoetsluis besluit toelichtte. Gemeentelijke uitspraken over kernwapens 'hebben alleen politieke waarde en worden ook als zodanig aangemerkt'.⁴ Hier is 'politiek' blijkbaar synoniem met 'vrijblijvendheid', een waardering die weer een jaar

later bevestigd werd toen de gemeenteraad van de ‘kernwapenvrije gemeente’ Amsterdam aan stadsbewoners die die proclamatie serieus hadden genomen moest bekennen over geen mogelijkheid te beschikken met kernwapens bewapende oorlogsbodems van bondgenootschappelijke marines uit de gemeentewateren te weren.

Nieuwe politiek: de beweging van tachtig

De ‘Vredesweek’ van 1982 brak als altijd eind september uit; zoals krijgskundigen weten, het laatst mogelijke tijdstip voor grootscheepse herfstmanoeuvres. Maar ik beleefde het hoogtepunt al enige weken eerder, toen ik deelnam aan een forumdiscussie over ‘Nederland, kernwapens en Oost-Europa’. Het debat vond plaats in Tilburg. De organisatie berustte bij de Atlantische Commissie, en alle gezindten waren vertegenwoordigd. De kamerleden Frinking en Bolkestein voerden het woord vanuit christen-democratische en liberaal-conservatieve inspiratie, een gepensioneerde officier sprak namens het IKV en ik vertolkte het klassieke sociaal-democratische standpunt. De burgemeester zat voor. Tot mijn verbazing was de zaal om acht uur inderdaad vol.

Het publiek viel in drie duidelijk te onderscheiden categorieën uiteen. Het meest op tijd was een aantal keurig geklede heren van ten minste middelbare leeftijd; onder hen bevonden zich velen met de daagse versierselen van een koninklijke onderscheiding op de revers. Iets groter van omvang en duidelijk jeugdiger van samenstelling was een enigszins morsig gezelschap in tuinbroeken en andere vrijetijdskleding. Deze uitmonstering, en een ernstige, zoniet tobberige gelaatsuitdrukking stempelden hen tot de voorhoede van de Tilburgse vredesbeweging. Op het laatste moment marcheerde nog een derde groep binnen. Deze bestond uit niet nader te omschrijven ‘jongeren’ van tussen de twaalf en veertig. In grootte overtrof deze groep de beide vorige ruimschoots.

Frinking mocht het eerst spreken. Hij werd daarna vergast op een ovatie alsof hij een waanzinaria van Donizetti had gezongen. Nu was het woord aan Bolkestein, die al vanaf zijn eerste zin begeleid werd door gemompel, gesis, gefluit en daarna door trekbommen die de allerjeugdigsten op de eerste rij even ongegeneerd tot ontploffing brachten als de al volwassen jongeren dat verderop deden. De voorzitter greep in en stelde voor om eerst de sprekers aan het woord te laten; daarna, zo zegde hij toe, was er alle ruimte voor ‘de zaal’ om met de inleiders te discussiëren.

Deze benadering hielp niet en werd zelfs met geestdrift moeilijk verstaanbaar gemaakt. Ook de woordvoerder van het IKV werd het spreken nagenoeg belet. Geen van de drie sprekers had tot dan toe over het eigenlijke onderwerp gesproken; de ex-majoor van het IKV al helemaal niet. Die volstond met een boetepredikatie waarin kernwapens, werkloosheid, materialisme en inkomensongelijkheid eigenlijk allemaal dezelfde symptomen van het een of ander bleken te zijn. Vooral dat de jeugd ‘geen perspectief’ werd geboden verontrustte hem. Deze poging om aansluiting bij de meerderheid van het gehoor te vinden faalde, al krijste een goed geklede dame van twintig ter ondersteuning van zijn gelijk: ‘Wij staan met onze rug tegen de muur.’

Inmiddels hadden de verdedigers van het Westen in onvriendelijke bewoordingen afscheid genomen van de burgemeester, die nu wel het CDA leek te verpersoonlijken: hij deed niets, maar bleef wel zitten. Het had geen zin hier te blijven, zo betoogden zij, als de voorzitter geen orde kon houden. De voorzitter vroeg vertwijfeld wat hij dan zou moeten doen, waarop de drager van een Militaire Willemsorde Tweede Klasse hem toebeet: ‘U bent toch hoofd van de politie!’

Mijn relaas ging over Polen en Oost-Europa, niet over atoombommen, en wellicht was het daaraan toe te schrijven dat het niet geheel onverstaanbaar werd gemaakt. Van het Oostelijk front was hier blijkbaar niets bekend.

In de pauze trachtte ik met enkele manifestanten in gesprek te komen. Met iets triomfantelijks op zijn gezicht vroeg een jongen mij of ik wel begreep wat hier aan de hand was, en of ik daar begrip voor had. Ik antwoordde dat ik waarnam hoe een georganiseerde groep succesvol probeerde deze vergadering onmogelijk te maken. ‘Maar begrijp je dan niet waarom ze dat doen?’ zei hij verontwaardigd. ‘Het zijn allemaal mensen met een mond,’ zei ik terug, ‘en ze kunnen hier zeggen wat ze willen. Maar ze verkiezen het anderen het spreken fysiek onmogelijk te maken.’ Nu mengden zich omstanders in de discussie. ‘Discussie, daar hebben we genoeg van. Er moet wat gebeuren. Die democratie van jullie deugt niet.’

Na de pauze zou de zaal aan het woord komen, maar dit werd evenmin toegelaten. Ten einde raad deed een jeugdig lid van het IKV een klemmend beroep op de geluidsenthusiasten: ‘Links beschuldigt de fascisten er vaak van de vrije discussie onmogelijk te maken. Laten wij rechts geen aanleiding geven nu ons daarvan te betichten.’ Dit verzoek werkte als olie op het vuur. De groep bracht nu een heuse sirene in het veld.

Van mij had zich al veel eerder op de avond een kille woede meester gemaakt die mij in staat stelde ijzig achter de tafel te blijven zitten en niet boos weg te lopen, of op de hoofdman, een grijnzend, in cowboykleren en laarzen gehuld warhoofd, toe te stappen om hem een muilpeer te verkopen. Ik weet niet of dit de eerste keer in Nederland was, maar ik had nog nooit eerder meegemaakt dat op een voorbereide en georganiseerde manier een publiek debat dat voor ieder toegankelijk was, met geweld onmogelijk werd gemaakt.

Net op het moment dat de voorzitter het eindelijk voor gezien hield en de vergadering wilde sluiten, hief de bende een lied tegen de bewapening aan en verliet voldaan de zaal met achterlating van een stinkbom. De nieuwe politiek, ‘de beweging van ’80’ (*De Volkskrant*), had haar kracht en aanwezigheid op overtuigende wijze gedemonstreerd.

Overbodigheid van het politieke essay

Is het waar dat de belangstelling voor ‘de politiek’ aan het afnemen is? Eén manier om dat vast te stellen is een seismograaf te plaatsen bij de linkse intelligentsia aan de sociale faculteiten van onze universiteiten, sinds de jaren zestig broeinesten van politiek activisme. De wijzertjes slaan niet meer uit. Jarenlang was in deze kring marxisme, in vele gedaanten en vermommingen, de noemer waaronder studie en politiek met elkaar verbonden werden. Maar bij gelegenheid van het honderdste sterfjaar van Marx lijkt de doods klok voor het universitair marxisme te zijn geluid.

De laatste jaren was het structuralistisch neomarxisme van Louis Althusser en Nicos Poulantzas in deze kring de grote mode. Maar de verstandsverbijstering van de eerste en de zelfmoord van de tweede hebben de neergang van deze variant van het marxisme ingeluid, zoniet veroorzaakt. Marxisme is uit: goeddeels vervangen door de niet-marxistische filosofie van Michel Foucault en zijn volgelingen, waarin ‘macht’ en ‘disciplineren’ de sleuteltermen zijn, die naar goed Frans gebruik, een dermate metafysisch karakter hebben gekregen dat geen plaats meer is ingeruimd voor politiek als menselijke activiteit.⁵

De seismograaf naar een ander gebied verplaatst. Bij een recente discussie over cultuur en politiek vroeg de chroniqueur H.J.A. Hofland hardop hoe het nu wel gesteld was met het politieke engagement van de Nederlandse literatuur. In die algemene vraag waren twee meer toegespitste verborgen. De eerste is die naar geëngageerde Nederlandse literatuur. Die is er weinig, omdat ook de huidige generatie schrijvers en dichters haar thema's bij voorkeur niet in het domein van de publieke zaak zoekt. Dat past in een traditie: met enige overdrijving zou men kunnen zeggen, dat literatuur en politiek sinds Multatuli in Nederland gescheiden wegen zijn gegaan. Het engagement in de vorm van een publiekelijk

stelling nemen is geen instituut, of het nu ‘rechts’ of ‘links’ van inslag is. Het eerste lijkt, bij schrijvers als Van het Reve en Hermans, voor een niet gering deel ingegeven door de begrijpelijke behoefte tot tegendraadsheid; het tweede gebruikt vertrouwde en tot risicoloze symbolen geworden verwijzingen naar oorlog, bezetting en vrede, waar dan de al even vertrouwde Pavlov-reacties op volgen.

Het woord ‘intellectueel’ ontstond aan het eind van de vorige eeuw in Frankrijk als scheldwoord tegen de schrijvers en politici (toen onderling verwisselbaar) die het opnamen voor Dreyfus; de tragiek van de geëngageerde schrijver is, zoals Raymond Aron in zijn memoires opmerkt, dat Dreyfus-affaires zeldzaam zijn. Drie procent salariskorting, of drieëneenhalf: dat is geen strijdpunt dat noopt tot moreel protest waarin men uitstijgt boven het groepsbelang.

De tweede vraag die Hofland in feite stelde, was preciezer: waarom is er in Nederland eigenlijk geen sprake van de systematische beoefening van politieke essayistiek als een zelfstandig literair genre? Hij verwees naar essayisten als Ter Braak en De Kadt, die geen baanbrekers voor dit genre zijn gebleken, maar betrekkelijke enkelingen bleven. Het antwoord op die vraag is voor een deel gemakkelijk te geven. Hofland, ooit politiek essayist, is er zelf een voorbeeld van: de politieke column in de krant heeft goeddeels de ruimte gevuld die vroeger toebedeeld was aan het politieke essay in het culturele en literaire tijdschrift. Het columnisme als vijand van de essayistiek - daar zou een aparte column aan gewijd kunnen worden.

Er is echter een belangrijker reden waarom het politieke essay in Nederland een weinig beoefend en weinig gewaardeerd genre is. Deze is gelegen in de ontwikkeling van het politieke bedrijf. In de afgelopen vijftien jaar heeft dit in het teken gestaan van democratisering, politisering en uitbreiding van de participatie. Toen de rook-

wolken optrokken, moest men treurend constateren, dat er in het geheel niet meer mensen bij de politiek betrokken waren geraakt. Maar het karakter van de deelname aan de politiek was wel veranderd. De prijs van de participatie - tijd, opleiding - was enorm gestegen. De invloed van de partij-elites eveneens. Politisering bleek vertaald in gedurige strijd tussen pressie- en belangengroepen binnen politieke partijen. Een nieuwe politieke klasse is ontstaan, die zich juist door de extreem hoge participatiekosten tegelijk heeft geconstitueerd en geïsoleerd.

In deze nieuwe politieke klasse staat denken over politiek nagenoeg gelijk met het erop nahouden van een afwijkende mening, en is lezen over politiek een luxe die men zich niet kan permitteren. Alles ligt al vast in programma's en resoluties. Politieke essays, waarin problemen en ontwikkelingen in minder parochiaal verband worden besproken, zijn voor de politieke klasse op zijn best een onaangename herinnering aan wat politiek eigenlijk zou moeten zijn. Maar dat is allerm minst vruchtbare aarde voor de bloei van een genre dat alleen maar gedijt in een omgeving waarin de besluitvorming niet voorafgaat aan de meningsvorming.

De opkomst van de nieuwe politieke klasse heeft, paradoxaal genoeg, de kloof tussen maatschappij en politiek verbreed en verdiept. De geïnteresseerde burger of burgeres, die op andere wijze dan door mee te draaien in de vergadermolen van partijen wil deelnemen aan de publieke zaak, bemerkt al snel dat wegen daarnaar niet of nauwelijks bestaan. Voor deze groep, tot wie de politieke essayist zich in wezen richt, is 'politiek' al lang weer een ondoordringbare jungle geworden, waarin men zich niet waagt. Zo heeft de politisering van de laatste twintig jaar haar formidabel tegengestelde oproepen. Daar zou iemand eens een goed essay over moeten schrijven.

Tiermondisme

De derde dag ben ik niet weer vroeg opgestaan, zodat ik het publieke deel van de conferentie gemist heb. Het verslag in *De Volkskrant* van 31 januari 1984 vat de mening van het forum als volgt samen: ‘Het internationale sociaal-economische en politieke klimaat is uitermate schadelijk voor het democratiseringsproces in de Derde Wereld. Vooral de Verenigde Staten spelen een dubbelzinnige rol en schromen niet alleen uit naam van de democratie democratische tendenzen in ontwikkelingslanden de nek om te draaien. Het verbinden van politieke criteria aan ontwikkelingshulp, met name het naleven van mensenrechten, is een Westerse strategie om het eigen morele verval te maskeren.’ Bij de meeste deelnemers aan de conferentie was dit gevoelen in de voorgaande dagen al op te merken geweest, ook al bleef het toen veelal onuitgesproken. ‘Democracy and the Third World’, dat was de titel waaronder de door het Transnational Institute en De Populier georganiseerde bijeenkomst plaats vond. De deelnemers bestonden uit geëngageerde wetenschapsbeoefenaren uit Europa, de Verenigde Staten en de Derde Wereld, bureaucraten uit VN-organisaties, politici en activisten; of mestiezen met deze achtergronden. In 1974 nam ik deel aan de conferentie waarmee het Transnational Institute zijn poorten in Amsterdam opende, en het eerste wat me nu opviel was dat de tijd wel stil leek te hebben gestaan, al leek de rol die de Volksrepubliek China toen vervulde nu te zijn overgenomen door Nicaragua.

De sociologie van zulke bijeenkomsten vormt een onderontwikkeld terrein van onderzoek. Al snel wordt de pikorde in de conferentiezaal duidelijk. Vier of vijf mannen nemen na elke lezing steeds het woord en hebben dan wonderwat nauwelijks nog betrekking hebbend op het eigenlijke onderwerp te vertellen - soms wordt nog de schijn gewekt dat het om een vraag aan de inleider

gaat. Tot de vaste onderdelen van zo'n bijeenkomst behoort ook de *backbencher* die vol afkeer het tafereel gadeslaat en mompelt: 'Wat hebben die kerels elkaar te vertellen als ze al jaren hetzelfde zeggen.'

Belangrijker is de cultuur van gedeelde opvattingen. Bij een tiermondistische bijeenkomst als deze is dat de vanzelfsprekende juistheid van de *dependencia*-gedachte, in dit geval lijfelijk gepresenteerd door André Gunder Frank. Diens standpunt kan als volgt worden samengevat: als het goed gaat met het kapitalisme in de ontwikkelde landen, dan heeft dat rampzalige gevolgen voor de Derde Wereld, en als het kapitalisme in crisis verkeert, dan is dat ook rampzalig voor de Derde Wereld. De analyses die op zo'n bijeenkomst worden gepresenteerd hebben meestal een Galtungesk karakter. Met als basis niet meer dan enkele grove, wereldhistorische theses, die op hun best plausibel lijken, worden wereldschokkende conclusies te voorschijn getoverd. De verhalen pretenderen een zekere wetenschappelijkheid te bezitten, maar hebben vaak alleen maar het stellen en het beantwoorden van de schuldvraag tot onderwerp. Hoewel zelfs binnen de Chileense oppositie de oorzaken van de staatsgreep tegen Allende al lang mogen worden gezocht in de (Chileense) binnenlandse politiek, dook in de discussie hier weer de vice-president van Pepsi-Cola op als aanstichter van de coup.

Een vast onderdeel van zo'n conferentie is de extensivering van het onderwerp. Het begint ermee dat het begrip 'democratie' wordt opgevuld met allerlei begrippen die de betreffende denker wel aanstaan. Democratie is dus ook sociale rechtvaardigheid, gelijkheid, socialisme, of de uitkomst van een democratisch proces. In het tiermondisme is het probleem van de democratie bovendien pas recentelijk legitiem onderwerp van debat. Onwennig maakten verschillende sprekers er ruimte voor in hun standaardbeschouwing over imperialisme en armoede. De neiging is sterk om politieke democratie als Westers en dus als geen echte democratie te beschou-

wen, of om excuses in plaats van verklaringen voor het elimineren van democratische bestuursvormen in de Derde Wereld aan te dragen.

Het aardigste, maar in veel opzichten ook meest typerende verhaal op deze conferentie was dat van mijn oude vriend Eqbal Ahmad, een in de Verenigde Staten in ballingschap verkerend Pakistaans politicoloog. Het typerende school hem zeker in de Galtungeske opmaat van zijn betoog; een fantastische wereldhistorische beschouwing met als centraal thema de stelling dat de democratie in het Westen alleen maar mogelijk was geworden dank zij koloniale expansie. Na aldus een vlekkeloze geloofsbrief in het gezelschap te hebben gedeponneerd ging hij verder met de constatering dat ook in de Derde Wereld democratische regeringsstelsels nooit door volksbewegingen om zeep zijn geholpen, maar altijd door militaire en bureaucratische elites, grootgebracht met Westerse ideeën. (Zo kwam de ‘schuld’ toch weer te bestemder plaatse.) Ahmad wees er daarna echter op dat het nooit ‘de bevolking’ is maar altijd de zelfbenoemde leiders zijn, die verklaren dat democratie niet past bij de eigen cultuur. Nog erger noemde hij het feit dat linkse partijen en bewegingen in de Derde Wereld maar doorgaan democratie af te wijzen als ‘burgerlijke democratie’, ook al bestaat er helemaal geen nationale bourgeoisie, en ook al heeft links geen democratisch alternatief te bieden. Ook dit is een gevolg van Westerse invloed: links in de Derde Wereld is vooral een ‘*comprador*-links’, op dezelfde manier ideologisch afhankelijk van orthodox-communistische ideeën uit het Westen, als de ‘*comprador*-bourgeoisie’ economisch is gelieerd met het Westerse kapitalisme.

Deze veelbelovende opening naar een echte discussie over democratie in de Derde Wereld werd niet gevolgd door verdere zetten. Toch waren er deelnemers die, nadat sombere kenners zich hadden afgevraagd of Venezuela zich nog wel veel langer een democratie zou kunnen permitteren, de tegenvraag stelden: of het zich de

luxé van een dictatuur kon veroorloven; en deed India, twee jaar lang een dictatuur met leerzame gevolgen, dienst als weerlegging van de populaire notie dat pas op een bepaald niveau van sociaal-economische ontwikkeling democratie mogelijk wordt. ('How about Kuwait?' vroeg de Indiase schrijver Dilip Hiro sarcastisch.)

Niettemin was het wereldbeeld waarin de meeste aanwezigen zich comfortabel voelden precies het omgekeerde van het - vanzelfsprekend fel aangevallen - rapport van de commissie-Kissinger over Midden-Amerika. Het primaat van de buitenlandse politiek is in beide gevallen absoluut en onvoorwaardelijk, al wordt dit voor de een beheerst door het stoken van de communisten, en voor de ander door Amerika en Het Kapitalisme. Elke binnenlandse gebeurtenis en ontwikkeling blijken moeiteloos verklaard te kunnen worden als onderdeel van de machinaties van de een of andere duivelse macht.

Successiebelasting in de pvda

Net als de meeste andere politieke partijen in Nederland kent de Partij van de Arbeid meer ex-leden dan leden. In ander opzicht is ze echter uniek. Geen partij kan bogen op zo'n respectabel aantal ex-opvolgers van een partijleider als de PVdA. Tot het illustere gezelschap van exopvolgers van Joop den Uyl trad in de tweede week van mei 1984 Jos van Kemenade toe, en er werd toen in de media veel werk gemaakt van deze niet-gebeurtenis; iemand die publiekelijk verklaart iets niet te willen gaan doen. Een week later volgde Wim Kok het voorbeeld van Van Kemenade.

Een paar maanden daarvoor had ik in het blad *Socialisme en Democratie*⁶ uiteengezet dat alle drukte over de 'opvolging' van Den Uyl op een misverstand berustte: Den Uyl kan namelijk niet worden opgevolgd, evenmin als Drees en Troelstra konden worden opgevolgd. De positie die deze drie historische leiders van de Ne-

derlandse sociaal-democratie zich wisten te verwerven, ging, en gaat niet over op degenen die hun functies overnamen of zullen overnemen. Die positie moet namelijk verdiend worden. Den Uyl deed er bijvoorbeeld een kleine zes jaar over om van lijsttrekker - in 1966 - tot partijleider te worden, en onaantastbaar werd zijn positie pas tijdens zijn minister-presidentschap, toen hij op oudejaarsavond 1976 door Wim Kan ingezegend werd als staatsman.

Het bovengenoemde misverstand leefde voort in partij zowel als media (die wat dat betreft in kortzichtigheid voor elkaar niet onderdeden). Het probleem rond de 'opvolging' van Den Uyl ontstond pas goed toen deze voor de verkiezingen van 1982 bekend maakte een nieuwe ambtsperiode in de Tweede Kamer wellicht niet uit te zullen dienen. De oudste rot in de Nederlandse politiek zondigde op dat moment tegen een van de eerste vuistregels in dit métier: nooit zeggen dat je op termijn weg gaat. Wie dat wél doet, roept enerzijds 'opvolgingskwesties' op, en verzwakt anderzijds zijn eigen positie.

Deze fout van Den Uyl is begrijpelijk, betreurenswaardig, en, zoals Talleyrand al wist, erger dan een misdaad. De solide reputatie die Clement Attlee zich als minister-president van de Labour-regeringen tussen 1945 en 1951 verwierf is later ernstig aangetast door zijn aanblijven als partijleider in oppositie tot 1955. Zijn biograaf Kenneth Harris heeft vorig jaar echter aannemelijk gemaakt dat Attlee aanbleef om zijn opvolging zo verstandig mogelijk te regelen - een opzet waarbij hij overigens niet erg werd geholpen door zijn voornaamste kroonpretendenten, Gaitskell en Bevan.⁷ Bij Den Uyl daarentegen dringt zich langzamerhand de indruk op dat hij aanbleef om in de eerste plaats zijn opvolging niet te regelen.

Zolang er nog leven is, is er nog hoop - hoop op een tweede kabinet-Den Uyl. Dat meende ik in 1984 op grond van die aarzeling te moeten concluderen. Ik wees er toen op dat de gunstige opiniepeilingen en de toene-

mende kans op een kabinetscrisis wind in dit zeil bliezen, maar dat die wind waarschijnlijk uit de verkeerde hoek zou blijken te komen. Dat bij een verkiezingsoverwinning van de Partij van de Arbeid de arrogantie van de macht zonder twijfel opnieuw, net als in 1977, zich meester zou gaan maken van de partij, met dezelfde desastreuze gevolgen. Terwijl een nederlaag van het CDA daarentegen zou inhouden dat de laatste voorstanders van een coalitie met de Partij van de Arbeid daar uit de kamerbankjes zouden gaan verdwijnen. De kandidatuur voor het minister-presidentschap van Den Uyl was bovendien voor het merendeel van de CDA-kamerleden nagenoeg onverteerbaar. Nee, stelde ik toen, een tweede kabinet-Den Uyl is meer een fata morgana dan een doel, waard om ernstig na te streven.

Inmiddels was in de top van de PvdA een proces op gang gekomen dat bovenal de verwording van de democratie in die partij demonstreerde. Bij de formatie van het kabinet-Van Agt-Den Uyl trad André van der Louw op uitdrukkelijk verzoek van partijvoorzitter en partijleider (maar buiten partijbestuur en -fractie om) toe tot de regering. Velen zagen daarin een opstap naar de opvolging van Den Uyl. Na de val van het kabinet bleek het hier echter om een kus des doods te zijn gegaan. Nu werd plotseling Wim Kok, de voorzitter van het FNV, als prospectieve opvolger naar voren geschoven door enkele partij bestuurders en gewestelijke voorzitters (al weer buiten hun besturen om). Dat Wim Kok op zo'n krachtige wijze werd gepropageerd lag aan zijn bijzondere kwaliteiten waarvan er echter toen vooral drie van belang waren: Wim Kok was niet André van der Louw, Wim Kok was niet Marcel van Dam en Wim Kok was niet Jos van Kemenade. Daartegenover verdwenen zijn andere talenten in het niet.

Deze kandidatuur van Kok demonstreerde op nog een andere manier de verwording van de Partij van de Arbeid. Nooit eerder in de geschiedenis van SDAP en PvdA is er sprake van geweest om iemand tot partijleider

te benoemen die niet eerst in de partij zelf gepokt en gemazeld is. De slijtage van reputaties in de Partij van de Arbeid (of het gebrek aan talent) moet wel grootse, zo niet groteske, vormen hebben aangenomen als een buitenstaander een serieuze kandidaat voor het leiderschap kan worden. Kok is een te verstandige en integere man om zich in deze slangenkuil te laten parachutereren, zodat hij zich door middel van een verklaring al spoedig in de rij schaarde van de ex-opvolgers van Den Uyl: na Kloos, Pronk, Duisenberg, Van Thijn, Van der Louw en Van Kemenade.

De neergang van de democratie binnen de Partij van de Arbeid die uit deze gang van zaken blijkt, berust op een diepliggende tegenstrijdigheid in de cultuur van die partij. Enerzijds belijdt ze absolutistische opvattingen over de partijdemocratie, waarin het woord 'leiderschap' op zichzelf al verdacht, zo niet reactionair heet. Ik herinner mij een partijraad, ruim tien jaar geleden, tijdens de eerste oliecrisis, in Trianon (Utrecht) waarbij met grote inzet gepoogd werd Den Uyl, toen minister-president, het spreekrecht te ontzeggen, omdat men zich door de hoogste partijbons niet wenste te laten beïnvloeden. Die mentaliteit leeft nog steeds onder een groot deel van het kader van de PvdA. Ze valt echter niet te rijmen met het uitzonderlijke gewicht dat aan datzelfde partijleiderschap wordt gehecht door diezelfde mensen.

In deze visie mag de partijleider immers eigenlijk niets anders zijn dan de spreekbuis van 'de partij', en zeker geen man met eigen ideeën en eigen kwaliteiten. Tegelijkertijd wordt stiekem van 'de partijleider' verwacht dat 'hij (of zij)' de vragen en onuitgewerkte ideeën en wensen die in de partij leven op eigen houtje uitwerkt, onzekerheden wegneemt en 'het program' overtuigend naar buitenstaanders uitdraagt.

Het partijleiderschap van Den Uyl is steeds gebaseerd geweest op het manoeuvreren tussen die twee principes van partijleiding. De successiebelasting die dit op zijn

‘opvolger’ legt, benadert aldus de 99 % die Nieuw Links in het roemruchte pamflet ‘Tien over Rood’ reeds in 1966 in het vooruitzicht stelde. Zo worden dan de dromen van de jaren zestig werkelijkheid.

Leren en laten leren

Kort na elkaar in 1984 zijn twee boeken verschenen die een koudwaterbad uitstorten over de onderwijsvernieuwers van de jaren zestig en zeventig. De Groningse socioloog Wim Meijnen is nagegaan of het in die jaren opgekomen ideaal van de ‘kindgerichte’ lagere school de arbeiderskinderen die daarvan de vruchten hadden moeten plukken, ook inderdaad geholpen heeft. Dit bleek niet het geval. De slechte schoolprestaties van kinderen uit lagere milieus werden nog slechter in nieuwerwetse scholen die niet het leren maar ‘het (arbeiders) kind’ centraal stelden. Scholen waar zulke door vooruitstrevenden zo verfoeide basisvaardigheden als lezen, schrijven en rekenen centraal stonden, maar die niet zo strikt traditioneel waren dat er met precieze jaarklassen werd gewerkt, brachten het er in dit onderzoek veruit het beste af.⁸

Het proefschrift van de Amsterdamse pedagoog Van der Wolf, waarvoor het materiaal uit Amsterdamse buurtscholen werd geput, levert overeenkomstige bevindingen op.⁹ In scholen waar het psychische en sociale welbevinden van de kinderen vooropstaat, voelen die kinderen zich onwel en onveilig. Ze leren er weinig, en maar weinigen vinden hun weg later naar hogere vormen van voortgezet onderwijs. Maar er vallen er ook veel meer uit naar het buitengewoon onderwijs (wat vroeger BLO heette).

Tot zijn eigen verbazing en irritatie moest Van der Wolf, ooit als hemelbestormer gestart, vaststellen dat de ‘welzijnsgerichte’ school de sociale ongelijkheid niet verkleind heeft, maar vergroot. In ‘ouderwetse’ scholen waar het onderwijs niet werd afgestemd op ‘de bele-

vingswereld van het kind', maar waar de kinderen moesten leren lezen, schrijven en rekenen, gaat het precies omgekeerd: minder uitvallers, en meer doorstroming naar hogere vormen van onderwijs.

'Stimulerings'-scholen en 'kindgericht' onderwijs functioneren dus averechts, zoals de werkzaamheden van buurt- en opbouwwerkers tot meer vandalisme onder de jeugd ter plaatse leiden. De uitkomsten van deze twee Nederlandse onderzoeken zijn overigens niet uitzonderlijk of opmerkelijk. Ze stemmen overeen met wat hierover uit ander onderzoek al eerder bekend was.¹⁰

Voor deze treurige ontwikkeling - want in feite zijn enkele generaties schoolkinderen uit de laagste milieus dus opgeofferd aan op niets gebaseerde 'onderwijsvernieuwingen' - heeft de Rotterdamse onderwijssocioloog Han Leune in klemmende bewoordingen gewaarschuwd. Zijn betoog van enkele jaren geleden in het maandblad *Socialisme en Democratie*, keerde zich vooral tegen smaakmakers in de Partij van de Arbeid die de klassieke sociaal-democratische idealen van volksontwikkeling en betere onderwijskansen voor kinderen uit de lagere milieus hadden ingeruild voor dubieuze didactische idealen als 'zelfontplooiing' en 'kindgerichtheid'.¹¹

Op deze bezonnen tirade volgde een oorverdovende stilte, zoals wel vaker het geval is wanneer in de Partij van de Arbeid iemand hardop zegt dat de partij in onzichtbare praalgewaden over straat gaat.

In de feestbundel *Tekens in de tijd* die Joop den Uyl werd aangeboden ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag, werd die stilte eindelijk verbroken door de toen gaande en komende onderwijsspecialisten van de Partij van de Arbeid-fractie, Jos van Kemenade en Jacques Wallage. Dat was interessant, omdat Van Kemenade algemeen gezien wordt als een van de grote inspiratoren van de stille revolutie die de afgelopen vijftien jaar in het Nederlands onderwijs heeft plaatsgehad. Hij en Wallage geven hier echter Leune royaal ge-

lijk: ‘Zijn pleidooi tegen de individualisering als pedagogisch doel, tegen de school als *total institution*, tegen overspannen verwachtingen van de effectiviteit van de schoolse socialisatie op het affectieve domein, tegen een verbreding van het onderwijsaanbod zonder meer en voor de noodzaak om heldere cultuurpolitieke prioriteiten te stellen, is ons inziens dan ook terecht.’¹²

Maar in hun ogen betekent dat niet dat alles tot het oude moet terugkeren (iets dat Leune overigens allerm minst suggereert). Het ideaal van de volksontwikkeling eist een breder onderwijsaanbod dan het op de traditionele school gebruikelijke. De beide onderwijsspecialisten werken deze gedachte uit in een pleidooi voor ‘de ontwikkeling van de expressieve en creatieve kwaliteiten als essentieel onderdeel van de basisvorming voor allen’. Dit zou onder meer moeten gebeuren door in het onderwijs kunst te integreren, en ‘vooral ook door kunstzinnige expressievormen meer te hanteren als onderdeel van het leer- of ontwikkelingsproces als zodanig’.

Het is triest, maar met deze denkbeelden halen Van Kemenade en Wallage de ergste hersenspinsels die Leune net de school uit had geraagd liefdevol weer binnen. Het begint al met de verschrikkelijke misvatting dat ‘creativiteit’ en ‘expressiviteit’ op school kunnen worden ontwikkeld, en dat dat dan bij voorkeur in het kader van ‘kunst’ zou moeten gebeuren.

Deze gedachte is op twee gronden onzin. ‘Creativiteit’ en ‘expressiviteit’ zijn geen zaken die je kunt leren, zoals men talen kan leren, of biologie. Het zijn ook geen zaken waarin men onderwijzers kan trainen om ze kinderen bij te brengen. De gedachte dat dat allemaal wél zou kunnen is één van de oorzaken van het mislukken van de Nederlandse ‘onderwijsvernieuwing’.

Zeker zo dwaas is het denkbeeld dat zulke kwaliteiten vooral wat met ‘kunst’ te maken zouden hebben. Het isolement van de kunst in het hedendaagse onderwijs is

juist een rechtstreeks gevolg van dit idee. Het heeft de toch al schaars bestaande ruimte voor ‘kunst’ in het onderwijs gedegradeerd tot een hoekje voor warme gevoelens, stuntelig doe-het-zelf-geknoei, knutselarij zonder enige poging tot het bijbrengen van gevoel voor kwaliteit en prestatie.¹³

‘Expressiviteit’ en ‘creativiteit’ kunnen kinderen net zo goed ontwikkelen bij het schrijven van een opstel, het lezen van een tekst of het oplossen van een rekenkundig probleem als in het kneden van klei. Omgekeerd echter is het waarderen en gebruiken van kunst niet een kwestie van ‘creativiteit’ of ‘expressiviteit’, maar iets dat *geleerd* kan worden. Een cultuurpolitiek die dat inzicht niet vooropstelt, valt onherroepelijk in dezelfde kuil als waarin het lager onderwijs, blijkens de onderzoeken van Meijnen en Van der Wolf, beland is.

Van dekolonisatie naar ontmondiging

Op uitgelaten wijze werden indertijd in Nederland de jaren zestig gevierd. De deelnemers aan het festijn wisten niet zo precies waar ze mee bezig waren, maar dat is volgens een bepaalde opvatting over de Geschiedenis noch te verwachten, noch wenselijk. Geleerde waarnemers en commentatoren, die overigens op hun tijd ook hadden meegedanst, kwamen al snel tot een communis opinio over de centrale betekenis van onze kleine culturele revolutie.

De columnist H.J.A. Hofland, die zich in die tijd nog voor de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen om hem heen interesseerde en daarover schreef op de gedurfde toon van een journalist die tot zijn tevredenheid bij een uitslaande brand op de eerste rij terecht is gekomen, bedacht er zelfs een term voor. De jaren zestig, zo schreef hij in een daarna veel geciteerde passage, hadden geresulteerd in de ‘dekolonisatie van de burger’.¹⁴

In de verzuilde verhoudingen van vóór die tijd was die burger immers niets anders geweest dan voetvolk, dat kon opdraven wanneer de regenten dat wilden. Bevrijd van deze kleinhouderij, waarin de hogergeplaatsten wel uitmaakten wat hij en zij moesten vinden, stemmen, lezen en luisteren, konden de burgers zich voortaan zelfstandig een weg banen door de ‘volwassen’ geworden Nederlandse democratie.

Twintig jaar later lijkt het met de dekolonisatie van de burger niet anders te zijn gegaan dan met die van de meeste echte koloniën. Onafhankelijkheid daar werd niet hetzelfde als vrijheid. De bevolking van de voormalige koloniën ruilde de regenten van overzee in voor die van eigen bodem, die niet zelden erger huishouden en incompetenter zijn dan hun voorgangers.

Op veel kleinere schaal kan men in de Nederlandse samenleving een soortgelijk proces gadeslaan. De gedekoloniseerde burger richtte nieuwe organisaties op, stichtte bewegingen of democratiseerde oude, om zo zijn eindelijk verworven mondigheid geluid te geven. Maar op een of andere manier is er in dat proces iets misgegaan. Het is nagenoeg normaal geworden dat de leiders van die gedekoloniseerde en gedemocratiseerde organisaties hun leden weer net zo de wet voorschrijven als die vermaledijde regenten van vroeger dat deden.

Het scherpst komt dat naar voren waar de leidingen van organisaties met een specifiek doel namens die organisaties standpunten gaan innemen over zaken die buiten de eigen doelstelling vallen. Kerkssynodes die rechtstreeks uitspraken doen over de binnenlandse politiek op een terrein dat het hunne niet is. Universiteitsraden, besturen van buurtverenigingen, bondsraden, Humanistische Verbonden, leidingen van milieu- en Derde Wereld-organisaties die hetzelfde doen.

Het is van belang in te zien dat het hier niet gaat om een kwestie van formele meerderheidsbeslissingen door alle aangesloten leden. (Ook al is het waar dat de besluiten waarover ik het hier heb meestal niet eens aan alle le-

den worden voorgelegd.) Neen, het gaat om iets anders. Wie lid wordt van een vereniging met een bepaald doel, doet dat omdat hij het eens is met dat doel. Door zijn lidmaatschap geeft hij dat aan; tegelijkertijd geeft hij zo het bestuur van een dergelijke organisatie een grote mate van vrijheid om naar eigen inzicht dat doel na te streven. Niets meer en niets minder. Wanneer die leiding - al dan niet gesteund door een meerderheid van leden - echter buiten die doelstelling gaat opereren, dan handelt ze, hoe men het ook wendt of keert, ondemocratisch, want buiten haar mandaat. Zo'n leiding of bestuur ontmondigt de leden omdat ze op de plaats van die leden gaat staan.

Een schrijnend voorbeeld van dit nieuwe regentendom was het optreden van burgemeester Masman van Assen in november 1984. Hij deelde toen mee zich persoonlijk sterk te zullen maken om de gemeenteraad van Assen ertoe te bewegen de stichting 'Verbiedt de Kruisraketten' te gaan steunen.¹⁵ Die stichting was een initiatief van burgers om een civiel proces tegen de Staat der Nederlanden aan te spannen over de toelaatbaarheid van de plaatsing van kruisvluchtwapens in ons land. Persoonlijk vind ik dat juridisch zowel als politiek grote onzin, en een symptoom van verrechtsing. Want uiteindelijk komt deze stap erop neer dat men een beslissing die thuishoort in politieke, democratisch aangewezen en gecontroleerde lichamen, wil overlaten aan de rechter, een onafzetbare, benoemde functionaris. Geheel voorspelbaar verklaarde de rechtbank zich, overigens pas in 1986, niet bevoegd in dezen een uitspraak te doen. De stichting ging in een hoogstwaarschijnlijk uitzichtloos hoger beroep. Maar daar gaat het hier niet om. Als mondige burgers langs deze weg iets willen bereiken is dat hun zaak en hun goed recht. Elke burger van Assen, bijvoorbeeld, kan voor zichzelf uitmaken of hij aan deze actie mee wil doen. Een burgemeester die aankondigt de vertegenwoordigers van die burgerij over te willen halen om de burgers van Assen deze persoonlijke vrijheid te

ontnemen, handelt even regentesk als een gemeenteraad die dat ook inderdaad zou doen. Zij die besturen horen alleen te beslissen over die zaken waarover de individuele burger niet zelf kan beslissen. Alles wat zij daarboven doen is: ontmondiging van die burgers.

De Amsterdamse gemeenteraad verwierp diezelfde maand een soortgelijk voorstel. Burgemeester Van Thijn vertolkte de mening van de raadsmeerderheid toen hij stelde dat - hoe sympathiek deze onderneming die raadsmeerderheid ook mocht zijn - de gemeente op dit punt geen taak had. Hij benutte jammer genoeg deze gelegenheid niet om een principieel betoog te houden over de grenzen waaraan een gemeenteraad zich dient te houden in het maken van inbreuk op de rechten van de burgers.

Maar in Amsterdam is de 'politisering' van van alles en nog wat al zo ver voortgeschreden, dat het eigenlijk wel een wonder mag heten dat de gemeenteraad het advies van Van Thijns ambtgenoot in Drente niet heeft gevolgd. 'Politisering' is namelijk in veel gevallen een ander woord geworden voor 'ontmondiging'.

Onder invloed van politisering wordt het mechanisme in werking gesteld waarmee de doelstellingen van een organisatie worden opgerekt. Alles heeft immers met alles te maken, en wie niet wil inzien dat als de Bom valt we het buurthuis ook wel kunnen vergeten, en dat de wijkvereniging daarom tegen de martelingen in Turkije haar stem moet verheffen, kent zijn tijd niet.

Men moet dan ook van goeden huize komen om tegen deze tendens tot *totalisering* in te durven gaan, zoals de gereformeerde ouderling in Groningen, die enkele jaren geleden zijn dominee toen die in zijn preek opriep tot het blokkeren van munitietransporten per trein, onderbrak met de woorden: 'Dominee. U moet hier het evangelie preken.'

Het columnisme gevonnist

Het woord ‘column’ is slechts de aanduiding van een *vorm*. Het duidt een kranteartikel aan dat, wanneer het van boven naar beneden zou worden afgedrukt, precies één kolom van een pagina zou beslaan. In een column is alles mogelijk. De enige grens wordt gesteld door de lengte. De Nederlandse dag- en weekbladen zijn de afgelopen jaren met steeds meer columns uitgedost, en die verschillen bijna per auteur van karakter. Er zijn bezadigde beschouwingen over wereldpolitiek bij, ironische verhandelingen over de verzorgingsstaat, ontledingen van politiek en bestuurlijk proza, nabeschouwingen van voetbalwedstrijden of televisieavonden, maar ook meer persoonlijk getinte overpeinzingen, eindeloos herhaalde juichkreten over de Franse cultuur of steeds maar weer hetzelfde verhaal over de verdeeldheid van Europa. Ondanks de veelvormigheid van het verschijnsel heeft het woord ‘columnisme’ steeds meer een specifieke en niet erg aangename klank gekregen. Het wordt, als ik het juist begrijp, in verband gebracht met de koortsachtige jacht op incidenten die goed zijn voor een stukje waarbij elke alinea in wezen begint met ‘ik vind’. Veel mening, weinig analyse. Het hoogtepunt van columnisme wordt bereikt wanneer columnisten over elkaar schrijven.

‘Wie zich voor zijn informatie baseert op de tientallen columns die her en der verschijnen, moet er rekening mee houden dat een gedeelte kan bestaan uit waanzin, geklets, onjuistheden en onwetendheid,’ zo bracht de criticus Reinjan Mulder dit gevoel over het columnisme in NRC *Handelsblad* onder woorden. Hij deed dat in een recensie van een nieuwe bundel columns van Renate Rubinstein. De permanente dwang om met iets nieuws of origineels voor de dag te komen dwingt de columnist volgens Mulder ertoe zich op terreinen te wagen waar hij niets of veel te weinig van weet, en

prietpraat in de plaats te stellen van weloverwogen beweringen.

Jammer genoeg bleken de twee voorbeelden die hij daarvan in deze bundel had aangetroffen niet te kloppen. Maar dat demonstreert alleen maar dat er columns in soorten bestaan - zoals ook recensies in kwaliteit verschillen, want voor een aantal columnisten gaat het verhaal van Mulder zeker op.

Deze gevoelens over columnisme zijn nu bij gerechtelijk vonnis bevestigd. Op 27 december 1984 deed de president van de arrondissementsrechtbank te Amsterdam uitspraak in het kort geding dat de ondernemer Rob Lubbers, broer van de minister-president, had aangespannen tegen de uitgever van de bestseller *Het gaat uitstekend, zwendel en wanbeleid in het Nederlandse bedrijfsleven*. Lubbers klaagde zich bij de rechtbank over een aantal passages in het boek omdat ze onjuist zouden zijn, en vanwege hun tendentiekus en insinuerend karakter beledigend en onnodig grievend. Hij eiste daarom dat de verspreiding en verkoop van dit boek zouden worden stopgezet.

Die eis heeft de president van de rechtbank, mr B.J. Asscher, afgewezen. Schrijver en uitgever dienen slechts één van de passages waarover Lubbers was gevallen in een volgende druk achterwege te laten. De gedaagde kwam dus met de schrik vrij. Die schrik moet zijn veroorzaakt door de tekst van het vonnis, want die was vernietigend voor auteur Lakeman. Niet alleen voor hem echter: ook voor het columnisme. Van de zeven passages waarover de ondernemer Lubbers was gevallen vond mr Asscher er slechts één onrechtmatig. Die moet er dus uit, in een volgende druk. Maar in het vonnis staat vervolgens dat 'die onrechtmatigheid er een is in een overvloed aan feitelijk niet of hoogst onvoldoende onderbouwde aantijgingen jegens vele ondernemers, accountants, advocaten en overheidsdienaars'. Asscher noemt daarvan een aantal voorbeelden en concludeert dat het boek aantijgingen bevat van veel ernstiger aard

dan de passages waarover Lubbers is gevallen. Hij gaat zelfs verder: ‘In dat verband verdient opmerking dat eiser geen protest heeft aangetekend tegen de volstrekt ongefundeerde aanval op zijn broer op pagina 162, inhoudende dat deze zou zijn gezwicht voor chantage door de RSV-bestuurders.’

Op bladzijde acht gaat dit vonnis definitief over in een recensie: ‘Lakemans boek is geschreven in een agressieve stijl en maakt de indruk van een verzameling “columns”. Zoals menig columnist bekreunt hij zich niet al te zeer om de bewijsbaarheid van zijn beweringen. Hij vervormt personen tot karikaturen, door slechts de aanval op hen te openen en consequent al datgene weg te laten, wat door hen ter verdediging van hun beleid of hun beslissingen aangevoerd zou kunnen worden, ook wanneer die verdediging aan hem, Lakeman, bekend is! Zoals menig columnist heeft ook Lakeman altijd gelijk en heeft hij alles opgemerkt wat aan managers, accountants, advocaten, rechters op al dan niet te verwijten wijze blijkt te zijn ontgaan. Bovendien simplificeert hij situaties, hetgeen weliswaar de leesbaarheid van het boek vergroot, doch voor iedere lezer waarneembaar aan de waarde van zijn meningen en conclusies afbreuk doet.’ De hier neergeschreven hoop op wijsheid van de lezer wordt echter weersproken door het eindoordeel dat de president van de rechtbank over dit boek velt. ‘Wij zijn op grond van al het vorenstaande geneigd te menen dat Lakemans boek zich veeleer richt tot een brede kring van lezers die bevestiging van een reeds gevormd oordeel zoeken dan tot diegenen die geïnteresseerd zijn in een objectieve analyse van hetgeen zich rond de behandelde personen en zaken heeft afgespeeld.’

Het hedendaagse columnisme, dat aldus op zo'n merkwaardige wijze als verlichtende omstandigheid wordt aangevoerd, dreigt dank zij het optreden van wat As-

scher subtiel genoeg ‘menige columnist’ noemt slachtoffer van zichzelf te worden. De column kwam op toen het incidentalisme in de beeldvorming over maatschappij en politiek ging overheersen; toen de afbakening tussen het persoonlijke en het politieke verschoof totdat kamerleden en ministers het zinvol gingen achten om voor de televisie letterlijk touw te gaan trekken met omroepmedewerkers. Zo trad de column gedeeltelijk in de plaats zowel van het politieke essay als van het ‘onpersoonlijke commentaar’ dat krantepagina's vroeger sierde.

Maar de column werd ook een vrijplaats waar alles kon en alles mocht - en ‘menige columnist’ werd een volksnar. Deze dubbelzinnigheid heeft Asscher keurig onder woorden gebracht. Zijn conclusie past dan ook precies op een eigen ervaring met het columnisme. Toen enkele jaren geleden een van die ‘menige columnisten’ een aanval op mij lanceerde die geheel en al uit onwaarheden en verdraaiingen bestond, schreef ik een forse repliek die ik vervolgens persoonlijk overhandigde aan de hoofdredacteur van het desbetreffende weekblad. Voor het eerst in de vijftien jaar dat ik hem ken, zag ik hem boos worden: ‘Hoe kun je dit nou doen. Dat is toch maar een columnist. Die kun je toch niet serieus nemen.’

Kort pleidooi voor amateurisme

Toen Wim Kok, toen nog voorzitter van het FNV, eind 1984 terugkeerde in de vuurlinie, zei hij in een interview dat de ziekte die hem langdurig geveld had ook voordelen met zich mee had gebracht: voor het eerst in jaren had hij een boek kunnen lezen. Deze mededeling herinnerde ons eraan dat iedereen weliswaar de mond vol heeft over arbeidstijdverkorting, maar dat een aantal Nederlanders hiervan nimmer zal genieten. Men vindt hen in de hoogste regionen van bestuur, politiek en bedrijfsleven. Voor hen eindigt de werkdag niet om vijf uur of half zes, noch de werkweek met het aanbreken

van de vrijdagavond. Hooguit verplaatsen zij zich dan met loodgieterstassen vol ‘stukken’ om bij huis en haard verder te werken.

De eerste keer dat ik met mijn neus op de gevolgen van arbeidstijdverkorting werd gedrukt was in 1976. Aan de instelling waar ik toen werkte hadden vierenzestigjarigen net het recht verkregen een kwartier eerder naar huis te gaan. 1976 was niet alleen het *bicentennial*, de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de VS, maar ook het jaar waarin het tweehonderd jaar geleden was dat Adam Smith zijn grote werk *The Wealth of Nations* deed verschijnen. Dit werd bij ons op gepaste wijze gevierd: een forum van geleerden debatteerde over de verdiensten en hedendaagse relevantie van de grondlegger van de economische wetenschap, en daarna sprak weer een andere geleerde een feestrede uit.

Al die tijd lag naast het spreekgestoelte een kostbare eerste editie van het besproken boek op een zwart fluwelen katafalkje opgebaard. Middenin de feestrede stond een man op en begaf zich zonder misbaar naar voren om daar *The Wealth of Nations* dicht te klappen en vervolgens met het boek onder de arm het auditorium te verlaten. Het was onze bibliothecaris, die kort tevoren vierenzestig was geworden en nu van zijn nieuwe privilege gebruik wenste te maken. Sindsdien heb ik een haarfijn criterium om de Nederlandse beroepsbevolking in te delen: er zijn mensen die om kwart over vijf onder alle omstandigheden zouden stoppen en er zijn mensen die dat niet zouden doen.

Tot de laatsten behoren voorzeker de meesten van onze politici, ministers en kamerleden, maar ook van onze burgemeesters, wethouders en gemeenteraadsleden van grote steden. Het ambt van politicus is in toenemende mate ‘geprofessionaliseerd’, zo wordt gezegd. Maar de term ‘professionalisering’ is een vlag die verschillende ladingen dekt. Met ‘professionalisering’ wordt enerzijds

bedoeld dat politicus een beroep is geworden. Het is niet meer iets dat je naast je eigenlijke werk doet. Maar het is zeker geen beroep geworden in de betekenis van werkzaamheden die aan een duidelijk afgebakende arbeidstijd zijn gebonden.

‘Professionalisering’ verwijst anderzijds naar de inhoud van die werkzaamheden: het suggereert dat er in dat beroep sprake is van heel specifieke kennis en heel duidelijke en afgebakende bekwaamheden. Maar daarvan is geen sprake. De Tweede Kamer of gemeenteraad kent geen toelatingsexamen, en de ministerraad ook niet. De kennis en vaardigheden die nodig zijn om er op middelmatige manier te functioneren, kunnen in een paar weken geleerd worden door iemand met een redelijke intelligentie; voor de rest gaat het om ervaring en niet formeel te leren bekwaamheden.

De ‘professionalisering’ van de politiek wordt zelfs weersproken door waarnemers van het parlement die constateren dat hedendaagse kamerleden en bewindslieden door de maat genomen minder thuis zijn in parlementaire gebruiken en staatsrechtelijke vormen dan eerdere generaties.

De politiek slokt meer tijd op, dat is zeker, maar er is geen aantoonbaar verband tussen tijdsbeslag en politieke kwaliteit. Er zijn veel nadelen verbonden aan deze zogenaamde ‘professionalisering’. Enkele daarvan duidde minister Brinkman in 1984 aan in een interview in *Vrij Nederland*, dat hem door de Kamer niet in dank werd afgenomen.¹⁶ Hij wees daar op het gevaar van een geestelijk isolement als gevolg van een tachtigurige werkweek en op dat van een te nauwe binding tussen Kamerleden en belangengroepen, die ontstaat wanneer de eersten in het geheel niet meer afstand kunnen nemen van hun bankje op het Binnenhof. Iedereen in de politiek viel over Brinkman heen, maar nog geen jaar later noemde de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, J. Th. J. van den Berg, die opmerkingen ‘in menig opzicht juist’¹⁷, nadat hij in 1982 al, eerder, en

fundamenteler, op de nadelen van de ‘professionalisering’ van de Tweede Kamer was ingegaan in een artikel met de veelzeggende titel ‘Geïsoleerd op het Binnenhof’.¹⁸

Een voornaam gevolg van die ‘professionalisering’ is, dat de afstand tussen kiezers en gekozenen is toegenomen. Dit proces speelt zich echter niet alleen rond het Binnenhof af. Het geldt steeds meer de politiek als geheel. Mensen die een betrekkelijk normaal leven leiden of wensen te leiden wordt het in groeiende mate moeilijk gemaakt aan de politiek deel te nemen. Wie in of van de politiek leeft, wordt het daarentegen vaak onmogelijk gemaakt een normaal leven te leiden. Die moet ernstig ziek worden om een boek te kunnen lezen. Het is de verdienste van de vrouwenbeweging dat ze op het abnormale en onmenselijke van de politiek in dit opzicht heeft gewezen. Evenzeer is het haar tekort dat ze het bij die constatering heeft gelaten en in eigen kring ook al veel waarde is gaan hechten aan het besteden van tijd aan de politiek als was dat een prestatie op zich.

In ‘The Soul of Man under Socialism’ constateerde Oscar Wilde dat het overheersende probleem van het socialisme dit was: dat het te veel avonden kostte. Dat was in 1891. Het grote probleem van de politiek van nu is dat ze te veel dagen kost. Hoe meer vergaderingen iemand bijwoont, des te hoger wordt hij of zij aangeschreven. De politieke cultuur van nu zet tijdsvulling om in status en macht en noemt dat ‘professionalisering’. Op die manier groeit de kloof tussen politiek en publiek. Democratisering vereist daarom een herwaardering van het amateurisme in de politiek.

Meldingsbord: charisma

Het begon op een maandagmorgen met kranteberichten over dr Arie van der Zwan. Die zou op een of andere conferentie een pleidooi hebben gehouden voor ‘charis-

matisch' leiderschap als middel om de economische crisis te overwinnen. Dat was nog tot daaraan toe, maar als voorbeelden van zulk 'charismatisch leiderschap' had Van der Zwan volgens die kranteberichten het optreden van Hitler in de periode 1933-37 genoemd, en dat van Reagan in onze jaren. Zo voorzichtig was hij nog wel om erbij te zetten dat hij de *legitimiteit* van dat optreden een heel andere zaak vond dan het *succes* ervan, maar dat helpt veertig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog helemaal niets.¹⁹

Wat daarna begon deed denken aan het ratelen van de meldingsborden op luchthavens en het spoorwegstation Den Haag CS. Dat geratel kent twee momenten: het ratelen zelf en het eind daarvan. Tijdens het eerste moment passeren allerlei cijfers, leestekens en letters het front, te snel om ze precies te kunnen volgen. Maar dat is niet echt erg, want de toeschouwer weet dat dit wild geraas in de voorspelde en verwachte mededeling zal eindigen.

Dat gebeurde ook in dit geval. Op een gegeven ogenblik hield het geratel op en bleken de bordjes verhangen: Van der Zwan was nu te boek gesteld als een potentiële (zo niet erger) nazi-sympathisant, die adviseerde Hitlers economische recepten uit de periode 1933-37 op het hedendaagse Nederland toe te passen. Bovendien deugde hij ook verder niet: vastgesteld kon worden dat Van der Zwan er tegenwoordig andere opvattingen op nahoudt dan twintig jaar geleden. Bijna fluisterend van verontwaardiging zeiden of schreven journalisten en opiniemakers vervolgens dat Hitler en Reagan geen *echte* charismatische leiders waren (geweest). Hitler en Reagan deugen immers niet.

Daarmee heb ik de 'discussie' heel beknopt samengevat, want het gaat me om twee elementen die vrijwel elke 'discussie' in Nederland over een controversieel thema teisteren. Het eerste is onzorgvuldigheid en onwetendheid. Het tweede is de transformatie van een feitelijk

probleem in een moreel etiket: pas wanneer duidelijk gemaakt is wie ‘goed’ is en wie ‘verkeerd’, is het debat tot zijn natuurlijk eind gekomen en blijven de ratelbordjes verder onbeweeglijk en onbewogen.

Maar nu het eerste element, wat overigens, net als een organisch molecuul, uit vele verbindingen is opgebouwd. Eén daarvan is de verandering van informatie in ruis. Het klassieke model daarvan is het fluisterend doorgeven van een boodschap van soldaat op soldaat. De oorspronkelijke boodschap is - om een recent en toch al weer historisch voorbeeld uit de oorlog om de Falklandeilanden te nemen - *Red Alert*, maar aan het eind van het peloton is dat geworden *Galtieri is dead*.

In het Nederlandse politieke debat gaat dat proces aldus: een journalist schrijft iets op wat hij zelf heeft gezien of gehoord. Daarna maken anderen op grond daarvan hun stukje. Daarover praten dan weer andere opiniemakers en die schrijven hun meningen op in kranten of spreken ze uit op radio of televisie onder het klassieke kleinburgermansmotto: ‘Ik heb het zelf niet gelezen, maar het moet *vreselijk* zijn geweest.’ Op dat moment schaart het leger der columnisten zich in slagorde en stort zich als papieretende mieren op al deze teksten en toespraken om er het hunne aan toe te voegen. In dit geval begon het dus met het krantebericht, geschreven door iemand die het zelf had gehoord, waarin stond dat Van der Zwan het ‘recept’ (charismatisch leiderschap) ‘bruikbaar, en de legitimiteit daarvan twijfelachtig’ had genoemd. Het eindigt met de van toeten noch blazen wetende *Groene*-columniste Annemarie Grewel, die haar duit in het zakje doet: ‘Ik heb mijn niet-joodverklaring maar weer onder handbereik gelegd.’²⁰

Een ander onderdeel van dit molecuul is echter onzorgvuldigheid: toen Van der Zwan in arren moede de letterlijke tekst van zijn opmerking op de conferentie publiceerde, bleek daar het begrip ‘charismatisch leiderschap’ niet eens in voor te komen.²¹ Toch had vrijwel iedere deelnemer aan het debat het over dat zo beladen

begrip. Ik weet niet of Van der Zwan het elders in zijn - nergens gepubliceerde - redevoering over 'charismatisch leiderschap' heeft gehad: blijkbaar echter niet in de door zovelen gewraakte passage.²²

Laten we dit verder buiten beschouwing, dan rest nog de zonde der onwetendheid. In deze Nederlandse discussie werd het begrip 'charismatisch leiderschap' van een subtiële en scherpzinnige politieke categorie tot een onbeduidend moreel cliché gemaakt. Er is troost, dat is niet kenmerkend voor Nederland, maar schering en inslag sinds Amerikaanse journalisten en politici zich in de jaren vijftig van het begrip meester maakten. 'Charisma' werd toen tot niet veel meer dan een ander woord voor *glamour*, en iedere politicus die een beetje meer dan gewoon populair was, heette voortaan 'charismatisch'.

De socioloog Max Weber, die het begrip 'charismatisch leiderschap' stempelde, had echter iets heel anders op het oog. Zijn modellen van charismatisch leiderschap waren profeten, al dan niet uit het Oude Testament, en stichters van grote wereldgodsdiensten als Jezus of Mohammed. 'Charismatisch' - letterlijk: gezalfd - noemde Weber die vorm van gezag die kon worden uitgeoefend op basis van als buitengewoon beschouwde persoonlijke eigenschappen.

Charisma is dus geen eigenschap van personen, maar duidt op de verhouding tussen gelovigen of volgelingen en de man in wie zij als persoon geloven. Charismatische leiders, of liever gezegd: bewegingen, zijn voor Weber de instrumenten van revolutionaire veranderingen, omdat zij per definitie de bestaande orde niet onderschrijven. Juist omdat charismatisch leiderschap op het directe contact tussen leider en volgelingen berust ondermijnt het de bestaande instituties, met hun ordelijke procedures en hiërarchische verbanden. Een 'charismatische ondernemer' is alleen daarom al een *contradictio in terminis* als het gaat om directeuren van bestaande zaken.

Terwijl de moderne samenleving door haar complexiteit en in haar afkeer van magisch-religieuze rechtvaardigingen charismatisch leiderschap in de kiem dreigt te smoren, schept het tegelijkertijd voor wie de massamedia weet te gebruiken weer nieuwe mogelijkheden: Khomeiny werd een charismatisch leider met behulp van de cassette recorder, Franklin D. Roosevelt dank zij de radio. Het sociologische begrip ‘charisma’ is, ten slotte, *waardenvrij*: charisma is een verschijnsel; niet iets wat per definitie goed of per definitie slecht is. Lou de Palingboer was een charismatisch leider, evengoed als dominee James Jones die met negenhonderd volgelingen in Guyana zelfmoord pleegde; Churchill was geen charismatisch leider, Soekarno wel, Ghandi ook en Nehroe niet. Lassalle was een charismatisch leider en dat was Hitler ook, maar Marx niet. Het lijkt erop dat charismatisch leiderschap vooral een kans krijgt in tijden van crises, en wat dat betreft heeft Van der Zwan, of hij het woord nu wel of niet in de mond heeft genomen, een interessant probleem aangesneden. Maar daaraan heeft men in dit ontkerstende domineesland geen boodschap. Het gaat er hier om geen *onvertogen* woord te zeggen. Wie dat doet deugt; de anderen zullen het weten.

Brandende zorgen van antipapisten

Als je in Nederland de laatste weken dezelfde dingen over Turken zou hebben gezegd als die er gezegd en geschreven zijn over katholieken, dan zou je achter slot en grendel zijn gezet. En terecht. Aldus een kennelijk verontwaardigde Piet Steenkamp na afloop van het bezoek van de Heilige Vader aan ons land. Zijn boosheid deed hem de zaak overdrijven, maar de teneur van zijn opmerking was juist: het is in dezelfde kringen die dag en nacht op de loer liggen voor tekenen van ‘herlevend racisme en fascisme’ bon ton geworden om denigrerende opmerkingen te maken over de katholieken, het katholicisme en de leider van de rooms-katholieke kerk.

Plotseling blijkt het Staatkundige Gereformeerd Politiek Verbond zijn monopolie op antipapisme te zijn kwijtgeraakt. Het antipapisme heeft zich als een griepedemie over Nederland verspreid vanaf het moment dat onwrikbaar was komen vast te staan dat de paus in Nederland neer zou strijken. Hoewel de hoogste gezagsdrager in de rooms-katholieke kerk - zoals Stalin al wist - niet over divisies beschikt, werd hij hier al van tevoren vermanend en bestraffend toegesproken alsof van zijn beleid armoede, onrecht en oorlog in de wereld afhangen. Sprak hieruit een zekere overschatting van de macht van het woord, anderzijds werd ook veel geklaagd over het feit dat de paus onwelgevallige woorden voor zijn rekening nam. Men is teleurgesteld wanneer de Heilige Vader geen politieke standpunten inneemt over Nicaragua en Namibië, en men is terzelfder tijd boos als hij wél een pleidooi voor het gezin houdt.

Voor katholieken ligt de zaak anders. Het is hun kerk en hun paus. Waarom maken al die niet-katholieken zich echter zo druk? Waarom stellen ze er aan de ene kant blijkbaar prijs op dat de leider van een kerkgenootschap uitspraken doet die hun goed uitkomen, en klagen ze anderzijds de hiërarchische structuur van de rooms-katholieke kerk aan die het mogelijk maakt dát de paus zulke uitspraken met gezag doet? Hoe moet men anders bijvoorbeeld de ‘open brief’ van de FNV aan de paus lezen, waarin met zo'n brandende zorg ‘duidelijke afkeuring’ wordt uitgesproken over de opvattingen die Johannes Paulus II uitdraagt over vakbonds zaken als homoseksualiteit, en vrouwen in het priesterambt?

Vervolgens kon men enigszins wee worden van de overdonderende sympathie die de ‘vernieuwers’ binnen de katholieke kerk over zich heen kregen uitgestort van atheïstische en antikatholieke of godsdienstig neutrale organisaties. Tranen met tuiten huilden de vrijdenkers van De Vrije Gedachte voor radio en tv over hun trieste lot, terwijl ik altijd dacht dat de vrijdenkers tegen álle godsdienst waren. De hele zaterdagavond na de geslaag-

de landing van de paus op Eindhoven Airport wijdde de VARA-televisie indrukwekkende reportages aan de geestelijke terreur van de conservatieven in de rooms-katholieke kerk. Hoogtepunt was het optreden van een ontslagen homoseksueel priester die beginselvast geweigerd had zijn kerkelijke superieuren de namen te noemen van de andere zieleherders die hij in het homocafé had ontmoet.

In *Hervormd Nederland* werd de verkiezing van Karel Wojtyla alsnog betreurd: in plaats van iemand die midden in de moderne wereld stond, had men een bisschop uit een geïsoleerd en achterlijk land als Polen paus gemaakt. Dat was misschien wel de helderste manifestatie van de zelfingenomenheid en het provincialisme waarin het Nederlandse antipapisme schitterde. In Nederland stromen de kerken leeg, worden ze gesloopt of omgebouwd tot speelgoedparadijzen. In Polen worden kerken gebouwd, door de gelovigen zelf, en ondanks de krachtige tegenwerking van het regime. Men zou op zijn minst verwachten dat dit de roomsen onder ons te denken zou moeten geven.

In Rome ziet de wereld er anders uit dan voor Nederlandse antipapisten. De oudste multinationale onderneming ter wereld is verwickeld in een strijd om te overleven. Ze wordt hier bedreigd door geloofsafval, daar door totalitaire regimes, ginds door concurrerende godsdiensten. Van binnenuit wordt ze evenzeer onder druk gezet door de uitgesloten bureaucratische handelwijzen in het hoofdkwartier, als door vernieuwingen die de kwaliteitsgarantie op het oorspronkelijke produkt ondermijnen. Vanuit dit gezichtspunt was de keus voor Wojtyla geen slechte zet en hij heeft zich al snel ontpopt tot de Wisse Dekker van de rooms-katholieke kerk. Geen diplomaat of bijna anoniem manager als zijn voorganger, Paulus VI, en ook geen lachende paus voor een maand, maar een man die met zijn persoonlijke optreden het bedrijf weer gezicht naar buiten geeft en daarbinnen poogt de bakens te verzetten.

De ‘vernieuwing in Nederland’, al onder zijn voorganger afgestopt, kan in deze overlevingsstrategie geen rol meer spelen. In tegenstelling tot het beeld van de strakke en onveranderlijke kerk dat voorstanders en bestrijders zo graag hoog houden, is de rooms-katholieke kerk door de eeuwen heen altijd zeer flexibel geweest. Op zich is er geen reden om aan te nemen dat allerlei vernieuwingen van Nederlands fabrikaat niet in het standaardassortiment van het Vaticaan hadden kunnen worden opgenomen.

Dat dit niet gebeurd is ligt aan verschillende factoren. De restauratie die de afgelopen vijftien jaar door Rome in Nederland wordt nagestreefd, is niet zo'n factor. Ze is alleen maar de reactie op het voorafgaande. Tot die voorafgaande factoren behoren zeker de politieke naïveteit en onbeholpenheid van de Nederlandse vernieuwers. Zij zagen niet in dat zij betrokken waren in een niets ontziende machtsstrijd en zij verzuimden, of waren niet bij machte, aanhang en steun in andere landen en in Rome te mobiliseren. In de tweede plaats slaagden de vernieuwers er niet in een logische en heldere lijn aan te leggen tussen het traditionele van het katholicisme en het nieuwe. Veel eerder was van een breuk sprake dan van ‘vernieuwing’. Zo gek kon men het niet bedenken of het moest plotseling kunnen.

Maar in de derde plaats bleek de vernieuwing, die aanvankelijk met enthousiasme was begroet door de Nederlandse katholieken, geen succes. De geloofsafval ging door, in sneller tempo dan in meer behoudende kerkprovincies. Steeds meer priesters, gehuwd of niet, traden uit, en nieuwe ‘roepingen’ werden zeldzaam. Dit gebrek aan succes volgde onherroepelijk uit de tweede factor. Wat dit aangaat bestaat er een treffende parallel met de CPN. Ook daar lijkt het doorgaan van de ‘vernieuwing’ zijn logisch sluitstuk pas te vinden in het opheffen van de oorspronkelijke organisatie. Dat is echter geen vernieuwing, dat is liquidatie.

Uiteindelijk is dit gebrek aan succes vermoedelijk

voor het hoofdkwartier in Rome de voornaamste reden geweest om de produktvernieuwing van het Nederlandse filiaal niet over te nemen, en er het keurmerk geleidelijk aan aan te ontnemen. Dat onder de nieuwe chefs in Nederland de zaken er niet veel beter zijn komen voor te staan, daarvan heeft de voorzitter van de Raad van Bestuur zich in 1985 persoonlijk kunnen vergewissen. Maar het Vaticaan heeft dit stukje van de wereld waarschijnlijk al afgeschreven. Het zwaartepunt van de rooms-katholieke kerk is verschoven naar Latijns-Amerika, waar het katholicisme volksreligie is, waar het werk van Schillebeeckx even weinig wordt gelezen als dat van Boff, en waar de ‘kritische’, door de Sandinisten gesteunde gemeente die zich ‘volkskerk’ noemt, in Managua 254 aanhangers telt.²³

Met jou aan het roer ben ik gerust

Iedere partij heeft zijn eigen Slagharen, maar het heet overal anders. Op het PvdA-verkiezingscongres in februari 1986 nam het triomfalisme van eigen makelij een merkwaardige vorm aan. Onder zwaar borstgeroffel werd keer op keer vastgesteld dat het hier geen Slagharen was. Hier immers walste de democratie op tafel, met zesduizend amendementen op het voorgestelde verkiezingsprogramma, terwijl het CDA-congres in Slagharen zijn concept-programma bij hamerslag van het voorvoegsel ‘concept’ had ontdaan.

Tot het triomfalisme van de PvdA behoort ook de instandhouding van een mythe over het verleden. Vroeger, vóór Nieuw Links uitbrak, zo luidt die mythe, was de PvdA een partij van bonzen, waarin de hoogste bons altijd gelijk kreeg, en de eenvoudige partijgenoot enkel goed genoeg was om contributie bij andere eenvoudige partijgenoten op te halen. Nu echter heeft iedereen alles te vertellen in de partij.

Toch kan ik mij uit die zwarte jaren vijftig niet één voorval voor de geest halen dat te vergelijken valt met

de VARA-PvdA-rel die aan het congres voorafging. Een werkgroep van het wetenschappelijk bureau ten dienste van het socialisme, de Wiardi Beckman Stichting (WBS), publiceert een studie over de versterking van het publieke omroepbestel. Onderdeel van dat plan is een derde net voor commerciële zendgemachtigden. Het voorstel is sterk geïnspireerd door het Britse voorbeeld, waar publieke en commerciële zendgemachtigden naast elkaar bestaan en vreedzaam samenleven ('duaal bestel', in een armoedige vertaling). Voorzitter van de studiegroep was H. van Stiphout, oud-directeur van de WBS en een van de voornaamste auteurs van het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over een samenhangend mediabeleid.

Het partijpolitieke standpunt over de media van de PvdA wordt al jarenlang door ondoorzichtigheid, kortzichtigheid en verwardheid gekenmerkt. Het resultaat van een langdurig denkverbod binnen de partij, die achter de VARA-leiding aansloft alsof de verzuiling nog altijd heerst. Men zou verwachten dat frisse nieuwe ideeën daarom met enig gejuich zouden worden ontvangen, maar niets daarvan. Partijleider en partijvoorzitter wisten niet hoe snel ze de banvloek over dit rapport moesten uitspreken. Die banvloek leek weer het resultaat van de nagenoeg openlijke dreigementen van VARA-voorzitter Van Dam om 'zijn' omroep tegen de partij te mobiliseren als dit plan geaccepteerd zou worden, nadat hij eerst vergeefs publikatie ervan had trachten te verhinderen. Het is niet niks: een omroepvoorzitter die blijkbaar van mening is dat 'zijn' programmamakers deel uitmaken van een particuliere afdeling agitatie en propaganda. Ooit schijnt men een voorganger van Van Dam gedwongen te hebben excuses te maken aan een programmamaker die hij boos had opgebeld over de anti-Israëlische toonhoogte van diens politieke commentaar. Met Van Dam aan het hoofd weet men daarentegen weer wie beveelt en wie gehoorzaamt.

Nog eigenaardiger gedachten komen bij mij op, als

blijkt dat Van Dam nog steeds deel uitmaakt van de ‘Polka’, de verkiezingscampagnecommissie van de Partij van de Arbeid, en in verkiezingstijd de beslissingscentrale van die partij. In de PvdA wordt men verstikt onder reglementen en bepalingen die uitmaken wie welke partijfunctie wel of niet met een andere mag combineren. De algemene teneur van die reglementen is: niks mag. Of iets preciezer: iemand die een bestuurlijke functie binnen de partij bekleedt mag die niet combineren met een andere. Een gemeenteraadslid van de Partij van de Arbeid kan niet in het bestuur van zijn partij-afdeling zitten en vice versa. Een burgemeester van een miniem dorp mag geen deel uitmaken van Provinciale Staten (maar een topambtenaar van de gemeente Amsterdam wél, want topambtenaar zijn is geen politieke functie).

De goede bedoeling achter al die anti-cumulatiebepalingen moet zijn geweest: spreiding van macht. Wat daarvan terecht is gekomen, illustreert dit geval-Van Dam: de voorzitter van de VARA neemt een machtspositie binnen de PvdA in, die niet is weggelegd voor de meeste gekozen bestuurders van die partij. Is het kenmerkend voor het democratisch besef in de PvdA dat noch Van Dam, noch de rest van de partijtop, noch de partij als geheel dit ongewoon vindt?

Een soortgelijke vraag kwam bij me op, toen ik het merkwaardigste tafereel van het verkiezingscongres mocht waarnemen. Dit betrof het Zalven van de Opvolger. Aan het begin van zijn slottoespraak hief partijleider Den Uyl Wim Kok op het schild als zijn opvolger ‘te gepaster tijd’, waarna ‘lijsttrekker’ en ‘lijstduwer’ een staande ovatie van het anders zo kritische congres te verwerken kregen. Sinds Mao Zedong tien jaar geleden met de woorden: ‘Met jou aan het roer voel ik me gerust,’ Hua Guofeng tot zijn opvolger benoemde, had ik zoiets niet meer meegemaakt. Dat wil zeggen: hier stond ik erbij en kon ik ernaar kijken, terwijl het gesprek tussen Mao en Hua onder vier ogen plaatsvond.

Ook hier deed zich het merkwaardige feit voor dat in een partij, waarin alle functies via maar al te ingewikkelde procedures ‘democratisch’ geregeld worden, de belangrijkste positie blijkbaar daar helemaal buitenom kan worden toebedeeld met een Slagharense hamerslag.

Nog merkwaardiger: voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratische partijen trekt deze een leider van buiten de partij aan; iemand die noch binnen de PvdA, noch namens de partij naam heeft gemaakt; geen enkele gekozen (andere zijn er niet) functie in de partij bekleedt en die daags na zijn uitverkiezing bescheiden meldt, dat hij zijn nieuwe positie ziet als een mogelijkheid om ‘in te groeien in de partij’.

Men hoeft de bekwaamheden van Wim Kok niet in het geding te brengen, om zich toch af te vragen hoe het nu komt dat een politieke partij die er zich al bijna twintig jaar luidruchtig op beroept intern democratischer en opener te zijn dan welke andere, blijkbaar niet in staat is via die interne democratie een opvolger van Den Uyl uit eigen kring te produceren.

Een antwoord op die vraag zou kunnen zijn dat de zo bejubelde partijdemocratie gedeeltelijk ritueel is geworden door overdrijving en bureaucratisme, gedeeltelijk tot een nieuwe ‘bonzocratie’ heeft geleid die ‘democratie’ roept maar in tegenspraak daarmee handelt (‘politiek management’ noemde partijvoorzitter Van den Berg dat)²⁴, en in de derde plaats garant staat voor het bovendrijven van middelmatigheid of erger.

Eindnoten:

- 1 Hugh Dalton, *High Tide and After. Memoirs 1945-1960*, Londen, Muller, 1962, blz. 276.
- 2 *Idem*, blz. 285.
- 3 Aldus opgevat is ‘politiek expressivisme’ een onderdeel van wat Talcott Parsons ‘The Expressive Revolution’ noemde in een ongepubliceerde lezing aan de London School of Economics. Cf. Bernice Martin, *A Sociology of Contemporary Cultural Change*, Oxford, Blackwell, 1981, blz. 13-26.
- 4 *Trouw*, 5 juli 1985.
- 5 Cf. mijn ‘Hoe stank stank werd’, (*Het Parool*, 22 maart 1986) over de Nederlandse vertaling van Alain Corbins *Le Miasme et le jongville: l'odorat et l'imaginaire social: Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*, Nijmegen, SUN, 1986.
- 6 ‘Inzake partijleider’, in *Socialisme en Democratie*, (1984), 2, blz. 45.
- 7 Kenneth Harris, *Attlee*, Londen, Weidenfeld and Nicholson, 1983, blz. 541.
- 8 G.W. Meijnen, *Van zes tot twaalf: een longitudinaal onderzoek naar de milieu- en schooleffecten van loopbanen in het lager onderwijs*, Den Haag, Stichting voor Onderzoek naar Onderwijs, 1984.
- 9 J.C. van der Wolf, *Schooluitval: een empirisch onderzoek naar de samenhang tussen schoolinterne factoren en schooluitval in het regulier onderwijs*, Lisse, Swets en Zeitlinger, 1984.
- 10 Uiterst merkwaardig zijn de reacties van de onderwijsvernieuwers op zulke onderzoeken. Als ik hen goed begrijp is er met de idee van onderwijsvernieuwing zelf in het geheel niets mis. Er zijn alleen geen geschikte structuren, leraren en leerlingen om ze tot een succes te maken. Zie bijvoorbeeld het interview met Co van Calcar in *Didaktief*, juni 1985. Na de Grote Sprong

Voorwaarts ging er een gezegde rond op het Chinese platteland: 'De plannen van voorzitter Mao zijn uitstekend. Ze kunnen alleen niet worden uitgevoerd.'

Met als motto dat aanval de beste verdediging is publiceerde Van Calcars bondgenoot Sibe Soutendijk in het oktobernummer 1986 van het *Tijdschrift voor Vernieuwing van Opvoeding, Onderwijs en Maatschappij* zijn pamflet 'Striptease van een valse boodschapper'. Hierin valt hij de onderzoeken van Meijnen, Jungbluth, Van der Wolf e.a. aan met als onuitgesproken uitgangspunt dat door die kritiek zijn ideale onderwijsvernieuwing positief gefundeerd wordt. Een schoolvoorbeeld van een bewijs uit het ongerijmde.

- 11 J.M.G. Leune, 'Sociaal-democratie, arbeiderskinderen en middenschool', in: *Socialisme en Democratie*, 40 (1983), blz. 6.
- 12 J.A. van Kemenade en J.G. Wallage, 'Om de vrije mens', in: L. Casteleijn, e.a. (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984, blz. 111.
- 13 Een fraai voorbeeld, over muziekonderwijs, geeft Barend Wijtman, 'Het verdomhoekje van het muziek luisteren', in *Maatstaf*, 32 (1984), 6, blz. 62-70.
- 14 H.J.A. Hofland, *Tegels lichten*, Amsterdam, Contact, 1972, blz. 222.
- 15 Cf. 'Masman bindt strijd aan tegen [sic! BT] kruisraketten', *Drentse en Asser Courant*, 6 november 1984.
- 16 *Vrij Nederland*, 21 april 1984.
- 17 J. Th. J. van den Berg, 'Democratie onder de kaasstolp', *Socialisme en Democratie*, 42 (1985), 1, blz. 3-11.
- 18 *Socialisme en Democratie*, 39 (1982), 1, blz. 3-16.
- 19 *De Volkskrant*, 15 april 1985.
- 20 *De Groene Amsterdammer*, 17 april 1985.
- 21 *De Volkskrant*, 20 april 1985.
- 22 Ook uit het uitvoerige verslag van de toespraak van Van der Zwan en van de discussie die daarop volgde van de hand van Frank van Empel (*Intermediair*, 21 [1985], 18 [3 mei], blz. 1-5) blijkt niet dat het woord 'charisma' gebruikt is.
- 23 'In een grote stad als Managua [...] zijn slechts 254 mensen lid van een basisgemeenschap.' Aldus de in Nicaragua werkzame progressieve theologe Ineke Bakker, geciteerd door Kees van Korten in 'Kiest de kerk voor de armen', *Latijns Amerika*, 16 (1985), 2, blz. 4.
- 24 Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1986, blz. 195.

2 Modernisme als probleem

In zijn tweede essaybundel *The Winding Passage*¹ verhaalt de Amerikaanse socioloog Daniel Bell hoe hem in zijn eerste jaar als doctoraalstudent aan de Columbia-universiteit in New York door de gasthoogleraar T.H. Marshall werd gevraagd waarin hij zich specialiseerde. Zonder een zweem van ironie had hij toen geantwoord: 'Ik specialiseer me in generalisaties.' Achteraf lijkt dit inderdaad niet zo'n slechte karakteristiek van zijn werk. Bell is de auteur van een geschiedenis van marxisme en communisme in de Verenigde Staten, twee essaybundels (*The End of Ideology* en *The Winding Passage*) en twee grotere, maar toch ook weer sterk essayachtige studies (*The Coming of the Post-Industrial Society* en *The Cultural Contradictions of Capitalism*).² Daarnaast redigeerde hij een aantal bundels over macrosociologische ontwikkelingen en publiceerde hij enkele kleinere studies, benevens talloze commentaren, korte beschouwingen en boekbesprekingen.

Denkers over de maatschappij kunnen worden ingedeeld in verschillende categorieën. Er zijn de 'hommes à système', die ofwel een integrale theorie over 'de' maatschappij postuleren, ofwel deze vanuit één principe benaderen. Karl Marx, Talcott Parsons en Auguste Comte zijn voorbeelden van de eerste categorie; Thomas Hobbes, Theodor Adorno, Thorstein Veblen en Ralf Dahrendorf van de tweede. Allen zijn zij 'holisten', ook zij die in de tweede categorie thuishoren, hoewel die zich zeker tegen deze benaming zouden verzetten; zij hebben, in

welke vorm dan ook, een in pretentie alomvattende theorie over de maatschappij.

Daarnaast zijn er de theoretici die afzonderlijke processen en verschijnselen in de samenleving analyseren, zonder het nochtans voor te stellen alsof de optelsom van dergelijke studies in een overzichtelijk en compleet beeld resulteert. Het zijn vaak specialisten op deelterreinen, maar noodzakelijk is dat niet. Het beste voorbeeld in deze categorie is Max Weber. Andere voor de hand liggende namen zijn die van Barrington Moore, Charles Wright Mills, Richard Tawney en Raymond Aron.

Er bestaat echter nog een derde categorie, en daarvan is Daniel Bell naar mijn weten het enige overtuigende voorbeeld. Deze bestaat uit denkers die wel een compleet beeld van het functioneren van de maatschappij willen geven, maar betogen dat dit gebaseerd moet zijn op de analyse van uiteindelijk onverzoenlijke elementen en principes.

De idee van de onverzoenlijkheid van maatschappelijke elementen is op zich niet nieuw. Men treft deze voor het eerst systematisch uitgewerkt aan bij Hobbes, waar ze echter dienst doet als noodzakelijke voorwaarde om tot een oplossing in de vorm van een sociaal contract te komen. In deze eigenlijk al door Machiavelli ingeluide traditie passen ook Dahrendorfs conflictsociologie en Webers politieke theorie. Bij al die denkers staat de idee van de onverzoenlijkheid der dingen echter óf in dienst van een uiteindelijk metafysisch systeem, zoals bij Hobbes; óf ze is zelf tot algemeen principe verheven (als bij Dahrendorf); óf de theoreticus laat zich over de betekenis ervan niet uit.

Bell daarentegen is enerzijds een uitgesproken antiholist, anderzijds heeft hij de al even uitgesproken pretentie een complete theorie over de ontwikkeling van de samenleving te formuleren. Maar deze ‘totaalvisie’ wordt voorafgegaan door een Kantiaans *caveat*: er is geen gegeven structuur van de maatschappij, ‘wat men

weet is een functie van het begrippenschema dat men bewust toepast op de werkelijkheid die men aan het onderzoeken is'. (blz. XV)

Bell presenteert vervolgens zijn uitgangspunt dat 'society' (daarmee bedoelt hij blijkbaar de huidige Westerse samenlevingen) het best begrepen kan worden als opgebouwd uit *drie* verschillende domeinen, elk met een specifiek *regulerend principe*. In de moderne *economie* is het principe 'functionele rationaliteit' (een begrip dat Bell ontleent aan Karl Mannheim), of 'efficiency' - het streven om iets te doen met een minimum aan kosten en een maximum aan opbrengst. Het regulerend principe in de sfeer van *politiek* en beleid is dat van gelijkheid - gelijkheid voor de wet, gelijke kansen, gelijkheid in rechten.

Het derde domein wordt gevormd door de *cultuur*. Daar is het centrale principe de ontplooiing van het individu: 'The gratification or the "realization" of the self is the legitimate norm that shapes the life-styles of social groups, or the search for novelty and experimentation in the expressive areas of the culture.' (blz. XIV)

Voor het begrijpen van maatschappelijke ontwikkelingen is essentieel het inzicht dat de ritmes van verandering in deze drie domeinen verschillend zijn. In het domein van de economie en techniek is sprake van eenparige verandering, omdat er een helder principe van vervanging, vooruitgang, bestaat: dat van meer produktiviteit, van minder kosten per eenheid produkt. In het politieke stelsel is eerder sprake van slingerbewegingen tussen centralisatie en decentralisatie, elite en massa, oligarchisering en participatie. In het domein van de cultuur is ofwel sprake van de continuïteit van een traditie, ofwel van syncretisme, of zelfs van het willekeurig lenen van elementen uit diverse culturele stijlen. De drie domeinen kunnen in zekere mate geïntegreerd zijn (Bell noemt als voorbeeld de laatste dertig jaar van de negentiende eeuw in Europa); maar ze kunnen ook uit elkaar schuiven, met elkaar *botsen*, omdat hun ritmes tegen

elkaar in lopen. Dit alles is volgens Bell in onze tijd het geval, en de aldus gegroeide culturele tegenstellingen van het kapitalisme vormen niet alleen het thema van zijn laatste grote studie, maar geven ook de grondtoon aan van deze tussen 1960 en 1980 geschreven opstellen.

Het centrale thema van *The Cultural Contradictions of Capitalism* (1976) luidt dat het burgerlijk kapitalisme en de cultuur van de avant-garde weliswaar gemeenschappelijke wortels hebben (in hun verwerpen van het verleden, in hun dynamiek, hun zoeken naar nieuwheid en verandering), maar dat de regulerende principes van deze beide domeinen in de loop van de tijd steeds sterker en manifester tegenover elkaar zijn komen te staan. Legt de norm van functionele rationaliteit immers een steeds sterkere nadruk op de verschillende, afzonderlijke sociale rollen die een mens in uiteenlopende contexten moet spelen, de modernistische cultuur benadrukt juist ‘de totale mens’ en klaagt de sociale rollen die hij in het maatschappelijk leven moet spelen aan als vormen van ‘vervreemding’. Terzelfder tijd treedt een scherpe tegenstelling op tussen de bureaucratische structuur van de moderne economie en de nadruk op gelijkheid en participatie in de politiek.

Niet alleen tussen de drie domeinen hebben zich structurele tegenstellingen ontwikkeld. Terwijl deugden als spaarzaamheid, arbeid en uitgestelde behoeftenbevrediging aan de basis van het burgerlijk kapitalisme liggen, legt datzelfde kapitalisme al vanaf de jaren twintig een steeds sterkere nadruk op massale consumptie, die een cultuur met sterk hedonistische inslag veronderstelt.

Zo ziet in grote lijnen het kader eruit waarbinnen Bell werkt. Zoals voor alle begripsmatige raamwerken geldt, kan de juistheid ervan niet bewezen of aangetoond worden. De vruchtbaarheid echter wél: elk begrippenstelsel dat de manier waarop economie en techniek, politiek, en cultuur elkaar beïnvloeden als een *probleem* opvat, heeft grote voordelen boven dat waar-

in per definitie wordt aangenomen dat de logica van verandering in een samenleving voor deze drie sferen dezelfde is.

Vergelijkt men de essays uit *The Winding Passage* met die welke werden opgenomen in *The End of Ideology* (1960), dan is er niet alleen sprake van een verschuiving in de keuze van onderwerpen, maar vooral ook in de toonzetting. De meeste essays uit *The End of Ideology* zijn prikkelend, oneerbiedig, origineel, speels; ze tasten gevestigde meningen aan, zoals ‘The Myth of Crime Waves’, waarin Bell laat zien hoe een simpele denkfout ervoor verantwoordelijk is dat ‘de misdaad’ in de Verenigde Staten elk jaar toeneemt, om één keer in de tien jaar sterk terug te lopen. Misdaadstatistieken werden vóór 1960 gepresenteerd in cijfers per hoofd van de bevolking, maar de bevolkingscijfers werden maar één keer in de tien jaar aangepast, als de resultaten van de volkstelling beschikbaar waren gekomen. In de daaropvolgende negen jaar werd het aantal misdaden per jaar gedeeld door het aldus constant gehouden aantal inwoners. Al even ironisch is het hoofdstuk ‘Ten Theories in Search of Reality’, waarin hij de dan gangbare interpretaties en verklaringen van het gedrag van de Sovjetrussische leiders onder het mes neemt, terwijl ‘The Racket-Ridden Longshoremen’ het meest geslaagde voorbeeld is dat ik ken van een sociaal-ecologische analyse. Bell laat in dat essay zien hoe de controle van de onderwereld op de havenarbeiders van New York mogelijk werd gemaakt door de ruimtelijke structuur van ‘the waterfront’ en de daardoor gedicteerde organisatie van het laden en lossen.

De toon van *The Winding Passage* is anders. Hier is een hóóggeleerde aan het woord, die zijn gedachten bij plechtige gelegenheden, zich bewust van hun gewicht, van de kathedraal laat glijden. Geen sprankelende openingen meer, maar encyclopedische: vrijwel elk thema wordt geïntroduceerd met een beschouwing over hoe het centrale woord of idee door de Grieken werd uitge-

legd, wat er in de middeleeuwen mee gebeurde, hoe de Renaissance een geheel nieuwe wending te zien gaf, enzovoorts. Op bijna vermoeide toon, vermoeid wellicht omdat zijn gehoor beter had moeten weten, steekt hij van wal; en was de compositie van zijn essays in *The End of Ideology* al niet het sterkste punt, hier sloffen de gedachten elkaar op moedeloze wijze achterna tot het plichtmatige einde. *The End of Ideology* werd min of meer bijeengehouden door een centraal thema: dat van de sociale veranderingen die zich in de Verenigde Staten tussen 1930 en 1960 voordeden, met als toegift een aantal beschouwingen over de neergang van extreme politieke ideologieën. Deze bundel echter suggereert al in de titel dat niets anders de opgenomen stukken bij elkaar houdt dan de persoon van de auteur. De bijdragen variëren bovendien van commentaren en gelegenheidsartikelen tot uitvoerige en substantiële essays. Ze zijn ingedeeld in vijf secties.

De eerste gaat over techniek en samenleving; de tweede brengt artikelen bijeen over Fourier, Veblen en Marx. Deel drie gaat over de rol die de intelligentsia zichzelf in de moderne samenleving toemeet. Sectie vier heet 'Directions of Social Change', maar bevat in feite artikelen over velerlei thema's, variërend van de toekomst van de wereld tot een kritiek op het begrip 'nationaal karakter'. Het vijfde deel, ten slotte, bevat essays over ontwikkelingen in de cultuur. Kortom, een typische verzamelbundel waarin de liefhebber ook oude bekenden kan ontmoeten, zoals Bells inleiding bij de heruitgave van Veblens *The Engineers and the Price System*; een heel knappe inleiding, maar wel een inleiding bij een boek, en geen zelfstandig artikel. Dat bezwaar geldt echter niet voor het opstel over Marx, eigenlijk een bespreking van Michael Harringtons *The Twilight of Capitalism*, waarin deze evenals Bell uit New York afkomstige socialist zo onbesuisd is geweest om te poneren dat alle andere schrijvers over Marx deze verkeerd hebben begrepen, verkeerd hebben uitgelegd of verkeerd heb-

ben geciteerd. Deze provocatie inspireert Bell tot een zonder meer briljante uitbarsting, met als belangrijkste conclusie dat de idee dat er een ‘authentieke’ interpretatie van Marx bestaat, of het nu Harrington of iemand anders is die beweert deze ontdekt te hebben, absurd is.

In het werk van Marx, zo legt Bell geprikkeld uit, zijn ten minste zeven fundamentele tegenstrijdigheden aanwezig. Marx is enerzijds aanhanger van een activistische kentheorie, anderzijds hanteert hij een afspiegelingstheorie; hij verdedigt enerzijds determinisme en anderzijds voluntarisme; hij gaat uit van ‘het wezen van de mens’, maar redeneert tegelijkertijd dat dit veranderlijk is; gebruikt soms individuele motieven ter verklaring van historische processen, maar dan weer verklaringen in termen van klassen; hij redeneert alsof er een logica van de geschiedenis bestaat, maar beroept zich anderzijds impliciet op morele verontwaardiging als motor van politiek handelen; hij werkt met een theoretisch verklaringsmodel dat in strijd is met het historische verklaringsmodel dat hij óók gebruikt, en hij heeft ten slotte de pretentie om enerzijds een algemene theorie van alle samenlevingen te geven, en anderzijds juist die van één specifieke ‘produktiewijze’. Er kán derhalve niet één coherente doctrine bestaan die met recht ‘marxisme’ kan worden genoemd, en wie dat niet wil inzien komt terecht in de positie van Harold Laski, die ooit een criticus voorhield: ‘You can interpret Marx in your way, and I will interpret him in *His*.’

Het essay over Harrington is in compositie en stijl een welkome uitschieter. Maar wie nu het idee zou hebben gekregen dat de bundel als geheel eigenlijk niet de moeite van het lezen waard zou zijn, die is te snel met zijn conclusie. Bell toont zich in ten minste een derde van deze opstellen een grootmeester in de macrosociologische analyse. Misschien wel het beste voorbeeld daarvan is het slot-essay, ‘The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion’.

Sedert de Verlichting is het de hoop (en later meer de verwachting) van filosofen en sociologen geweest dat godsdienst steeds minder voor mensen zal gaan betekenen naarmate de samenleving voortschrijdt en ‘moderniseert’. Als oorzaak voor de geleidelijke neergang van de religie zijn steeds veranderingen in de sociale structuur aangewezen. Zo blijkt verstedelijking altijd samen te gaan met deconfessionalisering. Zulke verklaringen vindt Bell onbevredigend, zeker als ze, zoals meestal gebeurt, in een holistisch kader worden geformuleerd. De andersoortige logica van verandering in de cultuur spoort nu eenmaal niet met die in techniek en economie. De norm van functionele rationaliteit in het laatste domein leidt tot de opeenvolgende vervanging van het bestaande door het meer efficiënte. Maar veranderingen in de cultuur leiden niet tot het simpelweg vervangen van bestaande cultuuruitingen door andere: ‘Changes in culture only widen the expressive repertoire of mankind.’ (blz. 330)

De term ‘secularisering’, kernbegrip in de analyses van ontkerkelijking en neergang van religie, bevalt Bell in geen dele: er worden afzonderlijke processen mee over één kam geschoren die zich in verschillende domeinen van de samenleving afspelen. Dit leidt tot verwarring en misverstanden; als eerste stap daartegenover stelt Bell voor de term ‘secularisering’ zijn oorspronkelijke betekenis (die vlak na de godsdienstoorlogen van de vijftiende en zestiende eeuw gemunt werd) terug te geven: het onttrekken van maatschappelijke terreinen (zoals kunst of politiek) aan de soevereiniteit van de Kerk. Dit proces speelt zich in het Westen al honderden jaren af en heeft geleid tot de hedendaagse situatie, waarin de georganiseerde godsdienst enkel nog gezag uitoefent over de eigen aanhang, en dan nog slechts in godsdienstige zaken (al blijft de definitie van ‘godsdienstige zaken’ een bron van spanning, of het nu opvattingen over medische ingrepen als inenting betreft of een standpunt over kernwapens). Maar dat proces houdt niet per

definitie in dat ook het karakter of de intensiteit van de religieuze ervaring afneemt. Dat is een zaak van een andere orde.

Er is, kortom, sprake van twee processen. Het eerste betreft de differentiatie van institutioneel gezag, een proces dat versterkt wordt door de algemene beweging naar steeds meer rationalisatie. In de sfeer van cultuur en geloof speelt zich daarnaast iets af wat Max Weber de 'Entzauberung der Welt' noemde: een wereld die ooit de gedaante had van een zinvol geheel wordt geleidelijk aan waargenomen als een chaos, waaraan alleen nog maar niets menselijks vreemd is; een wereld waarin God niet nooit heeft bestaan, maar dood is gegaan. Dit proces noemt Bell 'profanering': de beweging van het 'heilige' naar het 'profane', een ontwikkeling die zich dus afspeelt in het domein van de cultuur. Analooq daaraan is 'secularisering' de ontwikkeling (in de sfeer van de instituties) van het gewijde ('sacred') naar het onkerkelijke ('secular').

In deze exercities in begripsvorming is de centrale term 'cultuur' zelf nog niet nader omschreven. Het sociologische, of eigenlijk antropologische begrip 'cultuur' vindt Bell te veelomvattend en cultuur in de zin van het 'hogere' daartegenover te eng. Hij stelt een heel specifieke en naar mijn mening heel bruikbare nieuwe definitie voor: cultuur wordt gevormd door 'the modalities of sentient men to the core questions that confront all human groups in the consciousness of existence: how one meets death, the meaning of tragedy, the nature of obligation, the character of love', kortom: 'these *recurrent* questions' die 'cultural universals' zijn, 'to be found in all societies where men have become conscious of the finiteness of existence'. (blz. 333)

Binnen dit begrip van cultuur vat Bell religie op als 'a set of coherent answers to the core existential questions that confront every human group, the codification of these

answers into a creedal form that has significance for its adherents, the celebrations of rites which provide an emotional bond for those who participate, and the establishment of an institutional body to bring into congregation those who share the creed and celebration, and provide for the continuity of these rites from generation to generation'. (blz. 333-334)

Het is, zoals gewoonlijk bij de rijpe Bell, een hele mondvol, zonder dat hij nochtans de pretentie heeft dat het hier een heel precieze definitie betreft.

Met behulp van deze begrippen is het nu mogelijk nauwkeuriger te beschrijven wat zich vanaf de zeventiende eeuw in het Westen heeft voorgedaan. Bell heeft ook hier een naam voor: 'The Great Profanation'. De culturele basis van de godsdienst werd in deze periode ondermijnd door drie processen van verandering: - de groei, in de domeinen van politiek en economie, van de idee van radicaal individualisme en parallel daarmee de groei van de idee van het ongebonden zelf in de cultuur.

- De overname door de kunst van problemen van de beheersing van neigingen, met name demonische, die tot dan toe binnen de godsdienst werden gedefinieerd en opgelost.

- De neergang van het geloof in hemel en hel en de opkomst van nihilisme.

Te zamen vormen deze - niet-geïntegreerde - ontwikkelingen het *modernisme*, dat Bell vervolgens, zoals hij zelf toegeeft, in wel heel brede streken op het doek brengt. Binnen het modernisme ontwikkelden zich in de negentiende eeuw vijf alternatieven voor de traditionele godsdienst: rationalisme, estheticisme, existentialisme, civic religion en politieke godsdienst. Ook hier laat Bell het bij grove aanduidingen, en alleen waar het estheticisme (gebaseerd op de bevrijding van het erotische uit de godsdienst) en politieke godsdienst betreft werkt hij

dit thema enigszins uit, aan de hand van de voorbeelden van Baudelaire, respectievelijk Brecht en Lukács.

De fundamentele impulsen achter estheticisme en politieke godsdienst zijn langzamerhand echter uitgewoed, vindt Bell. In de kern bestaan ze uit de gedachte dat God afgeschaft kan worden, maar dat de mens in Zijn plaats kan treden. Het maoïsme, als laatste stadium van het marxisme, levert een treurige illustratie bij die stelling. Marxisme, dat ooit begon als een beweging die zich baseerde op de rede, eindigde in China als een cultus, in idolatrie.

De visie op religie als iets dat in een steeds ‘modernere’ samenleving steeds overbodiger wordt, gaat geheel en al voorbij aan de universaliteit en permanentie van de menselijke problemen waarvoor godsdienst een oplossing of verzachting bood. Godsdienst is niet, zoals in die modernistische visie, een ideologie, of een integratiemechanisme van de samenleving, ook al heeft de godsdienst in zijn institutionele gestalte vaak als zodanig dienst gedaan. Godsdienst is een constitutief aspect van het menselijk bestaan, en uiteindelijk is het enige alternatief de jacht naar het overschrijden van de beperkingen van de menselijke existentie - een alternatief dat noodzakelijkerwijs steeds weer een voorbijgaande illusie blijkt te zijn; Bell citeert in dit verband Hobbes: ‘Hell is truth seen too late.’ (blz. 347)

Op grond van deze overweging acht Bell het buiten kijf dat er sprake zal zijn van een terugkeer naar het sacrale, dat er nieuwe vormen van religie zullen ontstaan. Een teken aan de wand is de hedendaagse opgang van allerlei esoterische sekten en culten. Deze komen op wanneer het institutionele kader van religies desintegreert. Dan ontstaat het zoeken naar ‘onmiddellijke’ religieuze ervaring, maar culten zijn gebaseerd op de idee van een ‘magisch moment’ en blijken alleen daarom al niet een blijvend alternatief voor godsdienst te bieden. Niet alleen is Bell overtuigd van de terugkeer van het sacrale, hij weet zelfs aan te geven in welke vormen dat zal ge-

beuren. In de Verenigde Staten is één van die nieuwe vormen al aanwezig; Bell ziet de snelle groei van fundamentalistische kerkgenootschappen daar als een reactie op het optreden van een clerus die zelf door het modernisme is aangetast; een reactie waarin troost wordt gezocht in een traditioneel moralisme dat de zondigheid van de mens benadrukt. Een tweede vorm van herleving van de godsdienst zal zich volgens Bell ontwikkelen rond de idee van *caritas* - naastenliefde die nu fijngevreven wordt tussen *eros* en de *agape* van de verzorgingsstaat. In de derde plaats voorziet Bell een opbloei van mystieke en mythische denkvormen.

Dit essay, waarvan het betoog subtieler is dan ik het hier kan weergeven, maar dat ook wemelt van wel zeer persoonlijke waarderingen, laat Bell op zijn best zien: een socioloog die durft te speculeren, omdat hij over een grote eruditie, een afgewogen oordeel en een controleerbare argumentatie beschikt; en goed genoeg thuis is in de bestaande theorieën en onderzoeken om zich niet te verliezen in wilde fantasieën. Zijn pogingen om het beeld dat van dit deel van de sociale werkelijkheid bestaat te verbeteren door begrippen (die in dit opzicht dienst doen als lenzen) andere betekenissen te geven zijn vaak overtuigend en steeds interessant. Ze geven tegelijk nieuwe velden van verder onderzoek aan.

Maar Bell toont zich hier tevens een moralist. Hij verwacht niet alleen een heropleving van de godsdienst - hij hóópt er ook op. Misschien is deze mengeling van de sferen van 'zijn' en 'behoren' er schuldig aan dat ik zijn argumentatie over de noodzakelijke herleving van godsdienst niet werkelijk overtuigend vind. Ook vóór de Grote Profanering en de bloei van het modernisme waren er ongelovigen, die hun existentiële noden langs niet-religieuze weg de baas werden. Het stoïsche patroon van leven en denken is al meer dan tweeduizend jaar in het Westen een vitale onderstroom, en wie erop wijst dat de werkingssfeer ervan beperkt bleef tot een

ontwikkelde bovenlaag, moet zich realiseren dat wat er bekend is over de geloofsbeleving van het kerkvolk door de eeuwen heen eerder wijst op het hardnekkig beklijven van magie en mythe dan op een door allen gedeelde religieuze orthodoxie.

Anderzijds is Bell er te snel bij om te concluderen dat de ideeën achter politieke godsdienst en andere alternatieven voor de godsdienst zijn uitgeput.

Immers: de aantrekkingskracht van politiek geloof blijkt per generatie opnieuw op te kunnen leven, zoals de geschiedenis van het marxisme genoegzaam aantoon. Hier lijkt de cyclus van jeugdige bekering, starre verdediging, verzwegen twijfel en uiteindelijke renegatie in nog geen honderd jaar zich al zo veelvuldig per generatie herhaald te hebben dat wel van een echte sociale wetmatigheid gesproken kan worden. Maar terwijl de Garaudy's en Kolakowski's deze kerk door de zijdeuren verlaten, stromen niet door kennis of ervaring gestoorde nieuwe gelovigen door de hoofdingang alweer naar binnen. Kortom, Bell geeft geen overtuigend argument voor de herleving van het godsdienstige, en maakt al evenmin duidelijk waarom alléén in een religie het antwoord op de eeuwige vraagstukken van de menselijke existentie gezocht kan (moet?) worden.

De kracht van zijn betoog vindt bovendien zijn keerzijde in een zwakheid die voor veel sociologische of marxistische beschouwingen kenmerkend is: de verwaarlozing van de interne intellectuele ontwikkeling in het verschijnsel dat ter discussie staat. Die verwaarlozing neemt bij Bell twee vormen aan; allereerst die van valse universaliteit: de 'godsdienst-in-het-algemeen' waar hij het over heeft, is in feite de christelijke religie. Daarbinnen krioelt het dan wel van de varianten, maar de gemeenschappelijke kern ervan, hun cognitieve en intellectuele structuur is van een fundamenteel andere aard dan die van andere wereldgodsdiensten. Hiervan geeft Bell zich in het geheel geen rekenschap, en door de christelijke en joodse religie als het vanzelfsprekende

model op te vatten van, of identiek te stellen aan godsdienst in het algemeen, pretendeert hij valselijk een universele toepasbaarheid van zijn analyse.

Ook indien hij echter uitdrukkelijk zijn betoog tot de christelijke godsdienst had beperkt, dan nog bevat het een tekortkoming die de uiteindelijke waarde ervan twijfelachtig maakt: hij wekt de indruk dat de ontwikkeling (en neergang) van de godsdienst in de moderne samenleving volledig uit externe omstandigheden kan worden verklaard. Bell negeert de ontwikkelingen in het theologisch denken. Of liever gezegd: hij *sociologiseert* ze, verklaart ze uit de druk van de maatschappelijke omgeving. Dit is op zijn best een deel van de verklaring. De toenemende neiging van christelijke kerken en priesters om steeds meer nadruk op sociale en politieke kwesties te leggen is (om een voorbeeld te noemen) niet alleen, en waarschijnlijk niet in de eerste plaats, een poging de geloofsafval met andere dan theologische middelen te lijf te gaan. Ze is óók een gevolg van de intellectuele ineenstorting van de traditionele theologische opvattingen in de katholieke en protestantse kerken; een ineenstorting die niet te danken is aan het succes van de rationalistische kritiek op de godsdienst van buitenaf, maar berust op de resultaten van historisch en theologisch onderzoek van met name het Nieuwe Testament. Voor het katholicisme werd de stand van zaken op dit punt in 1980 samengevat door de huidige Prefect van de Congregatie voor Katholiek Onderwijs, kardinaal William Baum: ‘Het “bewijsmateriaal” van de Schrift is zowel voor de geleerde als zelfs voor de gelovige *op zichzelf* niet afdoend om de betekenis te bepalen van de meest fundamentele leerstukken van het christelijk geloof: de identiteit van Jezus, de betekenis van zijn leven en dood, de aard van zijn triomf, de verplichtingen opgelegd aan zijn volgelingen, de consequenties van zijn leven voor ons, enzovoorts.’³

Deze ontwikkeling houdt niet alleen een dodelijke ondermijning in van de traditionele opvattingen van het

katholieke kerkvolk, dodelijk juist omdat ze van binnenuit komt, maar lijkt ook in niets anders te kunnen eindigen dan in het verdwijnen van het katholicisme als een specifieke intellectuele en theologisch gefundeerde religie.

Hoe men de invloed van de revoluties in de theologie ook inschat, men kan deze niet, zoals Bell in feite doet, negeren.

Zulke kritiek doet echter niets af aan de boeiende wijze waarop Bell in deze, en een aantal daarop aansluitende beschouwingen bijna tastenderwijs uiteenzet hoe een terugkeer tot een aantal elementen van de joodse (joods-Amerikaanse?) cultuur waaruit hij uiteindelijk zelf afkomstig is, zijn kijk op de wereld heeft verdiept en veranderd. Indringend zijn ook zijn essays over de intelligentsia in de Amerikaanse samenleving en over de wijze waarop politiek en economie in de afgelopen halve eeuw zó veranderd zijn dat de sociale basis van politiek niet meer geduid kan worden met behulp van het begrip 'klasse'.

In een (soms impliciete) kritiek op zowel een deel van zijn neoconservatieve vrienden als op linkse sociologen als Charles Wright Mills en Alvin Gouldner verwerpt hij de populair geworden these van een 'nieuwe klasse'. Die zou gevormd worden door de door hoge opleidingskwalificaties en intellectueel werk gedefinieerde groepen welke in de afgelopen tientallen jaren de grote instituties zijn gaan bevolken.⁴

In een zorgvuldige ontleding van de door de ontdekkers van de 'nieuwe klasse' gebruikte begrippen en argumenten laat Bell niet veel heel van de gedachte dat er zo'n klasse, die een door de neoconservatieven betreurde en door radicalen gewenste invloed geniet, bestaat: 'If there is any significance to the idea of a "new class", it cannot be located in social-structural terms,' concludeert hij. 'It is a mentality, not a class.' (blz. 161)

Veel plichtmatiger, en niet of nauwelijks origineel is

Bell als hij de domeinen van cultuur en politiek verlaat en zich in dat van de economie begeeft. In 'The Future World Disorder' is hij op zijn ergst, als een pompeuze professor of politicus, die plechtig door open deuren schrijdt ('The major problem is the growth of external debt,' blz. 217), al vindt men ook hier nog wel verrassende inzichten of hypothesen.

De twee grote opstellen over technologie en maatschappij, die tot het bekendste behoren wat Bell in de afgelopen twintig jaar heeft geschreven, zijn zeer (misschien wel té) informatief. Maar uiteindelijk doet Bell met die informatie weinig meer dan opnieuw de verschillen tussen economie en techniek, politiek, en cultuur nadrukkelijk demonstreren. Desondanks blijft *The Winding Passage* een belangwekkend boek; geen meesterwerk, maar zonder twijfel het werk van een meester.

Eindnoten:

- 1 Daniel Bell, *The Winding Passage. Essays and Sociological Journeys 1960-1980*, New York, Basic Books, 1980.
- 2 Daniel Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, New York, The Free Press, 1962; *The Coming of the Post-Industrial Society*, New York, Basic Books, 1973; *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York, Basic Books, 1976.
- 3 Geciteerd bij: Thomas Sheehan, 'Revolution in the Church', *New York Review of Books*, XXXI (1984), 10, (14 juni), 35. Zie ook zijn artikel 'The Dream of Karl Rahner', *New York Review of Books*, XXIX (1982), 1, (4 februari), voor een verder overzicht van de ontwikkeling van het katholieke theologisch denken.
- 4 Bell verwijst niet bij naam naar C. Wright Mills, die deze these verdedigde in verschillende essays, te beginnen met 'The Social Role of Intellectuals' uit 1944 (opgenomen in zijn verzamelde essays *Power, Politics and People*, New York, Ballantine Books, z.j.), en evenmin naar Gouldners *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Londen, MacMillan, 1979.

3 Neoconservatisme en het dilemma van links

Sinds het neoconservatisme aan de vooravond van de verkiezing van Ronald Reagan tot president ontdekt is als een geheel nieuwe politieke stroming,¹ is het verschijnsel op de meest uiteenlopende manieren omschreven.² Sommige definities hebben wijd en zijd ingang gevonden; andere maakten op geen ander indruk dan hun uitvinder. Geen wonder: nog los van de voorgestelde omschrijvingen is het woord ‘neoconservatisme’ betrekkelijk willekeurig gekozen; in veel opzichten zou men voor hetzelfde geld van ‘neoliberalisme’ kunnen spreken.

Mijn eigen definitie van neoconservatisme is ontworpen met het dictum van Karl Popper in het achterhoofd dat definities altijd van rechts naar links gelezen moeten worden; het doel ervan is alleen maar een bepaalde redenering op de rails te zetten en een duw mee te geven. Neoconservatisme zou ik in deze opzet willen karakteriseren als *de wraak van de sociologie op de politiek*; de politiek in het algemeen, en die van links in het bijzonder.

Met ‘politiek’ doel ik niet op het handwerk van het omgaan met macht, maar op de moderne idee van politiek die met de Franse Revolutie ontstond en die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds meer verbreiding heeft gevonden. Het gaat hier, grof gezegd, om de idee dat de samenleving vanuit het politieke centrum te kneden is als ware ze een klomp klei - een idee die bijvoorbeeld naar voren komt in de prachtige frase van Troelstra dat politiek is ‘vorm geven aan de toekomst’. De historische en intellectuele achtergrond van deze

idee van politiek is gecompliceerd en wordt hier niet beschreven; waar het in dit relaas om gaat is dat ze kan worden opgevat als een reactie op twee andere beelden van de maatschappelijke werkelijkheid: het conservatieve en het liberale. In het eerste is de samenleving een natuurlijke orde waar men met zijn tengels vanaf moet blijven; in het tweede is ze een zich dank zij marktprocessen zelfregulerend systeem. Ook in dit laatste beeld was geen plaats voor ‘de politiek’ als de centrale, sturende instantie.

Met de nieuwe idee van politiek identificeerde zich steeds meer de linkerzijde van het politieke spectrum, een ontwikkeling die niet zonder mankeren verliep. Kan men de jakobijnse conceptie van politiek als de eerste, en in z'n historische invloed ook blijvende, manifestatie van dit denken herkennen, in de meeste socialistische en anarchistische doctrines scholen zeker in hun vroege fasen sterk deterministische elementen. De revoluties waarnaar men uitkeek, moesten vrijwel altijd de terugkeer doen plaatsvinden naar een eerdere gouden tijd; de bestaande wereld werd juist gezien als een ontoelaatbare inbreuk op de natuurlijke orde. Bij Marx vindt de afkeer van de nieuwe idee van politiek zijn strengste en theoretisch meest beargumenteerde afwijzing: zijn aanval op het ‘utopisch socialisme’ richt zich niet tegen wereldvreemde wereldverbeteraars, maar tegen de gedachte dat het mogelijk zou kunnen zijn op basis van een zelfbedacht politiek program succesvol collectieve actie te voeren. Succesvol politiek handelen kon in zijn visie alleen maar het gewenste resultaat afwerpen als het zich op de maat van de historie bewoog.³ Vanuit zo'n perspectief is politiek als ‘vormgeven aan de toekomst’ evenzeer blasfemisch als belachelijk, en in dit opzicht is er een merkwaardige overeenkomst tussen Edmund Burke en Karl Marx. De een mocht dan de Franse Revolutie aanvallen als een ontoelaatbare ingreep in de maatschappelijke ontwikkeling, de ander mocht betogen dat revolutie de onvermijdelijke uitkomst van die zelfde ont-

wikkeling is, zij deelden de gedachte dat ‘de geschiedenis’ een eigen logica kent die door de politiek niet veranderd noch genegeerd kan worden.

Pas geleidelijk brak de linkse beweging in de praktijk met zulke elementen (om ze voorlopig in theorie des te harder te benadrukken) en begon ze zich te identificeren met de nieuwe idee van politiek. Kautsky's beroemde frase dat de SPD een ‘revolutionaire partij was, maar niet een partij die revolutie maakt’⁴ is een perfecte illustratie van het dilemma waarin het socialisme zich bevond in de overgang tussen determinisme en het voluntarisme dat de kern uitmaakt van de nieuwe idee van politiek. Die nieuwe idee nam uiteindelijk onder de druk der omstandigheden de vorm aan van het ‘plansocialisme’ dat na de Eerste Wereldoorlog ingang vond bij de meeste West-europese socialistische partijen. De verlating van de deterministische theorieën en nostalgische wereldbeelden aan de linkerkant ging gelijk op met de geleidelijke en verstolen aanvaarding van het nieuwe begrip ‘politiek’ door rechts. Niet ideologieën waren daarbij doorslaggevend, maar de ervaringen van twee wereldoorlogen die zelfs in de kernstaten van het liberale kapitalisme, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, een mate van - geslaagd - overheidsingrijpen in het economisch en maatschappelijk leven te zien gaven die naar de dicta van conservatieve en liberale politieke doctrines voor onmogelijk en ontoelaatbaar was gehouden.

Minder exemplarisch was de totstandkoming van een planeconomie in de Sovjetunie, maar een argument tegen de nieuwe idee van politiek vormde deze zeker niet. Vanuit het heden vallen de nadelen van centraal geleide economieën op, en het feit dat die niet tijdelijke of toevallige schaduwzijden vormen, maar onontkoombaar met een dergelijk stelsel zijn verbonden.⁵ Deze kritiek is echter nog wel wat anders dan de toentertijd gezaghebbende analyses van economen als Leopold van Mises en Friedrich Hayek die in de jaren twintig ‘bewezen’ dat

planmatige productie theoretisch *onmogelijk* was, of op z'n minst praktisch niet viel uit te voeren.⁶ De nieuwe idee van politiek bewees zichzelf in Westerse landen met een van staatswege gevoerd beleid van sociale zekerheid, met een Keynesiaanse conjunctuurpolitiek; met het 'Marshall-plan', het grootste en meest succesvolle van alle 'plannen'.

Dit alles suggereerde dat het werkelijk mogelijk was de samenleving vanuit 'de cockpit van de staat'⁷ te besturen. In de jaren vijftig kwam zelfs de uitdrukking *fine-tuning the economy* in zwang, exponent van de gedachte dat ministers op ministeries, scherp luisterend naar het geraas van de bedrijvigheid, met kleine en desnoods grote politieke dopsleutels de nationale economie optimaal konden afstellen.

Weer vijftien jaar later, in de ideologische chaos van de jaren zestig namen verwachtingen ten aanzien van de mogelijkheden van de politiek somtijds grandioze, zoniet absurde proporties aan. Binnen eertijds nuchtere en saaie sociaal-democratische partijen als de PvdA werd in alle ernst gedebatteerd over de vraag of 'geluk' als doelstelling in het beginselprogramma van de partij moest worden opgenomen. Het leek wel of politiek niets onmogelijk was; links en rechts werd met ontzag en afgunst naar het China van Mao Zedong gekeken, waarin een extreem voluntarisme officieel tot Eerste Beginsel van politiek was verheven. De staat had zich vrijgemaakt van de samenleving.

Deze tekening van de situatie in termen van de verhouding tussen staat en samenleving verwijst bijna als vanzelf terug naar de intellectuele oorsprongen van de sociologie, zoals die in de eerste helft van de negentiende eeuw als discipline werd ontwikkeld door graaf Saint-Simon en Auguste Comte. Want sociologie ontstond bij hen vanuit de overtuiging dat onder de oppervlakte van het politieke die ieder kan zien, andere lagen liggen, waarbinnen zich bewegingen en processen afspelen die

pas met vertraging het oppervlak bereiken en veranderen. De problematische verhouding tussen staat en samenleving is een van de centrale thema's die aan de basis van de sociologie liggen, en niet lang geleden is dat thema opnieuw aan de orde gesteld: door Alvin Gouldner, in zijn *The Two Marxisms* uit 1980. Het meest belangwekkende in dit aan gedachten niet arme boek acht ik de tegenstelling die Gouldner daar construeert tussen 'marxisme' en 'sociologie' - een tegenstelling die in verschillende opzichten parallel loopt met die tussen staat en samenleving.

Volgens Gouldner is de opkomst van de sociologie ingegeven door kritiek op drie eerdere intellectuele verplichtingen. Saint-Simon en Comte openden allereerst het vuur op de nadruk die de politieke economie had gelegd op 'markt' en 'individu' als centrale concepten bij het begrijpen van de maatschappij. De positivistische sociologie die zij formuleerden stelde zich in de tweede plaats op tegenover de godsdienst en postuleerde dat wetenschap de noodzakelijke basis van een moderne maatschappij vormde. In de derde plaats - en voor dit essay het belangrijkste - verwierp deze vroege sociologie de dominantie van de staat over de samenleving en 'defocalized the importance of politics'.⁸

Nu is er niets nieuws in deze schets van de conservatieve wortels van de sociologie. Wat daarentegen opvalt aan dit betoog van Gouldner is dat hij deze opmerkingen helemaal niet de vorm van een aanklacht heeft gegeven, zoals dat in zoveel 'kritische' studies over de geschiedenis van de sociologie van de laatste twintig jaar is gedaan. Integendeel. Zelfs al kan de sociologische traditie beschouwd worden als liberaal of conservatief in tendentie, toch heeft ze naar de mening van Gouldner een 'bevrijdend potentieel', in zoverre ze de aandacht vestigt op de morele en institutionele aspecten van de burgerlijke maatschappij die in het marxisme zo gemakkelijk genegeerd worden of voor vanzelfsprekend gehouden. 'In wezen,' schrijft hij, 'hebben de tradities van de sociolo-

gie - juist omdat die tradities conservatief waren - zich geconcentreerd op de vraagstukken die te maken hebben met de ontwikkeling van een zichzelf handhavende burgerlijke samenleving, van sociale organisaties, en van sociale systemen. Een verdiepte kennis hiervan is zeker onmisbaar voor een sociale beweging als het marxisme die uit is op arbeidersbestuur (als dit niet hetzelfde wordt als nationalisatie), of zoekt naar een verantwoordelijke en competente burgerij, hoopt mensen te ontwikkelen die in staat zijn tot onafhankelijkheid en wederzijdse hulp, en die een leefbare “publieke” sfeer in stand wil houden”⁹

Om kort te gaan: Gouldner verdedigt hier het blijvende belang van sociologie als een onmisbaar tegengif voor het marxisme; als de intellectuele wachtsman van individuele autonomie en burgerlijke samenleving, als verdediger tegen de staat, tegen het totalitaire gevaar van het marxisme zoals dat in de twintigste eeuw is gepraktiseerd.

Wanneer men in plaats van ‘marxisme’ leest: ‘politiek’ of ‘de staat’, dan wordt het bereik van het argument van Gouldner vergroot, maar het verliest niet aan relevantie. De analogie tussen de positie die Gouldner ten opzichte van het marxisme inneemt en die van de neoconservatieven ten opzichte van politiek in kapitalistische democratieën wordt nu zichtbaar. Het centrale thema van het neoconservatisme is kritiek op de gedachte dat politiek zelfstandig werkelijk iets tot stand kan brengen. Maar wat hen onderscheidt van ‘normale’ conservatieven en van klassiek-liberale theoretici is dat hun argument niet uitgaat van de kwetsbaarheid van de burgerlijke samenleving of van het natuurlijk maatschappelijk evenwicht dat door de markt wordt bewerkstelligd. De fameuze aanval van Michael Oakeshott op het rationalisme in de politiek (en, in minder abstracte termen, op het programma van de eerste naoorlogse Labour-regering) is waarschijnlijk de meest fundamentele conserva-

tieve politieke filosofie van de twintigste eeuw; ze wordt samengevat in deze sombere, aan Hobbes herinnerende, passage: 'In het politiek handelen [...] bevaren mensen een bodemloze en eindeloze zee; er is geen haven om te schuilen, noch een ankerplaats; geen vertrekpunt noch een afgesproken bestemming. Het gaat erom drijvende te blijven met de kiel beneden; de zee is vriend en vijand tegelijk; en het zeemanschap bestaat eruit gebruik te maken van de hulpmiddelen die traditionele handelwijzen bieden om daarmee van elke vijandige gelegenheid een vriend te maken.'¹⁰ De boodschap die in deze opvatting besloten ligt, gaat veel verder dan die van de neoconservatieven. Hun notie van 'politiek' valt samen met de ruis op de achtergrond; hun redenering is veel pragmatischer, start niet vanuit Eerste Beginselen, maar vanuit empirische bevindingen. De maatschappij 'sturen' vanuit 'de politiek' lukt niet, ongeacht de hoeveelheid geld die ertegenaan wordt gesmeten, ongeacht de goede bedoelingen van wetgevers en politici. En de reden hiervan is dat grote, centrale regeringsprogramma's altijd en noodzakelijk andere gevolgen hebben dan die werden bedoeld.

Het neoconservatieve argument wordt wat dit aangaat schitterend geïllustreerd met de titel - zoniet met de inhoud - van een studie van Jeffrey Pressman en Aaron Wildavsky: *Implementation, How Great Expectations in Washington Are Dashed in Oakland; Or, Why It's Amazing that Federal Programs Work at All, This Being a Saga of the Economic Development Administration as Told by Two Sympathetic Observers Who Seek to Build Morals on a Foundation of Ruined Hopes*.¹¹ Deze weinig beknopte titel suggereert dat de auteurs niet behoren tot die neoconservatieven, als Irving Kristol, die van hun oorspronkelijke positie als onwillige hervormers zijn opgerukt tot een welhaast metafysische overtuiging dat alles wat een regering zich voorneemt te doen gedoemd is te falen. Nee, de karakteristiek neoconservatieve opstelling is er een van behoedzaamheid en scepsis, zoals

die ook naar voren komt uit de slotwoorden van Pressman en Wildavsky: ‘Wij geloven nog steeds dat men de moeilijkheden bij implementatie (het uitvoeren van beleidsvoornemens) verkleinen kan, maar wij dringen aan op voortdurende scepsis als iemand suggereert dat kenmerken die onafscheidelijk met de politiek verbonden zijn snel kunnen worden geëlimineerd.’¹²

Meer dan vijfendertig jaar geleden stelde Karl Popper dat het de taak van de sociologie is ‘te verklaren hoe de onbedoelde gevolgen van onze bedoelingen en handelingen ontstaan’.¹³ Dit is precies de intellectuele last die de neoconservatieven op zich hebben genomen, en het is om die reden dat ik neoconservatisme heb gedefinieerd als de wraak van de sociologie op de politiek. Als hiervan wordt uitgegaan lijkt de uitdaging van het neoconservatisme, als intellectueel program, niet als politieke beweging, aan de traditionele politiek van links immens.

Dat valt echter tegen. Het algemene doelwit van de neoconservatieven waren de grote federale programma's die in Lyndon Johnsons ‘War against Poverty’ begonnen werden om de ‘Great Society’ te vestigen. Hier bij uitstek zou de wet van de onbedoelde gevolgen gedemonstreerd worden. De neoconservatieven slaagden erin het publiek in het algemeen en bepaalde politieke elites in het bijzonder ervan te overtuigen, dat de Great Society in vrijwel alle opzichten móest falen. Maar hun argumentatie was deductief, niet empirisch. Voor zover het hun toelag was deze overheidsprogramma's werkelijk empirisch te toetsen, kan men niet zeggen dat die evaluaties evenwichtig en nauwkeurig waren. In een studie die Peter Steinfels (de onofficiële historicus van de neoconservatieven) ‘waarschijnlijk de meest omvattende poging om de evaluaties te evalueren en tot een algemeen oordeel over de Great Society te komen’ noemt, kwamen de auteurs, Levitan en Taggart, tot de conclusie dat ‘de programma's en het beleid van de jaren zestig en hun voortzetting een massieve, overstelpend voordelige

uitwerking hadden', en zij voegden daaraan toe: '[...] de apodictische en foute conclusie als zou de Great Society mislukt zijn, blijft (echter) publiek en politici in de greep houden, en brengt schroom en negativisme teweeg die een noodzakelijke en mogelijke vooruitgang hebben afgeremd.'¹⁴

En in een speciale uitgave over de Great Society van *The Public Interest*, een van de bolwerken van het neoconservatisme, kon men het volgende lezen: 'Er doen zich soms onbedoelde en ongewenste neveneffecten voor, en sommige publieke programma's werken eenvoudig niet of blijken te duur te zijn. Maar er is niets in de geschiedenis van de jaren zestig waaruit men zou kunnen opmaken dat er een natuurwet bestaat die vastlegt dat sociale wetgeving niet effectief sociale problemen kan aanpakken, of dat de lokale overheid dan wel privé-ondernemingen het altijd beter doen dan de federale overheid. Voor zulke globale generalisaties hebben wij geen steun kunnen vinden.'¹⁵

Sindsdien zijn er verschillende studies verschenen die met nog meer empirisch materiaal het bovenstaande ondersteunen, zoals *America's Hidden Success* waarin de auteur voorrekenet dat juist dank zij de federale wetgeving en federale programma's uit de jaren zestig en zeventig (en niet dank zij economische groei) de armoede grootscheeps is teruggedrongen, evenals de lucht- en watervervuiling.¹⁶ Schwarz baseert zich vooral op statistische gegevens over de vos als geheel; in 1984 verscheen echter ook een studie die de these van de neoconservatieven over de mislukking van de Great Society eindelijk empirisch leek te bevestigen. Charles Murray echter blaast statistisch materiaal over Pennsylvania op door het van toepassing te laten zijn op alle staten van Amerika, en dit is niet de enige tekortkoming, zo lijkt het, van zijn door conservatief Amerika als een rijke oom binnengehaalde boek.¹⁷

Zo heeft het er alles van dat de abstracte argumenten

van de neoconservatieven hun overtuigingskracht verliezen zodra men ze beproeft op hun zelfgekozen terrein: dat van de empirische werkelijkheid, aan gene zijde van ideologische praatjesmakerij. Twee van hun favoriete ideeën, die over de ‘new class’ en die over de ‘adversary culture’ lijken al evenmin tegen serieuze kritiek bestand. De ‘new class’ is de universele schurk in de neoconservatieve ‘Fabel van de Mensen’, en de ‘adversary culture’ zorgt voor de bijltjes en zagen waarmee de intellectuelen (‘new class’) tekeer gaan tegen de kostbare zuilen waarop de maatschappij rust. Daniel Bell, de meest subtiële en erudiete neoconservatief mag dan in zijn kritiek op het ‘modernisme’ de idee van een ‘adversary culture’ tot op zekere hoogte accepteren, van de ‘theorie’ van de ‘new class’ (volgens Bell ‘a muddled concept’) heeft hij niet veel heel gelaten.¹⁸

Is de neoconservatieve stroming daarom niets meer dan één van de voorbijgaande intellectuele modes die kenmerkend zijn voor een samenleving die steeds uit is op *something completely different*? Dat is een vraag die ik niet zomaar bevestigend zou willen beantwoorden. Zelfs als overtuigend zou kunnen worden aangetoond dat de neoconservatieven op de meeste punten die zij verdedigen ongelijk hebben, zelfs in dat geval blijft de vraag naar de redenen van hun kennelijk succes bij niet alleen de Amerikaanse publieke opinie. Er is nog iets anders. Ook als men de neoconservatieven verwijt niet bij machte te zijn de eigen standaarden te honoreren, dan blijft er toch een ongemakkelijke gelijkenis tussen veel van hun kritiek en de kritiek op de verzorgingsstaat zoals die ontwikkeld is door radicale denkers als Lasch, Touraine, Gorz, Achterhuis en anderen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan. Wellicht is dit verschijnsel beter te begrijpen als men het neoconservatisme niet zozeer opvat als een uitdaging van de traditionele politiek van links, maar meer als een symptoom van de intellectuele neergang van de laatste.

Tot hier is mijn betoog geheel in lijn met de stijl van de neoconservatieven: generaliserend en abstract. Maar de ‘neergang van Links’ verdient een preciezer schets. Te dien einde maak ik een ruw onderscheid tussen democratische socialistten (of sociaal-democraten) en communistisch links. De verschillen tussen deze twee linkse families hoeven hier geen nadere toelichting; zij zijn bekend, fundamenteel en onoverbrugbaar. Het gaat hier alleen maar om de constatering van een verschil. Maar familie is familie, en er zijn ook enkele overeenkomsten; en juist op dat vlak, zo vermoed ik, gaat het om hét doel van het neoconservatieve program - de verdediging van de burgerlijke samenleving tegen de staat.

In de ontwikkeling van de sociaal-democratische beweging kan men vier op elkaar volgende modellen van politiek handelen onderscheiden. In het eerste werd politiek theoretisch opgevat als een expressie van de Geschiedenis die vastbesloten op haar doel toeschrijdt. Onder de invloed van het klassieke marxisme werd dit nogal utopische beeld gezien als het solide en onweerlegbare resultaat van het modernste wetenschappelijk onderzoek. Het probleem van dit model bestond eruit, dat het enerzijds voorzag in een onverstoort vertrouwen in het uiteindelijke succes van de werkende klasse, maar anderzijds geen ruimte liet aan de mogelijkheid van effectief en zinvol politiek handelen - in dit opzicht roept het herinnering op aan de paradoxen in het vroege calvinisme. De spanningen die de orthodox-marxistische versie van het dogma van de *Gnadenwahl*¹⁹ opwekte, werden uiteindelijk bedwongen in het reformisme, waarvan de theoretische uitdrukking het revisionisme van Eduard Bernstein was. De politiek van links werd hierin gedefinieerd als de dagelijkse strijd voor de uitbreiding van politieke en economische rechten. Maar het revisionisme werd nooit de officiële doctrine van sociaal-democratische partijen, en toen niet de minsten van hen bij het eind van de Eerste Wereldoorlog in de regeringsbanken terechtkwamen, zaten zij daar met

lege handen. Plansocialisme werd daarna min of meer uit de nood geboren, als een tweede, nu officiële poging het inmiddels al tot dode letter geworden orthodox marxisme te vervangen. Maar dit derde model van sociaal-democratische politiek kreeg, ondanks de orgie van Plannen die in de jaren dertig ontstond, nergens een reële mogelijkheid te worden uitgevoerd.

Pas het vierde model bleek succesvol, niet alleen in het mobiliseren van een aanhang, maar ook in Troelstra's 'vorm geven aan de toekomst'. Al voor de Tweede Wereldoorlog kwam in de Scandinavische staten, met name Zweden, dit model tot ontwikkeling. In het naoorlogse Groot-Brittannië beleefde het zijn ontplooiing in de voormalige kernstaat van de kapitalistische wereldeconomie. Zo succesvol was dit model dat de meeste centrum- en rechtse partijen het in grote lijnen aanvaardden en overnamen, een verschijnsel dat in Groot-Brittannië zelfs een eigen naam kreeg: 'Butskellisme', zo genoemd naar de minister van Financiën in het tweede ministerie-Attlee, Hugh Gaitskell, en diens conservatieve opvolger, Reginald Butler. Zelfs voor de Verenigde Staten is het niet helemaal onjuist om te spreken van een sociaal-democratische consensus op veel punten (behalve de naam) vanaf de aanvaarding van Roosevelt's New Deal tot aan de verkiezing van Ronald Reagan tot president.

Door een veelheid van oorzaken - sommige van economische, andere van sociale en ideologische aard, begon deze consensus in de jaren zeventig te verkrummen. Misschien kunnen die oorzaken samengevat worden in de frase die David Marquand gebruikte in zijn snijdende analyse van de Labour Party na de verkiezingsnederlaag van 1979: 'The version of welfare state social democracy practised [...] since the War ran out of moral steam.'²⁰ Maar niet alleen het model van het verzorgingsstaat-socialisme verloor aan aantrekkingskracht. De totalitaire verleiding waarvoor in de jaren zestig en zeventig nieuwe radicale groepen gevoelig

waren gebleken, verloor deze ook, toen de veronderstelde modelsamenlevingen van Mao's China, Castro's Cuba en Pol Pots Kampuchea zich tot variaties op het stalinisme ontpopten, terwijl voorzichtige pogingen in Oost-Europa het bestaande communisme 'een menselijker gezicht' te geven genadeloos werden neergeslagen door de erfgenamen van Lenin en Stalin. Een van de resultaten van deze ontzuivering was dat de meeste communistische partijen in het Westen hun banden met Moskou slaakten. Maar de heroriëntatie die als 'eurocommunisme' te boek werd gesteld, bleek al snel een symptoom van neergang en onzekerheid in plaats van een oplossing. Twintig jaar nadat Daniel Bell zijn beroemde (maar dubbelzinnige) conclusie over 'de uitputting van politieke ideeën in het Westen' had geformuleerd, leek hij eindelijk gelijk te krijgen.²¹

Deze schets van ideologische bewegingen en tegenbewegingen is niet meer dan dat: een schets. Veel meer is ook niet mogelijk in het kader van een essay. Het gaat hier niet om harde feiten, maar om vage manifestaties van een tijdgeest; het is zelfs mogelijk te verdedigen, dat het hier nog niet eens om *vage manifestaties* kan gaan daar het kaatsspel der ideologieën voornamelijk gespeeld wordt door radicale intellectuelen - voor lege tribunes. De invloed van deze debatten op de hedendaagse politiek is met andere woorden niet precies te bepalen. Dit thema zal ik hier niet vervolgen; in plaats daarvan wil ik deze beschouwing afsluiten met een politiek-theoretisch argument, gebaseerd op drie conclusies uit het voorafgaande. Mijn eerste conclusie is, dat de centrale stootrichting van het neoconservatisme, de verdediging van de maatschappij tegen de staat, een serieuze aanval inhoudt op de politiek van links, zowel die van communisten als die van sociaal-democraten. Mijn tweede conclusie is, dat deze aanval komt op een ogenblik dat de traditionele politiek van links in verwarring verkeert. En mijn derde conclusie is, dat deze crisis van links bespro-

ken moet worden op zijn meest fundamentele niveau, een niveau dat vrijwel genegeerd is in de debatten die tot nog toe zijn gevoerd.

Dit vraagt allereerst om een nadere afbakening van 'links'. Waar ligt de grens tussen de partijen en bewegingen van links, en andere? Mijn voorstel is: tussen die partijen en bewegingen die pretenderen dat hun uiteindelijke doel een kwalitatief andere samenleving is, en zij die dat niet beogen, of pretenderen. Ralph Miliband heeft gelijk als hij stelt dat 'er altijd een stroming in de arbeidersbeweging heeft bestaan [...] die op sociale hervorming uit is; omdat ze niet uitgaat van de volledige transformatie van de kapitalistische samenleving in een geheel andere maatschappelijke orde, moet deze stroming scherp onderscheiden worden van de "reformistische" strategie die dit nu juist wel zegt te beogen.'²²

Maar ik zou willen stellen dat bijna alle partijen aan de linkerkant in hun ideologie de idee van het socialisme als een 'totaal andere orde' centraal stellen. In de dagelijkse politiek speelt deze idee geen manifeste rol. Maar in de retoriek van de bewegingen mag het belang ervan niet onderschat worden, zoals bijvoorbeeld het debat in de Labour Party aan het eind van de jaren vijftig over de revisie van *Clause Four* liet zien.²³

De crisis van links bestaat nu uit het feit dat de idee van socialisme als een kwalitatief andere orde alleen nog als retoriek voortbestaat. Een *theorie* van de overgang van kapitalisme naar socialisme is er niet meer, tenminste niet als centraal element in een bestaande politieke ideologie. Maar zonder zo'n theorie verliest links zijn aanspraak op uitzonderlijkheid, en wordt het een partij (partijen) als andere. De theorie van de overgang van kapitalisme naar socialisme is onder gewone omstandigheden niet meer dan een ver verwijderd perspectief, een verre droom voor partijgangers. Maar in tijden van crisis rijst twijfel, en de theorie dient op dat moment gespeld te kunnen worden. Dan echter blijkt ze geen inhoud te

hebben, en het crisisbesef wordt zo versterkt. Dit, zo stel ik, is precies wat er gebeurt in veel hedendaagse sociaal-democratische en communistische bewegingen. De ontbrekende *theorie* wordt een loden ideologische last, die het die partijen onmogelijk maakt een identiteit te ontwikkelen die in overeenstemming is met hun feitelijk handelen.

Het debat over de overgang van kapitalisme naar socialisme is meestal gevoerd binnen het door Marx gestelde kader. Kapitalisme wordt opgevat als een produktiewijze die op den duur zal worden verdrongen door een geheel andere, die men 'socialistisch' kan noemen. Volgens de orthodox-marxistische visie is socialisme de laatste fase van de wereldgeschiedenis, die in deze visie wordt gezien als een opeenvolging van produktiewijzen. Buiten de orthodoxe, marxistisch-leninistische communistische partijen is deze visie al lang in diskrediet geraakt. Niettemin wordt er in het debat²⁴ in het algemeen van uitgegaan, dat er eerst een feudale produktiewijze bestond, vervolgens een overgang naar het kapitalisme - waarvan de precieze mechanismen nog steeds onderwerp van heftige controverse zijn - en dat er ten slotte een overgang van kapitalisme naar socialisme moet plaatsvinden.

Nu zijn 'produktiewijzen' abstracties. Een bepaalde samenleving identificeren in termen van produktiewijze houdt in dat één bepaalde produktiewijze in die samenleving op dat moment dominant is. Zo is bijvoorbeeld wel gesteld, dat feudalisme strikt genomen niet zelf een specifieke produktiewijze is: de sociale orde van het late feudalisme werd gekenmerkt door het naast elkaar bestaan van twee op uitbuiting gebaseerde produktiewijzen (één berustend op feudale pacht en één berustend op loonarbeid) én twee produktiewijzen die niet op uitbuiting waren gebaseerd: eenvoudige warenproduktie en agrarische produktie ten behoeve van eigen onderhoud.²⁵ De overgang van feudalisme naar kapitalisme was een langdurig proces, waarbij kapitalisme in de loop

van enkele eeuwen uiteindelijk de dominante produktiewijze werd. Twee elementen in dit beeld zijn van belang voor mijn thema.

In de eerste plaats is er blijkbaar geen duidelijke en beslissende breuk geweest in de overgang van feudalisme naar kapitalisme. Integendeel. Terwijl veel historici en de meeste socialistische theoretici uitgaan van een overgang van feudalisme naar kapitalisme, liggen ze nog steeds met elkaar overhoop over de *eeuw* waarin die overgang zich voltrokken moet hebben. Immanuel Wallerstein besluit zijn uitgebreide verhandeling over dit onderwerp bijvoorbeeld met deze lamlendige slotsom: ‘Als men de periode van 1450 tot 1750 analyseert als één lange “overgang” van feudalisme naar kapitalisme brengt dit het risico met zich mee dat het begrip “overgang” gereïficeerd wordt, want op die manier reduceren we de perioden van “zuiver” feudalisme en “zuiver” kapitalisme steeds verder om vroeger of later bij nul te eindigen. Dan is er alleen nog maar “overgang” overgebleven.’²⁶

In de tweede plaats was de opkomst van het kapitalisme klaarblijkelijk niet het resultaat van bewust politiek handelen, maar het onbedoelde gevolg van vele, onafhankelijk van elkaar werkende, economische, politieke en culturele processen. Wallerstein vertegenwoordigt op dit punt een afwijkende mening, waar hij schrijft dat de ‘vervanging van feudale door de kapitalistische produktiewijze [...] een grote sociaal-politieke poging was van de heersende lagen om hun gemeenschappelijke privileges te behouden, ook al moesten zij daarbij een fundamentele reorganisatie van de economie op de koop toe nemen’.²⁷ Het beste dat van deze conclusie gezegd kan worden, is dat het alleen maar een mogelijke uitleg achteraf is. De verontrustende implicatie van Wallersteins stelling is daarnaast dat de overgang van de ene naar de andere produktiewijze dezelfde heersende klasse aan de macht kan laten.

Dit alles is van enig belang voor het debat over de overgang naar het socialisme, want daarvoor dient die van feudalisme naar kapitalisme als model. Al bij Marx is de theorie van de overgang tweeslachtig. Aan de ene kant wordt de overgang naar het socialisme afgeschilderd als de onvermijdelijke uitkomst van de werking van de kapitalistische produktiewijze. Deze bewerkstelligt de materiële en culturele voorwaarden die de overgang noodzakelijk maken. Aan de andere kant suggereert zijn revolutietheorie dat deze overgang een gewelddadig, snel verlopend proces zal zijn, waarbij politiek bewustzijn doorslaggevend is.

Deze twee lijnen in het denken van Marx zijn volstrekt met elkaar verenigbaar binnen het kader van zijn Hegeliaanse uitgangspunten. Maar daarbuiten botsen ze, en dit verklaart wat Frank Parkin heeft genoemd: 'Marx's curious fondness for gynaecological imagery when discussing the process of transition.'²⁸ De geboorte van een kind is immers zowel een organisch, natuurlijk en noodzakelijk proces, als een buitengewoon violente gebeurtenis. De metafoor van de geboorte die Marx gebruikt, heeft meer implicaties. Ze suggereert dat de overgang van kapitalisme naar socialisme niet van een andere orde kan zijn dan die van feudalisme naar kapitalisme. Het embryo van de nieuwe samenleving rijpt in de schoot van de bestaande, en hoewel Marx de mogelijkheid open laat dat het proletariaat niet zal terugdeinzen voor het gebruik van weëen opwekkende middelen of desnoods de keizersnede, blijft het beeld van de geboorte intact. Maar waar zijn de embryonale vormen van socialisme in de door de kapitalistische produktiewijze gedomineerde samenleving aanwijsbaar?

Op deze vraag gaf Marx twee antwoorden. Aan de ene kant stelde hij dat de arbeidersbeweging zelf al zo'n ongeboren kind is, dat groeit en zich ontwikkelt in de strijd om economische en politieke rechten. Deze gedachte werd door hem uiterst behoedzaam geformuleerd, aangezien Marx er beducht voor was dat ze kon worden

uitgelegd als een ondersteuning van de stelling dat sociale verhoudingen bepaald worden door politiek - iets wat tegen de kern van zijn denken in ging.²⁹ Niettemin is er meer dan genoeg in zijn geschriften te vinden dat kan worden uitgelegd als ondersteuning van een 'étatistische' oplossing van het overgangsprobleem: via de verovering van de staatsmacht het socialisme vestigen.

Aan de andere kant hechtte Marx veel belang aan twee ontwikkelingen die hem voorkwamen als voorbeelden van de bezits- en produktieverhoudingen welke te zijner tijd de burgerlijke zouden gaan vervangen: de naamloze vennootschap die hij toejuichte als 'die Aufhebung der kapitalistischen Produktionsweise innerhalb der kapitalistischen Produktionsweise selbst'³⁰ en de coöperatieve onderneming, waarin volgens Marx 'der Gegensatz zwischen Kapital und Arbeit [...] ist aufgehoben'.³¹ Wat zo boeiend is aan deze stellingen, is niet de juistheid ervan, maar het feit dat Marx hier de mechanismen voor de overgang naar het socialisme tracht te vinden niet in het domein van de politiek, maar in de burgerlijke maatschappij.

De tweede theorie over de overgang naar het socialisme is die van Lenin. De ideeën van Marx aangaande historische noodzaak en gewelddadige transformatie werden door Lenin met succes op de jakobijnse revolutietheorie vastgesoldeerd. Zoals bekend wordt in deze conceptie de klasse gesubstitueerd door de partij, en die vervolgens weer door de leider - een inzicht dat Trotsky in 1903 korte tijd aanhing, later weer liet varen en nog veel later aan den lijve zou ondervinden. De implicatie ervan is: zonder Lenin geen overgang naar het socialisme. De verrassende bijkomstigheid van de leninistische theorie der revolutie, zo concludeert Frank Parkin in een essay over dit onderwerp, is dat de weg van kapitalisme naar socialisme alleen maar bewandeld kan worden onder leiding van een politieke superman: 'The elaborate Marxist choreography of social forces and class conjunctu-

res, danced by a cast of millions, cannot actually be staged in the absence of the leading virtuoso.’³² In deze theorie van de overgang vindt de idee van politiek als Eerste Beweging zijn hoogte-, en daarmee - logisch gezien - ook eindpunt.

Deze verkenning van het veld laat geen andere conclusie open dan dat in de bestaande sociaal-democratische en communistische noties over de overgang naar het socialisme het vrijwel altijd de staat is, despotisch dan wel democratisch, die de grote transformatie bewerkstelligt. De treurige historische ervaringen die het in praktijk brengen van de communistische theorie heeft opgeleverd mogen niet doen vergeten dat er een logische onmogelijkheid besloten ligt in elk project dat de overgang naar het socialisme in handen van de staat legt. Een produktiewijze is geen nationale zaak, zoals een spoorwegnet dat kan zijn. Ze is per definitie *transnationaal*, en ontsnapt daarom aan de beheersing door politiek op het niveau van de staat. Niet de minste theorieën over het kapitalisme zien in dit feit de kern van deze produktiewijze. ‘Der geschlossene Nationale Staat also ist es, der dem Kapitalismus die Chancen des Fortbestehens gewährleistet; solange er nicht einem Weltreich Platz macht, wird also auch der Kapitalismus dauern,’ stelt Max Weber met onaantastbare logica.³³

De gangbare theorieën over de overgang van kapitalisme naar socialisme zijn daarom niet zozeer intellectueel tekortschietend; in hun verheerlijking van staat en politiek wijzen ze in een totaal verkeerde richting. Het resultaat is, dat de idee van de overgang naar het socialisme geen betekenis heeft of - in zijn totalitaire versie - elke aantrekkings- en overtuigingskracht mist. Dit is het werkelijke tekortschieten van links, en de neoconservatieve golf heeft dit als onbedoeld effect aan het licht gebracht.

Maar het is ook goed mogelijk om socialisme heel anders op te vatten.³⁴ Men kan het droombeeld van een

niet te definiëren overgang naar het socialisme overboord zetten, en socialisme omschrijven in termen van andere ruil- en verdelingsmechanismen, van de dominantie van bepaalde culturele waarden boven andere, van de institutionalisering van vrijheid en gelijkheid. Dat heeft bovendien het voordeel aan te sluiten bij wat er werkelijk is gebeurd en gedaan. Juist het beroep op de idee van de overgang naar het socialisme heeft altijd dienst gedaan om de reële prestaties van het democratisch socialisme te kleineren, onder de roep dat het hier slechts verbeteringen binnen het kapitalisme betreft. Aldus is de dubbelzinnigheid van de linkse beweging in stand gehouden, een dubbelzinnigheid die bestaat uit een klaarblijkelijk utopische theorie en een politieke praktijk die naar theoretische orthodoxie niet zou mogen bestaan, of hoogstens oogluikend wordt toegestaan. Zo ontstaan merkwaardige schouwtonelen: een sociaal-democratische minister-president die bekend ‘tot het zondig ras der reformisten te behoren’, alsof dit een moreel defect zou inhouden; met opgetrokken wenkbrauwen wordt hij aangehoord door het kader van een keurige Nederlandse vakbond, dat een gezicht trekt alsof het na een sein van de stoomfluit de Poetilov-fabrieken uit zal marcheren om een Winterpaleis te bestormen onder de banier *Fijn is anders*.

Het dilemma van links dat door de neoconservatieve aanval in het licht is gezet, houdt dus dit in: ofwel men ontwikkelt een intellectueel houdbare en realistische theorie over de overgang naar het socialisme, ofwel men geeft de mythen van die overgang op en definieert zich in termen die werkelijk als norm kunnen dienen voor het politiek handelen.

Dit vereist een kolossale morele en intellectuele inspanning. Blijft die achterwege, dan heten de horens van dit dilemma doodgewoon ‘retoriek’ en ‘opportunisme’, en daar valt, zo leert de geschiedenis, zeer wel mee te leven.

Eindnoten:

- 1 De ondertitel van Peter Steinfels *The Neoconservatives*, New York, Simon and Schuster, 1979, het boek dat de ‘neoconservatieven’ beroemd maakte, luidt, typerend: ‘The men who are changing America's politics.’
- 2 Cf. bijvoorbeeld de door Rob Kroes geredigeerde bundel *Neoconservatism. Its Emergence in the USA and Europe*, Amsterdam, Amerika Instituut - VU Uitgeverij, 1984 (waarin een eerdere versie van dit essay is opgenomen).
- 3 Cf. hoofdstuk 4, ‘Kleine Marx-kroniek’, 1983, I (blz. 97-98).
- 4 Geciteerd bij Gary P. Steenson, *Karl Kautsky, 1854-1938. Marxism in the Classical Years*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, blz. 141.
- 5 De beste algemene verhandeling met deze strekking is te vinden in: Alec Nove, *The Economics of Feasible Socialism*, Londen, Allen & Unwin, 1983.
- 6 Cf. L.J. Zimmerman, *Geschiedenis van het economisch denken*, Den Haag, Albani, 1963, blz. 113.
- 7 Dit beeld ontleen ik aan: Paul Kalma, *De illusie van de ‘democratische’ staat*, Deventer, Kluwer, 1982.
- 8 Alvin Gouldner, *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*, Londen, MacMillan, 1980, blz. 363-4.
- 9 *Idem*, blz. 371.
- 10 Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics*, Londen, Methuen, 1962, blz. 127.
- 11 Jeffrey Pressman, Aaron Wildavsky, *Implementation*, et cetera, Berkeley, University of California Press, 1974.

- 12 *Idem*, blz. 162.
- 13 K.R. Popper, 'Towards a Rational Theory of Tradition', in: K.R. Popper, *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge* (1963), Londen, Routledge and Kegan Paul, 1969, blz. 125.
- 14 Steinfels, *op. cit.*, blz. 223-4.
- 15 *Idem*, blz. 224.
- 16 John E. Schwarz, *America's Hidden Success. A Reassessment of Twenty Years of Public Policy*, New York, Norton, 1984.
- 17 Charles Murray, *Losing Ground. American Social Policy 1950-1980*, New York, Basic Books, 1984. Voor kritiek kan men onder andere terecht bij de recensie door Christopher Jencks. 'How Poor are the Poor', in *The New York Review of Books*, vol. XXXII, (1985)8.
- 18 Cf. hoofdstuk 2, 'Modernisme als probleem', blz. 73.
- 19 Cf. Max Weber, 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus', in: Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1972, 1, blz. 89.
- 20 David Marquand, 'Inquest on a Movement', *Encounter*, July, 1979, blz. 9.
- 21 Cf. blz. 59.
- 22 Ralph Miliband, *Marxism and Politics*, Oxford, Oxford University Press, 1977, blz. 155.
- 23 *Clause Four; Section Four* van de in 1918 vastgestelde statuten ('Constitution') van de Labour Party, omschrijft als het doel van de partij 'het in gemeenschappelijk bezit brengen van de middelen van produktie, verdeling en ruil teneinde hoofd- en handarbeiders de volle vruchten van hun werk te doen genieten'.
- 24 Cf. Rodney Hilton e.a., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Londen, NLB, 1976.
- 25 John Stephens, *The Transition from Capitalism to Socialism*, Londen, MacMillan, 1979, blz. 5.
- 26 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750*, New York, Academic Press, 1980, blz. 31.
- 27 *Ibidem*.
- 28 Frank Parkin, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*. Londen, Tavistock, 1979, blz. 146.
- 29 Cf. Paul Thomas, *Karl Marx and the Anarchists*, Londen, Routledge and Kegan Paul, 1980, blz. 345.
- 30 Karl Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie, Dritter Band*, Berlijn, Dietz, 1969, blz. 454.
- 31 *Idem*, blz. 456.
- 32 Parkin, *op. cit.*, blz. 167.
- 33 Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, Berlijn, Duncker & Humblot, 1981, blz. 289.
- 34 Cf. Bart Tromp, 'Tweeërlei socialisme', in: Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros en Bart Tromp, redactie, *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, Arbeiderspers - Wiardi Beckmanstichting, 1984.

4 Kleine Marx-kroniek, 1983

1

Op 14 maart 1983 is het honderd jaar geleden dat Karl Marx in Londen stierf. In zeker één opzicht is het vooruitzicht van de feestelijkheden waarmee dit eeuwfeest gevierd zal worden weinig opbeurend. Een stortvloed van nieuwe boeken over Marx zal over het publiek neerdalen, en de meeste daarvan zullen weinig toevoegen aan het al bekende. In het vorige Marx-jaar, 1968 (honderdvijftig jaar na zijn geboorte) verschenen over hem 456 boeken en artikelen.¹

Met hun kleine boekje *Marx en het 'wetenschappelijk socialisme'*² hebben Marcel van der Linden en Ronald Commers geprobeerd de vloedgolf voor te blijven. Beide auteurs moeten geplaatst worden in links-socialistische en neomarxistische kring. Daarbinnen is de uitleg die zij van Marx geven zeker nieuw en verfrissend.

Het verhaal van Ronald Commers, 'doctor in de moraalwetenschap' te Leuven, is het eenvoudigste van de twee. Zijn centrale stelling luidt dat het werk van Marx een paradox vormt. 'De basis van die paradox ligt in het feit dat in Marx de Westerse samenleving zichzelf kritiseerde aan de hand van de instrumenten van kritiek die zij had voortgebracht en die ook voor honderd procent tot haar geestelijke en materiële patrimonium bleven behoren.' (blz. 61) Met andere woorden: in zijn kritiek op 'de burgerlijke samenleving', op 'het kapitalisme', bleef Marx toch een kind van diezelfde samenleving, en daaronder gaan zijn theorieën gebukt.

Zowel Commers als Van der Linden leggen in dit ver-

band veel nadruk op het feit dat Marx er steeds op uit was zijn theorieën te presenteren in termen van de cultuur van de toen heersende klassen. Dit is zelfs de rode draad in hun boekje: de man die de intellectuele leidsman van het proletariaat wilde zijn - een klasse waarvan hij benadrukte dat ze in feite buiten de bestaande maatschappij stond - werkte zijn ideeën uit in de taal van de bestaande, in zijn ogen 'burgerlijke' wetenschap.

Nu is het de vraag of hij anders had gekund, maar de constatering is niettemin van groot belang. Ze leidt namelijk tot een volgende: dat Marx zich nooit los heeft kunnen maken van de metafysica van Hegel, waardoor zijn theorieën uiteindelijk meer utopisch dan wetenschappelijk van aard zijn gebleven - ook al beweerde Marx met grote stelligheid het omgekeerde. Tot welke feitelijke misvattingen in het marxistisch wereldbeeld deze filosofische connectie heeft geleid, laat Commers helder en duidelijk zien. Met een royaal gebaar werpt hij nagenoeg alles van Marx overboord, of het nu de inhoud van zijn theorieën betreft of zijn veronderstelde 'methoden', om even royaal de inzichten van Marx toch 'inspirerend' te blijven vinden.

Deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid licht hij toe met een vergelijking: Newton had een duistere theorie over de 'universele attractie in de natuur'. (Hij geloofde trouwens ook in heksen.) Maar daarmee kan men zijn uitgewerkte natuurkundige stellingen over de zwaartekracht niet diskwalificeren. Daarin heeft Commers gelijk. Maar de vergelijking gaat mank: hij heeft zelf immers gedemonstreerd dat de 'wetenschappelijke' theorieën van Marx (in tegenstelling tot die van Newton) onlosmakelijk vastzitten aan bepaalde metafysische vooronderstellingen, en dat Marx bovendien geen theorie heeft geformuleerd die 'waar' of 'juist' is, in de zin waarin dat wel het geval is met Newtons wet van de zwaartekracht.

In een even poëtische als merkwaardige slotzin vat

Commers zijn visie op het verband tussen filosofische intuïties en harde wetenschap samen: ‘Achter Einstein staat Spinoza, achter Niels Bohr Søren Kierkegaard, achter Charles Darwin Erasmus Darwin en achter Marx Hegel. Misschien staat achter Kolakowski de duivel.’ (blz. 76) Die laatste zin is wel heel vreemd! Het is de eerste keer in het hele boekje dat de naam van de Poolse filosoof Leszek Kolakowski valt. In zijn formidabele trilogie *Geschiedenis van het Marxisme* heeft hij het volle pond gegeven aan de Hegeliaanse invloeden in het werk van Marx. En Commers staat in dit opzicht niet zo ver van Kolakowski. Waar de eerste wat Marx en het marxisme aangaat een uitgesproken atheïst is geworden, is Commers echter een ‘kritische gelovige’ die vindt dat Jozef Maria heeft bevrucht, dat priesters mogen trouwen, dat het Vaticaan niet deugt, en God hoogst waarschijnlijk gestorven is, maar die toch in de kerk blijft.

Van der Lindens bijdrage is meer historisch dan filosofisch van aard. Hij laat zien hoe het ‘wetenschappelijk socialisme’ van Marx en Engels nooit wortel heeft geschoten in de arbeidersorganisaties waarin ze actief waren. Hij schrijft dat toe aan het feit dat de theorie van Marx voor die ‘arbeiders’ - in het algemeen waren het overigens handwerkslieden en ambachtslui - een vreemde, van buiten komende macht was, die haaks stond op hun eigen besef van politiek. Nauwelijks verhuld is zijn kritiek dat Marx met zijn overdonderende intellectuele geweld, waarop niemand iets terug durfde zeggen, authentieke vormen van een theorie van de arbeidersklasse heeft onderdrukt.

Het eigenaardige aan deze stelling is dat Marx hier zelf precies omgekeerd over dacht. Hij noemde zijn denkbeelden ‘wetenschappelijk’, want niets had toen meer prestige dan wetenschap. Maar wat zijn theorie volgens hem beter maakte dan alle andere; wat zijn theorie - sterker nog - tot de enig juiste maakte, was dat ze niet ‘het bedenksel was van deze of gene wereldver-

beteraar' (zoals hij het in het *Communistisch Manifest* formuleerde) maar uitdrukking van de Geschiedenis zelf, een manifestatie van het onderbewustzijn van de onderdrukte klasse.

Men zou kunnen zeggen dat Marx zichzelf en Engels in dit opzicht vergeleek met de gebroeders Grimm. Ook dezen vonden geen sprookjes uit, of bedachten ze zelf, maar ze verzamelden ze. Sprookjes hebben geen auteur, ze zijn de neerslag van levenservaring en levensnood van volken en mensen. Zo een sprookje moest ook de politieke theorie van het proletariaat zijn. Maar de Hegeliaan Marx ging niet, als de gebroeders Grimm, op zoek onder de mensen. Hij dacht het sprookje van het proletariaat af te kunnen leiden uit de filosofie.

2

Het Nederlands kent geen gelijkwaardige woorden. *Bourgeois* vertalen wij met 'burger', en *citoyen* met 'staatsburger'. In onze taal lijkt het erop dat de staatsburger de burger is onder de schijnwerper van de politiek. In het Frans daarentegen staan *citoyen* en *bourgeois* tegenover elkaar. Die tegenstelling is het thema van de politieke filosofie van Jean-Jacques Rousseau. De 'burger' is in zijn theorie geprogrammeerd om het eigenbelang na te jagen. De 'staatsburger' daarentegen zet zich in voor het algemeen belang. Hoe nu kunnen 'burgers' 'staatsburgers' worden - dat is de eerste vraag die Marcel van Herpen in zijn boek stelt.³ Om die vraag te beantwoorden onderwerpt hij de ideeën van Rousseau, Friedrich Schiller, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Ludwig Feuerbach en vooral: Karl Heinrich Marx, aan een kritisch onderzoek. Maar deze vraag kan niet worden beantwoord zonder dat eerst een andere is gesteld (en bevredigend beantwoord). Worden 'burgers' 'staatsburgers' omdat ze zich aangesproken voelen door bepaalde zedelijke overwegingen? Of is die transformatie het resultaat van een andere inrichting van de maat-

schappij, van een afweging in termen van welbegrepen eigenbelang wellicht? Aan deze feitelijke probleemstelling gaat met andere woorden een andere, filosofische, vooraf: die naar de verhouding tussen ethiek en politiek.

Met deze twee vragen heeft Van Herpen het zich niet gemakkelijk gemaakt. Hij heeft dan ook veel ruimte nodig om tot een antwoord te komen. Die ruimte wordt vooral gevuld met een uitvoerige beschrijving van de allerjeugdigste geschriften van Marx - de enige overigens waarin deze zich min of meer rechtstreeks met de verhouding tussen ethiek en politiek bezighield.

Van Herpen geeft Marx op alle mogelijke manieren het voordeel van de twijfel. Op kousevoeten marcheert hij steeds maar weer om het standbeeld van de Rijnlandse denker heen. Maar zijn slotsom is even beslist als afdoende. In zijn visie op de relatie tussen ethiek en politiek is Marx niet een man van de negentiende, maar van de achttiende eeuw; iemand die net als de filosofen van de Verlichting vrijwel alle ethische vraagstukken afwentelt: de morele vervolmaking van de mens is een project dat geheel en al afhankelijk is van de wijze waarop de samenleving wordt ingericht.

Er schuilt een zekere ironie in het feit dat Van Herpen uiteindelijk tegenover het politieke denken in de traditie van Rousseau, Hegel en Marx dat van een andere filosoof uit de achttiende eeuw plaatst: Immanuel Kant. Die ironie wordt nog versterkt als men bedenkt dat het portret van Rousseau de studeerkamer van de Koningsbergse (nu: Kaliningradse) filosoof opfleurde.

Kant vond dat staat en politiek er niet waren om de mensen ('staatsburgers') zedelijk te vervolmaken. Van Herpen citeert hem instemmend: 'Niemand kan mij dwingen op mijn manier gelukkig te zijn, maar ieder mag zijn gelukzaligheid zoeken op een manier die hem zelf goeddunkt, wanneer hij maar aan de vrijheid van anderen [...] een soortgelijk doel na te streven [...] geen afbreuk doet.'

Dat is heel andere taal dan die waarin de staat als zedenmeester optreedt - zoals bij Rousseau, maar in feite ook bij Marx. Van Herpen noemt in dit verband de houding van Marx ten aanzien van de mensenrechten tweeslachtig. Aan de ene kant beschouwt hij alle recht als historisch en maatschappelijk bepaald. Een natuurrechtelijke fundering van de mensenrechten wijst hij op deze grond af. Sterker nog: 'mensenrechten' zijn in zijn visie niet meer dan een uitdrukking van de burgerlijke samenleving met zijn scheiding tussen de mens *als citoyen* en de mens *als bourgeois*. Aan de andere kant echter ziet Marx de mensenrechten gerealiseerd door de afschaffing van het privé-eigendom, die een eind moet maken aan de tegenstelling tussen staat en maatschappij, tussen 'burger' en 'staatsburger'. Ik vind 'tweeslachtig' hier niet het juiste woord. Want in feite staat de idee van mensenrechten, als onvervreemdbare garanties van de autonomie van het individu, haaks op die van de 'Aufhebung' van de burgerlijke maatschappij en staat. De taal van de mensenrechten laat zich niet vertalen in die van Marx. Zowel in zijn vroege als in zijn late werk beschouwde Marx 'mensenrechten' nooit anders dan als vormen van ideologie waarmee de burgerij haar privileges beschermde. In die kritiek van Marx zat toen veel waarsen dat mag niet vergeten worden. De meeste mensen in Engeland, Frankrijk, Duitsland of Nederland (om maar een voorbeeld te noemen) hadden in zijn tijd niet eens het formele recht om te stemmen. Aan de andere kant was de veel grotere fout van Marx zijn utopisme: de gedachte namelijk dat - als het privé-eigendom van de produktiemiddelen maar eenmaal was afgeschaft - eigenbelang identiek zou worden met algemeen belang, de *bourgeois* omgetoverd zou zijn in de *citoyen*.

De verdienste van dit boek is dat het de achtergronden van het vroege politieke denken van Marx op heldere wijze in kaart brengt. Dat de auteur veel in het origineel heeft gelezen verraadt zich ook in allerlei germanistische zinswendingen. Afgezien daarvan is het boek

goed geschreven en aangenaam van toonzetting: hier wordt uitgelegd, niet veroordeeld of toegejuicht.

Deze verdiensten echter zijn tegelijk zwakheden. Wat Van Herpen naar voren brengt is door andere auteurs eerder uitgezocht en beschreven. Hoewel hij geen ‘Nederlands marxist’ is - alleen al afgaande op het feit dat hij óók literatuur over Marx heeft bestudeerd die door ‘marxisten’ altijd wordt genegeerd - valt het op, dat hij blijkbaar schrijvers als Talmon en Kolakowski niet kent, die juist op het terrein dat hij hier onderzoekt standaardwerken hebben geschreven.⁴

Dat neemt niet weg dat Van Herpen op eigen kracht tot zijn conclusies is gekomen, zoals men ook via Den Helder en IJmuiden van Enkhuizen naar Hoorn kan zeilen. Het teleurstellende van het boek (welgeteld het vijfde Nederlandse werk dat in het jubeljaar 1983 naar aanleiding van de honderdste sterfdag van Marx verscheen) ligt uiteindelijk meer in de zwakheid waarmee Van Herpen zijn eigen meningen naar voren brengt. Hij houdt er twee op na. In de eerste plaats wijst hij de kritiek van Marx op de mensenrechten af. Hij doet dat in het kader van een verdediging van de verzorgingsstaat. Maar juist hier is zijn betoog te summier.

In de tweede plaats keert hij zich tegen de gelijkstelling van kapitalisme en markteconomie. Hij noemt deze - naar mijn mening terecht - de grote fout van links, en een fout die al bij Marx is te vinden. Volgens hem is socialisme te realiseren door vermaatschappelijking van de produktiemiddelen via het Zweedse model van vermogensaanwasdeling, niet door afschaffing van de markt. Zonder er blijk van te geven dat hij zich dit bewust is volgt hij hier een soortgelijk argument als de Britse socioloog John Stephens in zijn *The Transition from Capitalism to Socialism*.⁵ Maar ook hier werkt Van Herpen zijn these te weinig uit.

In een boek waar aan de economische ideeën van Marx vrijwel geen aandacht wordt geschonken, valt dit denkbeeld, ook al wordt het aan Marx toegeschreven, al

te zeer uit de lucht. Na alle uitleggerij van de achtergronden van het denken van Marx lijkt de schrijver niet meer goed toe te komen aan de adstructie van zijn eigen ideeën. Voor een volgend boek van Van Herpen wens ik hem dan ook navolging toe van het motto dat Greshoff aan zijn gedichten gaf: *Geen orgeltoon, maar uw persoon.*

3

Even onloochenbaar als het antisemitisme van Marx is zijn racisme. Men kan het hem verwijten, maar dat verwijt moet dan wel nauwkeurig geformuleerd worden. Want als Marx tekeer gaat tegen joden, en wanneer hij gekleurde medemensen inferieur noemt - en dat doet hij, keer op keer - dan treedt hij niet op als overtuigd antisemiet en beginselvast racist van de twintigste eeuw, maar herhaalt hij de vanzelfsprekendheden en de vooroordelen van zijn tijd en zijn milieu.

In zijn jeugdgeschrift *Zur Judenfrage* herhaalt hij vrijwel alle stereotypen die er over joden in de antisemitische literatuur te vinden zijn, zonder dat blijkbaar de gedachte bij hem opkomt na te gaan of die stereotypen ook maar iets te maken hebben met de werkelijkheid. Hij stelt 'de jood' zo ongeveer gelijk aan 'de kapitalist' op een moment dat het overgrote deel van de Duitse joden tot de boerenstand behoorde, of werkzaam was in de kleine nijverheid. Het deed hem niet: de twintigste eeuw wierp nog geen schaduw vooruit. Hij wist niet waarover hij sprak, als hij meedogenlozer en scherper optrad tegen zijn joodse vrienden en zijn joodse vijanden dan tegen anderen.

Zelf kwam hij uit een joods geslacht dat lange rijen beroemde rabbijnen en schriftgeleerden kende. Op grond van die afkomst zijn grootse theorieën ontwikkeld over de 'joodse zelfhaat' van Marx, theorieën die vervolgens weer dienst doen als verklaring van veel elementen

in zijn werk en van zijn levenswandel. Inderdaad: zijn grootvader en zijn oom waren nog rabbijn van de joodse gemeenschap in Trier. Maar zijn vader was een aanhanger van de Verlichting, die het geloof van zijn voorgeslacht in feite al vaarwel had gezegd voor hij daar door politieke omstandigheden toe werd gedwongen. In plaats van rabbijn te worden, zoals alle oudste zonen vóór hem, werd hij advocaat. Dat ambt kon hij vrijelijk uitoefenen zolang het Rijnland nog onder Franse soevereiniteit stond. Na Waterloo en het Weens Congres kwam het Rijnland bij Pruisen; de reactionaire regering daar draaide de juridische gelijkberechtiging van joden die door Napoleon al was beperkt, nog verder terug. Heinrich Marx kwam voor de keus te staan zijn beroep op te geven of zich te laten dopen. Hij deed dat laatste, en hij liet enkele jaren later eveneens zijn kinderen dopen, zodat ze toegelaten zouden worden op de staatsscholen.

Karl Marx werd gedoopt toen hij zes was. Van zijn joodse afkomst heeft hij zich nooit rekenschap gegeven. Evenmin heeft hij zich ooit verdiept in het joodse geloof of de joodse cultuur - zij waren voor hem bij voorbaat weerzinwekkend, en elke verwijzing naar zijn jood-zijn riep later bij hem alleen maar woedende reacties op. Alleen zijn dochter Eleanor heeft haar joodse identiteit erkend, en daar consequenties uit getrokken.⁶

De relatie tussen jodendom en socialisme lijkt vanuit de uitkijktorens van de twintigste eeuw een toen net zo voor de hand liggende mogelijkheid als die tussen socialisme en antisemitisme. Van beide zijn er in de negentiende eeuw immers voorbeelden te over. Tegenover de zionist avant la lettre Moses Hess staat de antisemiet Proudhon; Marx was niet de enige die kapitalisme en jodendom toen in elkaars verlengde zag liggen. Dat het nog erger kon, blijkt uit de koekjes van eigen deeg die hem in het grote conflict met Bakoenin door de laatste werden gebakken. Is het antisemitisme bij Marx nog een

onaangename geur die toevallig rond de fruitschaal van *Das Kapital* hangt, het werk van Bakoenin is geheel doordesemd van rabiate jodenhaat. In zijn aanval op Marx gooit hij deze met de Rothschilds op één hoop: kapitalisme of communisme, het zijn twee gecoördineerde vleugels van één grote joodse samenzwering.

In zijn schimpscheuten op negers, waarmee de brieven in het werk van Marx doorspekt zijn, toont hij zich eveneens een kind van zijn tijd, al maakt het zijn gescheld (natuurlijk achter diens rug) op 'de joodse nikker' Lassalle er niet minder onaangenaam om. Ook hier herhaalt de scherpste maatschappijcriticus van de negentiende eeuw zonder mankeren de meest botte vooroordelen van zijn tijd. Die botheid treft ons te meer, omdat die vooroordelen nu zo gedateerd zijn en met een taboe gemerkt. Ze geldt echter niet minder voor het andere tuig in zijn polemisch arsenaal.⁷

4

Met de faam van Marx is het, zeker in de afgelopen vijftientig jaar wat vreemd gesteld geraakt. Hij wordt gevierd als filosoof, kennistheoreticus, socioloog of kunstkenner, maar vrijwel nooit op het gebied waar zijn meer solide en substantiële wetenschappelijke bijdragen te vinden zijn: dat van de theoretische economie. Niet dat het de bedoeling van Marx was beroemd te worden als beoefenaar van de 'politieke economie', zoals het toen heette. Hij meende dat hij met deze wetenschap zijn gelijk over de onvermijdelijkheid van het socialisme kon bewijzen in termen waar ook de heersende klasse niet omheen zou kunnen. Om die reden en geen andere stortte hij zich erin.

Zijn vesting was de leeszaal van het Britse Museum, waar hij kon werken mede dank zij de invloed van Panizzi, een andere politieke immigrant die er hoofdbibliothecaris was, en dat ambt combineerde met het voortzet-

ten van zijn conspiratieve activiteiten. Die leeszaal was bovendien de koelste plek van Londen in de zomer, en Marx ontliet er zo ook de huiselijke bekommernissen op de twee zolderkamertjes met vrouw, gediensstige, kinderen en schulden. Op 2 april 1851 schrijft hij aan Engels in Manchester: '[...] Ik ben nu zover dat ik in vijf weken met de hele economische troep klaar ben. Als het zover is, ga ik thuis de economie uitwerken en me in het Museum op een andere wetenschap werpen. Het is me beginnen te vervelen. Au fond heeft deze wetenschap sinds A. Smith en D. Ricardo geen vooruitgang meer geboekt [...].'⁸

Dit is om twee redenen een intrigerende passage. In de eerste plaats weten wij nu dat Marx *niet* in vijf weken gereed kwam met 'die economische troep'. De rest van zijn leven zou hij doorgaan met boeken over economie op te kauwen en uit te spugen, maar ermee klaargekomen is hij nooit.

Het meest intrigerend echter is de mededeling van Marx dat hij zich eigenlijk op 'een andere wetenschap' wil gaan werpen. Welke zou dat zijn? En waarom wilde Marx zich na de politieke economie op iets geheel anders werpen? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het dienstig te beseffen dat Marx de politieke economie werkelijk alleen maar bestudeerde omdat hij meende dat deze de juistheid van zijn theorie van de revolutie zou kunnen ondersteunen. In den beginne was het niet de economie zelf die hem interesseerde.

Maar daarnaast was Marx een man die zich nooit tot één onderwerp, hoe ingewikkeld ook, kon beperken. Altijd liet hij zich op zijwegen leiden, en de enorme bibliotheek van het Britse Museum was voor hem een doolhof. Geen onderwerp was er, of hij verdiepte zich erin en bemoeide zich ermee. Maar op grond van zijn bewaard gebleven aantekeningen lijkt aannemelijk te zijn dat die 'andere wetenschap' geen andere is geweest dan de geologie.

Op het eerste gezicht is dat een merkwaardige keus.

Merkwaardig, omdat wij niet meer weten wat in de vorige eeuw tot de verbeelding sprak. Toentertijd was de geologie een revolutionaire wetenschap, die het bijbelse beeld van de wereld aan diggelen had gegooit. De mogelijke parallellen tussen geologische en politieke bewegingen werden door Marx heel serieus genomen. Hij was daarin trouwens niet de enige. In de vroege ontwikkeling van de moderne geologische wetenschap stonden ‘vulkanisten’ en ‘neptunisten’ tegenover elkaar. De ‘vulkanisten’ zagen in aardbevingen en uitbarstingen van vulkanen de doorslaggevende gebeurtenissen in de geschiedenis van de wereld: de ‘neptunisten’ meenden daarentegen dat het de geleidelijk werkende krachten van water en zee waren die het aanzien van de aarde bepaalden. Goethe was een uitgesproken neptunist, die zelfs niet wilde weten dat basalt van vulkanische oorsprong was. Richard Friedenthal, zijn biograaf (en die van Marx) verhaalt hoe de Duitse Olympiër zich ooit tijdens een reis van Marienbad naar Weimar toornig verhief toen hij een verdacht uitzijnde rots in het oog kreeg en boos morde: ‘Da steckt ja auch wieder der Basalt sein verfluchten Mohrenkopf heraus.’⁹

Het spreekt bijna vanzelf dat Marx een vulkanist was. Zijn theorie van de revolutie die even onontkoombaar als catastrofaal moet zijn, probeert zijn overtuigingskracht óók te ontleen aan het grote voorbeeld van de wereld der natuur. Hoezeer Marx zijn beeld van maatschappelijke verandering baseerde op zijn verwerking van geologische handboeken zal pas duidelijk worden als, na het aanbreken van het jaar 2000, eindelijk zijn volledig werk, met inbegrip van zijn notitieboeken, zal zijn gepubliceerd. Zeker is wel dat in de studies van Marx die hij voltooid heeft, geen enkel argument is te vinden dat de noodzaak van een revolutie aannemelijk maakt. Zijn vulkanisme is niet het resultaat van zijn geleerde studies, maar vormt er het uitgangspunt voor.

5

Aan de Marx-herdenking van de PVdA, op 13 maart 1983, heb ik enigszins onbestemde indrukken overgehouden. De geheel in zwart en rood gehouden vensterloze zaal van De Balie zat vol, maar veel bekende partijgenoten zag ik er niet zitten. Van het partijbestuur, formeel de organisator van deze manifestatie, waren behalve de voorzitter en ikzelf, die beiden ambtshalve aanwezig waren, maar drie (van de eenentwintig) leden aanwezig, van wie twee ex-CPN-leden. En van de tientallen PVdA-kamerleden gaf er slechts één in de discussie acte de présence: Joop den Uyl. De vraag of Marx binnen de sociaal-democratie ‘leeft’ was daarmee eigenlijk al overtuigend beantwoord.

Ik was één van de drie sprekers, en in de mij toegemeten twintig minuten probeerde ik na te gaan in hoeverre het democratisch socialisme en het leninistisch communisme beschouwd kunnen worden als legitieme erfgenamen van Marx. Twee elementen immers lopen als een rode draad door zijn denken: de idee van de noodzakelijke en gewelddadige revolutie die tot het socialisme moet leiden; en de idee van de noodzakelijke en geleidelijke groei van het socialisme binnen het kapitalisme.

De combinatie van noodzakelijkheid, natuurlijkheid en gewelddadigheid wordt door Marx veelvuldig uitgebeeld in gynaecologische gelijkenissen: als de overgang van kapitalisme naar socialisme bij hem ter sprake komt, wemelt het altijd van de embryo's, geboorteweeën, moederschoten, baarmoeders en vroedvrouwen. Het beeld van de geboorte is immers dat van een proces dat tegelijk natuurlijk en gewelddadig is en daardoor het dilemma overbrugt tussen revolutie en evolutie. Maar Marx is er nooit in geslaagd dit beeld, deze metafoor, te vertalen naar het niveau van de feitelijke politiek. Lenin heeft aansluiting gevonden bij de revolutionaire lijn in het denken van Marx, maar toch is het leninisme niet een werkelijke uitwerking daarvan. Want

het leninisme is de combinatie van de idee van Marx dat de revolutie noodzakelijk is, met de door Marx altijd scherp veroordeelde gedachte dat de revolutie tot stand zou kunnen worden gebracht door gewapende acties van beroepsrevolutionairen.

Het hoogtepunt van die andere lijn in het denken van Marx is zijn toespraak in Amsterdam - voor een nogal vijandig publiek - na afloop van het laatste congres van de Internationale Werklieden Associatie, dat in september 1872 in Den Haag werd gehouden. Daar, in Amsterdam, verklaarde Marx dat het zeer goed mogelijk was dat in Engeland en Amerika het proletariaat zijn doeleinden langs vreedzame, parlementair-democratische weg zou kunnen bereiken, en 'misschien ook wel in Nederland, maar daarvoor ken ik de verhoudingen hier niet goed genoeg'.¹⁰ (Dat voorbehoud doet uiterst merkwaardig aan: voorzeker was Marx beter op de hoogte van de politieke verhoudingen in Nederland, een land dat hij toen al bijna veertig jaar lang regelmatig bezocht, dan van die in de Verenigde Staten.) Marx, niettemin, als reformist toch nog schutspatroon van het democratisch socialisme. Dat is bijvoorbeeld de opvatting die Willem Drees sr. in zijn *Marx en het democratisch socialisme*¹¹ met bedrieglijk eenvoudige argumenten verdedigt, en die op deze middag vragenderwijze door Den Uyl werd opgeworpen. Ik beantwoordde die vraag echter ontkennend; Marx is er namelijk nooit in geslaagd (of ervoor teruggeschrokken) zijn voorspellingen over de overgang naar het socialisme te vertalen in voorstellen voor een bepaalde politiek. De juistheid van zijn idee van revolutie wilde hij demonstreren met behulp van de politieke economie. Maar op die manier werd de politieke economie de vorm die zijn politieke theorie aannam. Dat is een van de twee redenen waarom van Marx gezegd kan worden dat hij wél een politieke theorie heeft ontwikkeld, maar niet een theorie van de politiek. De tweede reden is zijn anti-utopisme - niet een

aanval op idealistische wereldverbeteraars, maar op de idee van politiek als een vorm van doelgericht en vrij gekozen handelen. Want dit anti-utopisme berust op zijn nooit opgegeven uitgangspunt dat politiek alleen zinvol en succesvol zou kunnen zijn als deze berust op ‘de werkelijke beweging van de maatschappij’.¹² Dat is een in wezen totalitair denkbeeld, terwijl het democratisch socialisme juist gebaseerd is op de overtuiging dat elke maatschappelijke orde tegenstellingen kent die alleen maar in een zeker compromis aanvaardbaar kunnen worden opgelost: de vrijheid mag niet ten koste gaan van gelijkheid, en de gelijkheid kan ook niet worden bereikt ten koste van de vrijheid, om maar één voorbeeld te noemen.

De uiteindelijke doelstelling van Marx, de ‘verzoening van de mens met zijn wezen’ bleek niet politiek te kunnen worden vertaald. Daarmee verloor het marxisme zijn betekenis voor de Westeuropese arbeidersbeweging, die immers te maken had met praktische politieke en sociaal-economische vraagstukken en dáár ontstond de kloof, die het werk van Marx vanaf 1918 niet de theorie van het proletariaat doet zijn, maar die van een professoraat.

Op het moment dat ik dat zei, was ik even vergeten dat ik achter de tafel zat met niet minder dan drie hoogleraren in de filosofie, de filosofie waarvan Marx in een even beroemde als misverstande zin heeft gezegd dat deze tot nog toe de wereld alleen maar had geïnterpreteerd terwijl het erom ging haar te veranderen. Dit feit gaf op ongewilde wijze ten tweeden male aan hoe irrelevant Marx blijkbaar is geworden voor het hedendaagse socialisme. De discussie na afloop van de toespraken demonstreerde dat ten derden male. Zelfs de vraag naar wat voor zinnigs Marx nu eigenlijk zou kunnen bijdragen aan de discussie over hedendaagse politieke problemen werd als onbehoorlijk beschouwd door een deel van het publiek en door de beide andere sprekers, die er echter van afzagen die vraag te beantwoorden. Zo werd het toch nog een echte zondagsdienst. ‘[...] Men wil zich vasthouden. Angst laat niet

los. Men kijkt zijn spiegel aan. En hangt zich op aan winterse systemen of takken van geloof. Maar dood is dood,' schreef Hans Andreus.¹³

6

Of ik opnieuw door de hoofdingang van het *Palast-hotel* wil binnenkomen? Dan kunnen de fotografen eerst scherp stellen, voordat ze mijn officiële verwelkoming door professor Rolf Reissig, de directeur van het Instituut voor Wetenschappelijk Socialisme, vastleggen. Nu, dat liet ik mij geen twee keer vragen.

Zo begon voor mij de 'Internationale Wissenschaftliche Konferenz des Zentralkomitees der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands' over 'Karl Marx und unsere Zeit', die vanaf 16 april 1983 in Oost-Berlijn (officieel: *Berlin Hauptstadt der DDR*) plaatsvond. De PVDA had mij daarheen afgevaardigd, omdat ik niet hoog genoeg ben om een verkeerd politiek gewicht aan onze deelname te kunnen hechten, maar te veel van Marx afweet om er alleen als partijrond bij te zitten.

Om de conferentie te doen slagen, heeft het Centrale Comité van de SED moeite noch kosten gespaard. 's Morgens tussen half negen en negen uur wordt het verkeer stilgelegd, zodat wij, Marx-kenners, in onze limousines ongehinderd de achthonderd meter tussen het Palast-hotel en het Palast der Republik kunnen afleggen. Van de drie beschikbare automerken - een te Moskou ontworpen Amerikaanse slee uit de jaren vijftig, een buitenmodel Volvo dat in het Westen niet geleverd wordt en een Italiaans gemodelleerde Tsjechische Tatra - krijg ik een van de laatsten, alsmede een chauffeur, een tolk en iemand om mijn tas te dragen. Professor Reissig zit bij al mijn copieuze maaltijden aan als intellectuele gesprekspartner. Elke morgen legt hij twintig kilometer af om met mij te ontbijten, en elke avond, na het souper, reist hij twintig kilometer terug, naar huis.

Het lag voor de hand dat de communistische beweging de honderdste sterfdag van Marx niet ongemerkt zou laten passeren. Maar een passende viering werd door ten minste twee factoren ten zeerste bemoeilijkt. In de eerste plaats is de communistische beweging geen eenheid meer. Ten tweede kent ze, ook daardoor, geen erkende leidende partij. Integendeel, veel communistische partijen zijn er als de dood voor dat de Sovjetrussische partij, de CPSU, zich die rol toch weer probeert toe te eigenen. Het partijjargon is aan die vrees aangepast: 'internationalisme' is een ander woord geworden voor Sovjetrussische hegemonie.

Onder deze omstandigheden zou zo'n conferentie in Moskou onmogelijk kunnen plaatsvinden. En zelfs in Oost-Berlijn zou ze alleen maar kunnen slagen als elke verdenking van manipulatie in de richting van een erkenning van 'de leidende rol van de CPSU' bij voorbaat was uitgesloten. Het doel van de conferentie was klaarblijkelijk: zo veel mogelijk communistische en socialistische partijen deel te laten nemen. Inhoud en organisatie waren daarop (en daarop ook alleen) afgestemd. Dus was de enorme foyer van het Palast der Republik omgebouwd tot een vergaderplaats, waar alle deelnemers aan dezelfde reusachtige vierkante tafel zaten. Van enige hiërarchie in de rangschikking, en dus ook van een heimelijke suggestie van hegemonisme, kon zo geen sprake zijn. De deelnemers zaten bovendien alfabetisch-lexicografisch naar nationaliteit gerangschikt - tenzij uit hetzelfde land twee partijen kwamen, die elkaar onder normale omstandigheden naar het leven staan. De Marx-kenner van de Iraakse Communistische Partij zat dus heel ver af van de Marx-kenner van de Iraakse Baathpartij. Het toeval wilde echter dat de alfabetisering van de tafelschikking ertoe leidde dat de leider van de delegatie van de CPSU, Grigori Romanov, recht tegenover Erich Honecker en het Politbureau van de SED zat. Honecker en de zijnen traden bij toerbeurt als technisch voorzitter op. Romanov zei niets, zelfs de toespraak van

de CPSU werd door een trawant uitgesproken. Al die dagen zat de partijbaas van Leningrad daar, met de armen over elkaar achterovergeleund in zijn stoel, een ongelofelijke arrogantie uitstralend. Zijn houding leek niets anders uit te drukken dan de overtuiging dat je een karweitje als dit het best aan ‘onze Duitsers’ over kunt laten.

Iedere deelnemer kreeg vijftien minuten het woord, en dat woord werd desnoods in het Koreaans vertaald, waarna de redevoering de volgende dag in *Neues Deutschland*, de partijkrant van de SED, werd afgedrukt, compleet en met een foto van de spreker. Hiermee is meteen het hele conferentieprogramma genoemd. Van debat was geen sprake; niet alleen omdat dat technisch moeilijk zou zijn geweest, maar waarschijnlijk vooral omdat dan pas goed aan het daglicht zou treden hoezeer de meer dan honderd en veertig aanwezige partijen met elkaar van mening verschilden.

Zelfs onder deze voorwaarden ontbrak de Communistische Partij van China, een gemis dat niet kon worden goedgemaakt door de aanwezigheid van tientallen Moskou-getrouwe dwergpartijtjes. Ook de meeste sociaal-democratische partijen hadden het laten afweten. Angst om toch voor het karretje van de SED gespannen te worden had het gewonnen van de behoefte om de politieke erfenis van Karl Marx niet te laten monopoliseren door de communisten.

De redevoeringen van de meeste communistische partijen en ‘bevrijdingsbewegingen’ bevatten over Marx - vrijwel steeds in één adem genoemd met Lenin - alleen maar volstrekt uitgesleten clichés. Erich Honecker sloeg in zijn openingsrede de toon aan waarvan niet meer werd afgeweken: ‘Die Lehre von Karl Marx ist allmächtig weil sie wahr ist.’ Eigenlijk toonde deze conferentie van de vertegenwoordigers van de verworpenen der aarde (die voor een kwart uit dictatoren en voor driekwart uit dictatoren in spe bestonden) duidelijker dan wat ook

aan, dat Marx na honderd jaar voor die kant werkelijk helemaal dood is.

Zo deed zich het merkwaardige verschijnsel voor dat de enigen die over het eigenlijke onderwerp spraken vertegenwoordigers waren van sociaal-democratische partijen. Professor Tamburrano van de Italiaanse PSI legde vriendelijk uit, dat de theorieën van Marx noch toepasbaar, noch bedoeld waren voor de ‘Derde Wereld’ en onze tijd, en hij citeerde Gramsci, die de Russische revolutie ‘een revolutie tegen *Het Kapitaal* van Marx’ heeft genoemd. Sven Ove Hansson van de Zweedse Sociaal-democratische Arbeiderspartij toonde aan dat Marx een tegenstander was van censuur, dictatuur en onderdrukking, en een voorstander van persvrijheid, democratie en pluralisme. Deze rede werd algemeen als *onbeleefd* beschouwd. Zelf bracht ik de conferentie voor de eerste en de laatste keer in die week tot vrolijkheid door naar voren te brengen dat de door alle andere sprekers onveranderlijk aangeduide ‘grootste zoon van het Duitse volk’ toch maar een halve Nederlander was. De rest van mijn rede, waarin ik de gecompliceerde relatie belichtte tussen Marx en de sociaal-democratie, hem tekende als een van de grondleggers van die beweging, maar daarna aan de hand van een aantal actuele politieke thema's uiteenzette dat hij daarvoor niet meer actueel is, vonden ze niet om te lachen.¹⁴

7

‘Langweilige Grabenkriege’, ‘eine leider immer noch gefragte abstrakte Abgrenzungs- und Konfrontations-strategie’, ‘eine effektive Denk- und Theorieblockade’ - dat alles komt ervan als men ‘marxistische’ tegenover ‘burgerlijke’ sociologie plaatst. Aldus de Amsterdamse socioloog professor dr V.M. Bader in zijn bijdrage aan de sessie ‘Marxisme’ van de Sociologendagen - 1984 te Amsterdam.

Zoals uit deze citaten blijkt is de toon dezelfde geble-

ven. Marxisten weten nog altijd precies wat er mis is, en ze weten ook precies wie er fout is. Het object van Baders hoon is de Britse socioloog Frank Parkin, die in een ook nog geestig geschreven en dus per definitie anti-marxistisch boek de vele varianten van de hedendaagse marxistische klassenanalyse opvrat en uitspuugde.¹⁵

Het is alweer vele jaren geleden dat er in Amsterdam een wedstrijd werd gehouden tussen vier echte, dus buitenlandse, ‘marxisten’, over wie de beste ‘marxistische socioloog’ was. Elke deelnemer mocht twee colleges geven om zijn dialectische kunstjes te vertonen. De winnaar werd professor: Bader.¹⁶

Wat jammer dat hij in die tijd of bij die gelegenheid nooit heeft uitgelegd dat het onzin is om de indruk te wekken dat er een speciale, superieure, en in ieder geval *ganz andere* ‘marxistische sociologie’ bestaat, die fundamenteel verschilt van alle andere, ‘burgerlijke’ sociologie.

Want dat lijkt nu allemaal vergeten, als je de meeste bijdragen aan de sessie doorleest: dat er aan het begin van de jaren zeventig aan universiteiten en hogescholen ernstige beroeringen plaatsvonden, benoemingskwesties speelden en gebouwen werden bezet en studieprogramma's ter discussie - wat heet: discussie! - stonden, allemaal omdat ‘marxisten’ datgene beweerden wat volgens Bader neerkomt op een ‘effektive Denk- und Theorieblockade’. Het lijkt alweer vergeten te zijn dat in officiële advertenties voor academische posities om geleerden werd gevraagd die niet iets van Marx of het marxisme *wisten*, maar marxist *waren*. Ik kan er uit persoonlijke ervaring over meepraten, omdat ik bij ten minste één sollicitatie aan een universitaire instelling niet benoemd ben, omdat ik geen *marxist* was. (Daar staat tegenover dat ik ten minste één andere betrekking in het universitair bedrijf in diezelfde periode misliep, omdat degenen die daarover gingen vonden dat ik een *crypto*-communist was.) De stelling dat er een speciale

marxistische wetenschap bestaat die alleen kan worden onderwezen en beoefend door hen, die daarin geloven, is in die jaren gebruikt om leerstoelen in te stellen of te laten bezetten, om docenten en onderzoekers te benoemen, om speciale vakgroepen op te richten. De Sociologendagen - 1984 boden een uitnemende gelegenheid om de balans op te maken van twaalfeneenhalf jaar - om een voor de hand liggende periode te nemen - institutioneel marxisme in Nederland. Zelf heb ik vanaf 1971 de stelling verdedigd dat het begrip 'marxisme' of 'marxistische sociologie' onbruikbaar is als aanduiding van een feitelijk bestaand onderzoeksprogramma, dat *wezenlijk* van andere in de sociale wetenschappen verschilt.¹⁷ 'Marxist' - dat *voel* je je, het is geen cognitief in te vullen categorie. 'Marxistische economen' in Nederland (om een voorbeeld te noemen) werken niet met de begrippen en theorieën van de - wél bestaande - politieke economie van Marx, maar beoefenen een soort vulgair-Keynesianisme, met als centrale boodschap dat het prima is om meer te consumeren dan te produceren.

De in het congresboek verzamelde verhandelingen van de Nederlandse universitaire marxisten demonstreren dat zij tot een kritische, of zelfs maar afgewogen beoordeling van het Nederlandse sociologische marxisme niet in staat zijn. Het bontst, zowel in historisch als in analytisch opzicht, maakte het de Groningse filosoof Ger Harmsen in zijn bijdrage over de bijdrage van het marxisme aan de maatschappijwetenschap in de jaren zeventig. Wat dat 'marxisme' inhoudt wordt door hem op elke bladzijde anders gedefinieerd: 'brede historische maatschappijwetenschap', 'sociaal-wetenschappelijke theorie', 'een politieke theorie waar richtlijnen voor het handelen van de arbeidersbeweging of emancipatiebewegingen in ruimere zin aan ontleend kunnen worden', 'historisch materialisme', - alles mag. Zelf kroondocent van een 'marxistische' vakgroep in de sociologie met een eigen afstudeerrichting, schrijft de plaatsbekleder

van de enige leerstoel ‘Oosteuropese en dialectische filosofie’ ter wereld vrolijk neer dat het heel moeilijk is marxistisch onderzoek van niet-marxistisch onderzoek te scheiden. Hij doet daartoe ook geen enkele poging. In plaats daarvan volgt een catalogus zonder enig criterium dat aangeeft waarom sommige dingen er wel op staan en andere niet. Historisch-politicologisch werk onder leiding van een CPN-lid (dat van zichzelf uitdrukkelijk zegt geen ‘marxistisch onderzoek’ te verrichten) en de voormalige voorzitter van DS'70 in Groningen (ook geen ‘marxist’) waarin wordt aangetoond dat koloniale ondernemers geen invloed hadden op de Nederlandse Indonesië-politiek (klassiek marxistisch onderzoeksresultaat!), wordt zonder er één argument aan vuil te maken opgevoerd als een van de ‘honderden’ resultaten van het onderzoek dat ‘min of meer als marxistisch kan gelden’. De intellectuele onzuiverheid die uit dit verhaal van Harmsen spreekt treft minder dan het simpele godsvertrouwen dat gebleven is: ‘De rede die Wim Kok in maart 1983 bij de herdenking van de honderdste sterfdag van Marx in Arnhem hield, getuigt van de betekenis van het marxisme voor het vakbondswerk.’¹⁸

8

De *polemicus* Marx: er blijft vrijwel niets anders over. Daarom is het eigenlijk onmogelijk er een afzonderlijk essay over te schrijven. Het *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* definieert ‘polemie’ als ‘pennestrijd of twistgeschrijf, inzonderheid op wetenschappelijk gebied’. Met de mogelijke uitzondering van Lenin is er geen politieke denker die er zozeer recht op kan doen gelden de ‘*polemicus par excellence*’ te worden genoemd. Het bij zijn leven gepubliceerde en ongepubliceerde werk van Marx is uiterst polemisch van toon, en een niet onaanzienlijk deel ervan is welbewust ontworpen en uitgevoerd als ‘pennestrijd’ en ‘twistgeschrijf’.

De eenvoudigste weg om deze karakteristiek van het oeuvre te verklaren is op zoek te gaan naar het karakter van de man die het schreef. Een geliefkoosd familiespelletje van de Victoriaanse burgerij was het elkaar afnemen van de biecht: elk familielid moest dan opschrijven wat zijn (of haar) favoriete deugd, ondeugd, schrijver, dichter, naam, kleur, held, bezigheid, enzovoorts was. Ook in huize Marx heeft men elkaar zo de maat genomen. In de *confessio* van Marx toont hij zich een kind van zijn tijd (*uw favoriete deugd in een vrouw: zwakheid*). Als zijn voornaamste karaktertrek noemt Marx in datzelfde lijstje doelgerichtheid; en ‘te strijden’ zijn idee van geluk.¹⁹ De combinatie doet ironisch aan: zijn hele leven streefde Marx één doel na, maar hij liet er zich onmiddellijk van afleiden zo gauw er wat ‘te strijden’ viel. Wat hebben wij dan nog te graven en te boren als Marx zelf zo helder de sleutel tot zijn polemisten-roeping tekent?

Er is hier echter meer aan de hand. Want de polemische inslag van Marx kwam hem wel uiterst goed te stade in het intellectuele milieu van de jong-Hegelianen waarin hij geestelijk rijpte. Voor hen was taal, *discours*, de hoogste manifestatie van de samenleving, van de werkelijkheid. Kritiek op de maatschappelijke verhoudingen werd dwangmatig opgevat als kritiek op filosofische betogen over de maatschappij. ‘Maatschappijkritiek’ (een germanisme dat in de jaren zestig in Nederland werd geïntroduceerd) kon maar op één manier beoefend worden: als *tekstkritiek*. Deze gedachtengang gaat uit van een origineel *fenomenologisch* gezichtspunt: de wereld *is* niet; ze *doet zich aan ons voor*. En de hoogste, meest rationele vorm waarin dat gebeurt is de filosofische voorstelling van die wereld, zoals die op een bepaald moment in de geschiedenis toonaangevend is. Als dit het ene uitgangspunt van de jong-Hegelianen is, dan is het andere dat in de tekst die gekritiseerd wordt, altijd een verborgen waarheid ligt; verborgen voor de auteur, maar niettemin

een uitdrukking van een feitelijke stand van zaken. Het gaat er voor de kritische critici dus om deze verborgen waarheid als de eigenlijke kern uit de tekst te distilleren. Het model van deze werkwijze werd geleverd door de kritiek van Feuerbach op Hegel. Voor Marx was deze een bevrijding: zo werd het hem mogelijk tegelijk Hegel te kritiseren én de voornaamste uitgangspunten van Hegel blijvend te accepteren. Maar de invloed van Feuerbach had nooit zo groot kunnen zijn, als Marx en zijn vrienden al niet hadden zitten wachten op een vertoog als dat van *Das Wesen des Christentums*.

Marx schreef zijn ‘proefschrift’ (in Nederland zou gesproken zijn van een ‘doctoraalscriptie’) over de wijsbegeerte van Democritus en Epicurus. Beide Griekse filosofen leefden na Plato en Aristoteles, en beiden lieten slechts brokstukken na. Onverveerd componeerde Marx uit die brokstukken twee complete filosofieën over de wereld. Hij doet dat vooral om een principieel verschil tussen Democritus en Epicurus te demonstreren. Aan de feitelijke teksten (en wat daaraan ontbreekt) liet Marx zich weinig gelegen liggen. Het gaat er niet om, zo schrijft hij met zoveel woorden, wat deze of gene filosoof zelf gezegd of geschreven heeft, en nog minder om wat in den gemene doorgaat voor zijn leer. Het gaat erom wat ‘het wezen’, de kern, van die filosofie is. Marx schrijft dit vóór hij heeft kennisgemaakt met Feuerbachs werk. Maar hier vindt men al de methodologische grondslag van de polemische inslag in zijn werk.

De polemieek dient om de verborgen waarheid over de wereld aan het licht te brengen. Voor het eerst, en in nog weinig bewuste vorm, brengt Marx dit uitgangspunt in praktijk bij de al genoemde studie over Democritus en Epicurus. Nadat hij, als al zijn jong-Hegeliaanse vrienden, door de ‘vuurbeek’ was gelouterd (zoals de poëtische Engels het later zou uitdrukken), paste hij deze *transformationele methode* van Feuerbach²⁰ toe op Hegel. Hij deelde Hegels conclusie dat diens filosofie de

hoogste en meest bewuste uitdrukking was van de toenmalige maatschappelijke werkelijkheid. Daaruit volgde echter dat die werkelijkheid het best gekritiseerd kon worden door de filosofie van Hegel aan te vallen. Maar die kritiek was geen kritiek in de betekenis waarin Kant dat woord had gebruikt: onderzoek naar de vooronderstellingen van een filosofisch stelsel. Integendeel: die vooronderstellingen, en het hele filosofische stelsel van Hegel aanvaardde Marx in grote lijnen. Het moet echter op z'n kop worden gezet, 180 graden worden gedraaid. Dan pas blijkt het waar te zijn.

Deze methode blijft Marx de rest van zijn leven toepassen: op de denkbeelden van andere socialistische denkers, op de theorieën van de *political economists*. Dit zou men de rationele kern van zijn polemische woede kunnen noemen. Het gaat niet helemaal op, maar veelal handhaaft Marx op dit niveau van polemiseren een beschaafde toon, en spreekt met achting over de auteurs van door hem gekritiseerde stelsels als Hegel, Ricardo of Saint-Simon. Zij zijn bovendien dood, en dat blijkt een zekere, zij het niet afdoende bescherming te bieden tegen het vitriool dat Marx anders in het rond spoot.

De *transformatieve kritiek* is echter niet de enige rationele kern van de polemieken in het werk van Marx. Er is een tweede: Karl Marx was een leerling van Antonio Gramsci. Hij opereerde naar een aantal inzichten die hij nooit met zoveel woorden formuleerde - dat zou Gramsci een halve eeuw later doen. Die inzichten zijn als volgt samen te vatten: een politieke theorie, al is die nog zo 'waar' of 'goed', redt het nooit op eigen houtje. Het is niet genoeg haar op te schrijven en uit te geven, en dan maar rustig af te wachten tot de stem van de rede wordt verstaan. De strijd der ideeën is wezenlijk; de grote slag moet eerst op het ideologisch slagveld worden gestreden, voordat politieke denkbeelden tot 'materiële kracht' kunnen worden. Die ideologische strijd heeft twee componenten. Allereerst moeten concurrenten en pretendenten aan de

eigen zijde worden uitgeschakeld, zodat de eigen theorie als enige overblijft. Pas daarna gaat het om de slag met de tegenstander. Deze kan alleen gewonnen worden door het verwerven van de ideologische hegemonie: de uitslag van de strijd moet zijn dat ook de tegenstander de superioriteit van deze politieke theorie, aanvankelijk schoorvoetend, accepteert.

Naar dit recept krijgt polemiek een Clausewitziaanse grandeur. Schelden op papier wordt onderdeel van een groot, strategisch plan. Het lijkt geen twijfel dat de polemieken van Marx voor een groot deel in dienst stonden van zo'n plan. Laten wij zijn kritiek op Hegel buiten beschouwing - want die heeft een ander doel - dan is het eerste grote werk van Marx de polemiek tegen zijn voormalige vrienden en medestanders de jong-Hegelianen, vastgelegd in *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik* en *Die deutsche Ideologie*. De oorspronkelijke opzet was een polemisch divertissement dat tegelijk de pas gesloten vriendschap met Friedrich Engels zou beklinken. Maar wat bedoeld was een pamflet te worden, groeide uit tot een omvangrijk boek - tot verbijstering van Engels, die na inlevering van zijn bijdrage van ongeveer twintig bladzijden aan moest zien hoe Marx zijn eigenlijke doel (het schrijven van *Das Kapital*) onmiddellijk terzijde schoof voor deze volgehouden aanval. Dit was de eerste grote manifestatie van het permanente conflict tussen wat Marx zag als zijn voornaamste karaktertrek en zijn idee van geluk: doelgerichtheid en strijd. En vrijwel altijd gaf Marx de voorkeur aan het najagen van geluk.

Maar er zat methode in zijn polemische orgieën. Het duidelijkst drukte Marx zich daarover uit tegenover zijn toenmalige uitgever die ondertussen zat te wachten op het grote, door Marx aangekondigde werk waarin de politieke theorie van het communisme uiteen zou worden gezet. Marx stelde hem gerust. Dat boek kwam er zeker, maar het ging er nu eerst om de heersende ideeën over socialisme en communisme volledig in diskrediet te

brengen. Zijn polemische werk tegen de verschillende richtingen waarin de jong-Hegelianen zich politiek manifesteerden moest de ideologische ruimte scheppen waarin *zijn* grote werk als het enig mogelijke, want enig bestaande, geaccepteerd zou worden.

Daarna moet Proudhon het ontgelden, toentertijd de belangrijkste socialistische denker in het Franse taalgebied (*Misère de la philosophie*). Het *Communistisch Manifest* is vervolgens het polemische hoogtepunt in het oeuvre van Marx. Niet alleen veegt hij daarin alle andere socialistische denkers met forse halen van het toneel, hij gebruikt daarbij ook een retorische onderscheiding die buitengewoon effectief blijkt te zijn: de onderscheiding tussen ‘wetenschappelijk’ (Marx) en ‘utopisch’ socialisme (alle anderen). In de vijfendertig jaar die hem daarna nog gegeven zijn gaat Marx door met niets ontziende aanvallen op alle mogelijke politieke concurrenten (van wie het wemelde op het petri-schaaltje dat de binnenstad van Londen toen was).

Het tweede deel van zijn ideologische veldtocht is minder polemisch. Zijn politieke theorie moet haar superioriteit bewijzen, juist in de ogen van de bourgeoisie. Dat kan pas dan wanneer ze niet alleen gekleed gaat in de dracht van de wetenschap (want wetenschap was datgene wat de burgerij boven alles respecteerde) maar ook nog blijkt de verborgen waarheid te zijn van de politieke economie, de wetenschap *par excellence* in Groot-Brittannië, de kernstaat van het kapitalisme. Ook hier is duidelijk sprake van een bewuste toelag. Hier spreken de instructies die Marx gaf aan Kugelmann en Engels bij het schrijven van hun recensies van het eerste deel van *Das Kapital* boekdelen, net als die recensies zelf. Boven alles benadrukt Marx dat ze de nadruk moesten leggen op de hoogwaardige, superieur wetenschappelijke analyse die hier geboden werd, die scherp onderscheiden moest worden van de politieke tendens die de auteur jammer genoeg ook in dit grootse werk had gelegd.

Maar ook als we het polemische karakter van het werk van Marx tot deze twee rationele motieven, het methodologische en het strategische, terugbrengen, dan blijft er nog veel onverklaard. Er zit iets mateloos, iets dat alle perken van redelijkheid te buiten gaat in de wijze waarop Marx polemiseert, en in de mate waarin hij dit doet. Het duidelijkste voorbeeld van de onmatigheid waaraan hij zich kon overgeven bij het polemiseren is de affaire-Karl Vogt.

Het is moeilijk de aanval van Marx op Vogt anders dan in termen van zijn karakter te duiden. Noch voor de uiteenzetting van zijn eigen theorie, noch ten behoeve van de ideologische strijd heeft het in de dichtbedrukte MEW-uitgave al meer dan driehonderd pagina's tellende *Herr Vogt* ook maar enige betekenis. Op de publikatie van *Zur Kritik der politischen Oekonomie* in 1859, het eerste deel van zijn langverbeide uiteenzetting van de politieke theorie van het communisme, was een oorverdovende stilte gevolgd. Wilhelm Liebknecht, zijn trouwste aanhanger, had het gelezen en was in tranen van teleurstelling uitgebarsten. Dit, gevoegd bij geldzorgen en ziekten van zijn vrouw en hemzelf, bracht Marx in een staat van woedende frustratie, die hij begin 1860 ontladde op de obscure Karl Vogt, een Duits publicist met politieke aspiraties die in Genève doceerde. In 1859 hadden Duitse kranten in Londen en Leipzig berichten gepubliceerd waarin Vogt werd afgeschilderd als een betaalde agent van Napoleon III. Marx ondersteunde die beschuldiging, ook toen degene die ze oorspronkelijk geuit had, alle betrokkenheid met de zaak loochende. Vogt bracht daarop een pamflet uit, 'Mein Prozess gegen die *Allgemeine Zeitung*', waarin hij Marx uitmaakte voor een heimelijke politieman, iemand die leefde op kosten van de werkende klasse, en die een terroristisch genootschap, de 'Schwefelbande' of 'Bürstenheimers' aanvoerde. (In werkelijkheid was de Schwefelbande de naam van een drinkclub in Genève, terwijl de

Bürstenheimers een scholingsvereniging van arbeiders in dezelfde stad vormden.)

Zulke aanvallen en tegenaanvallen waren in deze tijden aan de orde van de dag, en een minder cholerisch man dan Marx zou Vogt genegeerd hebben. In plaats daarvan begon hij een campagne tegen Vogt, spande rechtszaken aan tegen kranten die stukken van Vogt hadden gepubliceerd, of dreigden dat te doen, en slaagde er daarbij in een aantal van zijn schaarse vriendschappen - onder andere die met Freiligrath - in het verloop van de strijd te doen sneuvelen.

Geen enkele uitgever in Duitsland wilde *Herr Vogt* publiceren; Marx deed het in Londen op eigen kosten. Het boek werd genegeerd; desondanks wist Marx blijkbaar nog een vertaling in het Frans voor elkaar te krijgen; deze werd echter door de keizerlijke censuur getroffen. *Herr Vogt* is een woeste, onsamenhangende scheldpartij, niet alleen tegen Vogt maar ook tegen tientallen grotere en kleinere echte of vermeende bijfiguren. Dit gebeurt met een grofheid die slechts ontstellend is voor wie met dit aspect van de polemicus Marx nog niet eerder te maken heeft gehad.

Het repertoire van de polemicus Marx is uiterst beperkt. Tegenstanders hebben niet alleen verkeerde ideeën, ze zijn ook dom, te kwader trouw, betaalde agenten van weer andere tegenstanders, toegerust met onaantrekkelijke lichamelijke eigenschappen, ontrouwe vrouwen, lelijke dochters en zoons die niet deugen. (Overigens bleek later dat Karl Vogt veertigduizend francs van Napoleon III had ontvangen. Aan die onthulling heeft Marx niets bijgedragen.)

De ongebreidelde razernij van Marx als polemicus is er vanaf het begin: al in zijn proefschrift laat hij zich van zijn eigenlijke onderwerp maar al te graag afleiden voor een aanval op Plutarchus waarvan omvang en inhoud in geen verhouding staan tot het eigenlijke thema. Er zit iets tegenstrijdigs in deze overgave aan pennestrijd.

Want een *echte* polemicus was Marx niet: het debat (en polemieken is hoe dan ook een vorm van discussie) was hem vreemd. Hij polemiseerde om te verdedigen of om aan te vallen, maar de zekerheid dat hij en alleen hij gelijk had was nooit in het geding. Juist daarom is deze neiging tot zelfrechtvaardiging uiteindelijk zo raadselachtig. Een kleine vergelijking met Thomas Hobbes illustreert dit. Ook Hobbes was ervan overtuigd dat de politieke theorie die hij geconstrueerd had de enig juiste was. Ook hij werd van alle kanten aangevallen en gekritiseerd. Maar juist omdat hij zo zeker was van zijn gelijk, zag hij geen noodzaak om met zijn bestrijders in debat te treden. In het voorwoord tot zijn antwoord aan de (ondertussen gestorven) bisschop Bramhall, die een boek tegen *Leviathan* had geschreven, legde Hobbes even bedaard als zelfverzekerd uit waarom hij in het algemeen niet polemiseerde, en in dit geval wel. Omdat Bramhall, zo schrijft hij, geen enkele weerlegging van ook maar één argument uit *Leviathan* biedt, had ik er helemaal niet op hoeven ingaan. Maar in plaats van met argumenten te komen, betichtte de bisschop hem van atheïsme en oneerbiedigheid, en dat zijn woorden die in hoge mate lasterlijk zijn. Daartegen moet Hobbes zich om die reden, zeer tegen zijn zin, teweer stellen.²¹ Zo'n houding zou Marx zich nooit veroorloofd hebben. 'Toch is de mens niet veel als hij alleen maar scheermes is,' moet Heinrich Heine over hem gezegd hebben.

Eindnoten:

- 1 Cf. Saul K. Padover, *Karl Marx. An Intimate Biography*, New York, McGraw-Hill, 1978, blz. 644.
- 2 Marcel van der Linden, Ronald Commers, *Marx en het 'wetenschappelijk socialisme'*, Antwerpen/Amsterdam, Leon Lesoil/Internationale Socialistiese Publikaties, 1982.
- 3 Marcel van Herpen, *Marx en de mensenrechten*, Baarn, Het Wereldvenster, 1983.
- 4 De grote trilogie van J.L. Talmon bestaat uit: *The Origins of Totalitarian Democracy*, Londen, Secker & Warburg, 1952; *Political Messianism. The Romantic Phase*, Londen, Secker & Warburg, 1960; en *The Myth of the Nation and the Vision of Revolution. The Origins of Ideological Polarisation in the Twentieth Century*, Londen, Secker & Warburg, 1981. Van Kolakowski's oorspronkelijk in het Pools geschreven werk over het marxisme bestaat (naast onder andere Duitse en Engelse vertalingen) ook een Nederlandse uitgave: *Geschiedenis van het marxisme*, drie delen, Utrecht, Het Spectrum, 1980-81.
- 5 John D. Stephens, *The Transition from Capitalism to Socialism*, Londen, MacMillan, 1979.
- 6 Cf. Dochter van Marx, in: Bart Tromp, *Het falen der nieuwlichters*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1981, blz. 37-64.
- 7 Zie VIII van dit hoofdstuk.
- 8 Vertaald naar 'Brief aan Engels', 2 april 1851, MEW, (Marx-Engels-Werke, Berlin, Dietz, 1964 e.v.), band 27, blz. 228.
- 9 Geciteerd in Friedenthal, *Karl Marx*, München, Piper, 1981, blz. 421.
- 10 Vertaald naar Karl Marx, 'Rede über den Haager Kongress', MEW, band 18, blz. 160.
- 11 Dr W. Drees, *Marx en het democratisch socialisme. Politiek-historische beschouwingen*, met een voorwoord van Bart Tromp, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1979.
- 12 De tekst van mijn lezing, alsmede de teksten die de beide andere sprekers naar aanleiding van hun lezingen opstelden zijn gebundeld in: Ger Harmsen, Bart Tromp, Lolle Nauta, *Karl Marx. Herdenking van de 100ste sterfdag*, Amsterdam, Partij van de Arbeid, z.j.
- 13 Hans Andreus, *De sonnetten van de kleine waanzin*, Amsterdam, Uitgeversmaatschappij Holland, z.j., blz. 29.

- 14 Behalve in *Neues Deutschland* van 18 april is mijn rede 'Marx und die Gegenwart' gepubliceerd in: *Karl Marx und unsere Zeit - der Kampf um Frieden und sozialen Fortschritt, Reden und Beiträge*, Dresden, Verlag Zeit im Bild, 1983, blz. 798-801.
- 15 Frank Parkin, *Marxism and class theory. A bourgeois critique*, Londen, Tavistock, 1979.
- 16 Deze colleges werden gebundeld in: V. Bader e.a., *8 Lezingen over de verhouding marxisme-sociologie*, Amsterdam, SUA, 1976, (en door mij gerecenseerd in: *Sociologische Gids*, XXIV (1977), 6, blz. 427).
- 17 Het meest uitvoerig in mijn *De samenleving als oplichterij*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1977, blz. 152-213.
- 18 Uit de congresbundel *Marxisme en sociologie*, Bijdragen aan de sessie 'Marxisme' van de Sociologendagen - 1984, Nijmegen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1984, blz. 18.
- 19 Padover, *op. cit.*, blz. 627.
- 20 Uitvoeriger hierover Bart Tromp, *Karl Marx*, Amsterdam-Meppel, 1983, blz. 36-40.
- 21 Thomas Hobbes, An answer to Bishop Bramhall's Book, called *The Catching of the Leviathan*, in: Thomas Hobbes, *The English Works*, edited by Sir William Molesworth, Volume 6, (London 1840), Aalen, Scientia Verlag, 1966, blz. 281-2.

5 Het hoogste onderwijs

Flarden uit een universitair bestaan

Being There

Voor brugwachters vind ik het een beroepsgebod. Aanwezig zijn: dat is hun *raison d'être*. Kamerleden moeten daarentegen niet de godganse dag in hun bankjes zitten, en een minister die altijd achter zijn bureau bereikbaar is, lijkt mij een mislukkeling. Minister Deetman, daartoe aangespoord door voormalig D'66 kamerlid ('onderwijsspecialist') Chiel Mertens wil nu van de universitaire wetenschapsbeoefenaren brugwachters maken.

'Studenten moeten afspraken kunnen maken, collega's zullen elkaar willen raadplegen en ook vanuit de dienstverlenende eenheden kan regelmatig contact met het wetenschappelijk corps noodzakelijk zijn,' deelt de bewindsman mee.

'Aanwezigheid' en 'bereikbaarheid' zijn nu blijkbaar de criteria geworden voor een aanvaardbare beoefening van wetenschap. De empirische basis van deze koene ingreep is een reeds meer dan tien jaar oud 'onderzoek' naar de aanwezigheid op de 'werkplek' van het wetenschappelijk corps door de Rekenkamer.

In mijn universitaire puberteitsjaren zat ik op één werkplek met een wetenschappelijk medewerker die toen ook al een veelbelovend jong politicus was. Hij was van negen tot vijf aanwezig, omdat hij er een volle dagtaak aan had zijn politieke intriges telefonisch af te handelen. Later leerde ik een hoofdmedewerker kennen die in zijn tot kantoortuin omgebouwde werkplek 'assertiviteitstrainingen' gaf, nadat hij twee assistentes eerder een

boekje over dat onderwerp had laten vertalen dat hij onder eigen naam tot een Nederlandse bestseller wist te maken. Vermoedelijk zijn deze twee wetenschapsbeoefenaren niet representatief voor de trouwe liefhebbers van kantooruren. ‘Onderzoek’ van de Rekenkamer echter verschaft daarover geen enkel uitsluitsel.

Een niet onbelangrijke overweging indertijd om een universitaire loopbaan te kiezen was voor mij de mogelijkheid om dan 's middags in plaats van 's avonds de bioscoop te bezoeken. Dit motief - dat alleen al door de neergang in het aanbod van films in de afgelopen jaren sterk aan betekenis heeft ingeboet - is in het geheel niet strijdig met de gedachte dat het wetenschappelijk corps rekening en verantwoording dient af te leggen van zijn doen en laten. Daarmee hebben de richtlijnen van Deetman echter niets van doen. Ik ben aangenomen om *onderzoek* te doen en *onderwijs* te geven. Niet om *bereikbaar* te zijn voor allerlei lieden die te beroerd zijn om een briefje te schrijven of een afspraak te maken; niet om achter een bureau te zitten wachten op een student, een collega of een ‘dienstverlenende eenheid’ die mij gaat opbellen. Als ik werk wens ik, net als een bouwvakker, niet bereikbaar te zijn; en net als een elektromonteur valt voor mij, als beoefenaar van de gamma-wetenschappen, de werkplek samen met de plaats waar ik werk: *ubi bene, ibi patria*.

Of wetenschapsbeoefenaren waar voor hun geld leveren dient afgelezen te worden uit de hoeveelheid en de kwaliteit van het onderwijs dat ze geven, en het onderzoek dat ze verrichten. Op het invoeren van zulke criteria berust echter een taboe, waarschijnlijk omdat universitaire leegloperij zich voornamelijk manifesteert in zinloos vergaderen, permanente aanwezigheid, de bereidheid tot overleg met collega's (over de hoogte van de hypotheekrente), en literatuurstudie achter het bureau (van *Penthouse* en de *Haagse Post*.)

Iemand die werkelijk met wetenschappelijk werk bezig is, is per definitie *niet* bereikbaar, zelfs al zit hij of zij

achter het bureau, en niet in de bibliotheek, het laboratorium, het 'veld' of de studeerkamer.

De richtlijnen van Deetman passen heel precies in een zich geleidelijk aan kristalliserend beleid. Nu de democratisering van de universiteiten geheel en al mislukt is, blijkt in het voetspoor van dit 'experiment' ook de professionele en organisatorische autonomie van de universitaire wetenschap gebroken te moeten worden. Ambtenaren en politici die de vrije wetenschapsbeoefening altijd al hebben beschouwd als een noodzakelijk kwaad zien eindelijk hun kans schoon. Hun vijfde kolonne binnen de universiteiten bestaat uit leeglopers en mislukkelingen die van de nood een deugd maakten en liever vergaderen en 'besturen' dan het wetenschappelijk werk te verrichten waarvoor ze in de jaren zeventig onder valse voorwendselen in dienst werden genomen.

De maatstaven die nu worden opgelegd ter verantwoording van wetenschappelijk werk zijn van dezelfde aard als waarmee *Sovnarkom* al sinds jaar en dag de Sovjetrussische graanproductie 'plant'. En ook hier zal gelden: aan de boom kent men de vruchten.

Heeft de sociologie nut?

Eén functie van sociologische analyse is aan te tonen (of te voorspellen) dat allerlei plannen of voorgenomen organisatievormen niet, of slechts ten dele tot de officieel nagestreefde doeleinden zullen leiden, omdat terzelfder tijd andere effecten zijn opgetreden. Sociologie als kennis van de onbedoelde effecten van doelbewust handelen - een even bescheiden als onmisbare taak, net als die van de reinigingsdienst. Maar nuttig? Dat hangt uiteindelijk af van de mate waarin grote denkers en plannenmakers enig oog hebben voor die sociologische dimensie.

De organisatie van het wetenschappelijk onderzoek en onderwijs gaat al jaren gebukt onder de afwezigheid van enige toepassing van sociologische beginselen. Wie er doceert moet leven met de fictie dat hij 40 % van zijn

tijd aan onderwijs besteedt, evenveel aan onderzoek, en de resterende 20 % aan 'bestuur'. In de loop van de jaren zeventig werden 'objectieve' formules bedacht met behulp waarvan de 'onderwijslast' van elke docent snel en eenvoudig berekend kon worden. In het bestuur van de onderafdeling waarvan ik destijds deel uitmaakte, waren wij wát blij met de nieuwe richtlijnen, die erin resulteerden dat zelfs de geringsten onder ons onderwijslasten van 140 tot 200 % bleken te torsen.

Aan de universiteit is onderzoek: wat overblijft na onderwijs en bestuur. Dat gaat nu veranderen. De huidige minister vindt het terecht onzin dat de aantallen studenten per studierichting de enige determinant van onderzoeksruijnte vormen. Een Plan komt hiervoor in de plaats: het stelsel van voorwaardelijke financiering. Dit houdt in dat formatieplaatsen gefinancierd worden op basis van ingediende (en goedgekeurde) onderzoeksplannen. Wat wil men nog meer? Eindelijk een heldere, overzichtelijke *structuur*, eindelijk controle op het doen en laten van al die duur betaalde wetenschapsbeoefenaren.

Maar het Beleid wil nog meer. Het moet afgelopen zijn met de *versnipperdheid* van het onderzoek. De plannen moeten in *team*-verband worden ingediend en uitgevoerd, en ze moeten over een periode van vijf jaar doorlopen. Ook *relevantie* wil het Ministerie: de onderzoekers in de sociale wetenschappen wordt in de nota *Voorwaardelijke financiering* onder meer aangeraden zich in de keuze van hun thema's te laten inspireren door de debatten in onze volksvertegenwoordiging.

De werkelijke onderzoekers morren. De paradox is er dan ook naar. Er is - of liever gezegd er was - een Ministerie van Wetenschapsbeleid. Maar er is in Nederland *geen enkel* wetenschappelijk onderzoek gedaan naar het *feitelijke* onderzoeksproces in de verschillende wetenschappen. Het Beleid is een volslagen slag in de lucht. Er is, om maar één voorbeeld te noemen, geen enkele wetenschappelijke basis voor het uitgangspunt dat groot-

schalig onderzoek tot betere resultaten leidt, efficiënter verricht wordt, of goedkoper is dan kleinschalig. En alleen als het gaat om een heel specifiek soort onderzoek is het realistisch vijf jaar vooruit te plannen. Ondertussen is voor de getrainde socioloog wél duidelijk wat het Plan feitelijk gaat betekenen: een verdere bureaucratisering van de universiteit - nu al daalt het aantal docenten en onderzoekers en stijgt het aantal bureaucraten aan de instellingen - en een kolossale façadebouw aan Plannen.

Dat is allemaal erg genoeg, maar ronduit onverteerbaar en schandelijk is de pervertering van de vrije wetenschapsbeoefening die het voornaamste onbedoelde gevolg van de voorwaardelijke financiering zal zijn. In principe is niets zo eenvoudig als een betere controle op, en planning van de verrichtingen van wetenschappelijke onderzoekers. Men stelt vast wat ze gepubliceerd hebben aan vakliteratuur en neemt bovendien in aanmerking welke waardering door vakgenoten aan die prestaties wordt gehecht. Het mooie van zo'n stelsel is dat het zich geheel en al afspeelt in de openbaarheid, en dat iedereen die daartoe gekwalificeerd is aan de discussie erover kan deelnemen. In plaats van dit prachtige simpele, goedkope (en in principe al bestaande) stelsel, komt nu een systeem waarin niet *prestaties*, maar *voornemens* worden beoordeeld; waar die beoordeling niet een publieke kwestie is, maar in handen wordt gelegd van 'Geheime Besognes' die - gezien het treurige voorbeeld van de wijze waarop de nu al bestaande allocatie van onderzoeksgelden via ZWO plaatsvindt - heel andere belangen ontwikkelen dan de verbetering van het maatschappijwetenschappelijk onderzoek.

Samengestelde Interest

Kort geleden schoot mij te binnen dat iets mij al heel lang bindt aan de Universiteit van Amsterdam.

Op 18 januari 1971 studeerde ik af aan de Groningse

universiteit. Dezelfde dag werd mij meegedeeld dat een mij ver daarvoor in het vooruitzicht gestelde positie als doctorandus aan het plaatselijk Sociologisch Instituut geen doorgang vond. Mijn studiebeurs had tot 1 december gelopen, en het aan elkaar knopen van de eindjes met behulp van leningen bij vrienden en familie kon niet langer doorgaan. Op 19 januari vervoegde ik mij dus bij de Sociale Dienst, waar ik geholpen werd door een kort daarvoor afgestudeerde maatschappelijk werkster van de ASCA, de Sociale Academie ter plaatse. Ik was daar enige tijd 'buitendocent' in de sociologie geweest, en wist dus uit eigen waarneming hoe de invoering van de democratisering aan deze Sociale Academie ertoe had geleid dat men er kon afstuderen op scripties over Marcuse, maar dat het bestuderen van wetten en regelingen op het gebied van de sociale voorzieningen er nagenoeg was afgeschaft; zulke kennis, zo had men besloten, was alleen maar nuttig om de symptomen van het kapitalisme onzichtbaar te maken.

Zo keerde ik, nu zelf zo'n symptoom, terug met de toezegging voorlopig wekelijks een bijstandsuitkering van 90 gulden op te mogen halen. Aangezien de huur van de flat waar we woonden 70 gulden per week bedroeg, stimuleerde mij dit tot een wilde sollicitatiedrang, die mij tot op Volkshogescholen in afgelegen dreven voerde. Mijn voorkeur ging echter uit naar het universitaire milieu. De sollicitatieprocedures waren daar, dank zij onze eerdere inspanningen als democratiseerders, opener en dus ook eerlijker geworden, meenden we.

Dit nu bleek bij mijn proefondervindelijke rondgang in het vroege voorjaar van 1971 niet helemaal het geval te zijn. In een aantal gevallen waren er al lang interne afspraken gemaakt om in de vacature te voorzien. Lieden als ik werden daarna ontboden om de procedure naar de vorm toch een geslaagd uiterlijk te verlenen. Als Groninger zag men zo nog eens iets van de wereld, en het was de tijd dat in de restauratierijtuigen nog gebakken eie-

ren met koffie werden geserveerd, terwijl men over de Veluwe denderde. Het was ook de tijd dat in de meeste sociale faculteiten de mening domineerde dat ‘waardevrije wetenschap’ niet mogelijk, en héél slecht was. Bij een sollicitatie aan een andragogische inrichting was de eerste (en eigenlijk ook laatste) vraag die mij gesteld werd: ‘Bent u voor of tegen Marx?’

Toen alles achter de rug was en ik vanuit mijn nog lege kamer op de achtste verdieping van de TH Eindhoven uitkeek op (van links naar rechts) de Philips-lichttoren, het PSV-stadion, het Philips Ontspanningscentrum, de Philite-fabrieken van Philips, het hoofdkantoor van Philips Nederland, het hoofdkantoor van Philips Internationaal en het Philips-wandelpark, maakte ik de balans op en ontdekte dat ik voor twee posities niet in aanmerking was gekomen omdat men mij een communist, althans marxist, althans voormalig studentenopstandeling had gevonden, maar dat daartegenover stond dat ik voor vier andere juist was afgewezen omdat ik géén marxist of communist was.

Geen van deze zes sollicitaties betrof de Universiteit van Amsterdam. Daarheen spoedde ik mij op een regenachtige dag in januari 1971 om te zien of ik aan het Sociologisch Instituut in aanmerking kon komen als ‘wetenschappelijk medewerker methodologie en wetenschapstheorie’. De daar toen op dat terrein docerende lector had mij sterk aangeraden naar deze post te solliciteren. Hij ontbrak echter op mij niet nader uit de doeken gedane gronden in de commissie die mij aan de tand voelde.

Het gesprek herinner ik mij als zonderling. Er was sprake van dat ik, indien benoemd, aan vier of vijf ‘parallelgroepen’ hetzelfde hoorcollege zou moeten geven. Ik stelde voor het college in één keer aan alle studenten tegelijk te geven. Dit verwekte een zekere meewarigheid bij de commissieleden: men moest wel uit Groningen komen om te denken dat je het op je eentje op zou kunnen nemen tegen 250 Amsterdamse sociologiestu-

denten. Daarna werd gevraagd of ik ook een inleidend college in de symbolische logica zou kunnen verzorgen. Hiertoe verklaarde ik mijzelf niet competent, tot grote teleurstelling van de meeste commissieleden. Ik zette uiteen dat ik socioloog was, weliswaar met bijvak filosofie, maar geenszins was getraind in de symbolische logica. ‘Maar het college begint pas in september,’ wierp de voorzitter van de commissie tegen, waarna ik besloot een eventuele benoeming niet te accepteren.

‘U hoort heel gauw van ons, en laat u het ons weten als u van plan bent ergens anders in zee te gaan?’ drukte de voorzitter mij ten afscheid op het hart. Ik vulde ook een formulier in, om mijn reiskosten terug te krijgen. f25,- was toen, zoals uit het voorgaande moge blijken, voor mij geen kattenpis.

Ik heb nog steeds niets gehoord op die sollicitatie, en die f25,- heb ik ook nooit gekregen. Tegen een gemiddelde interest van 7 % stond de Universiteit van Amsterdam al in 1983 voor f 56,29 bij mij in het krijt.

Altijd Regen

De polemicus Piet Grijs opereert als een ‘Brownse beweging’. Enkele jaren geleden legde ik in mijn column in *Het Parool* uit waarom ik het Enhanced Radiation Weapon (zo heet de neutronengranaat, geloof ik, officieel) afwees, zoals Menno ter Braak dat met Amerika deed. Ik baseerde mij *enkel* op militair-technische overwegingen, en niet op zogenaamde morele argumenten. Dat de neutronenbom mensen doodt en onroerend goed intact laat is een karakteristiek die dit wapen deelt met, onder andere, de geweerkogel. In het voorbijgaan vuurde ik in mijn betoog dan ook enkele gerichte salvo's af op diegenen die de wapentechniek op dezelfde manier bejegenen als de vrienden van de hoofdpersoon in *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance* hun stoomfietsen. Tot hen rekende ik, op grond van toen recente publikaties: Piet Grijs.

Daarop ontspon zich tussen ons een uiterst vriendelijke gedachtenwisseling in *Het Parool*, waarbij Grijs geen enkele poging deed mijn afwijzing van het neutronenwapen aan te vallen. Pas een half jaar later maakte hij in *De Volkskrant* melding van ‘bekende voorstanders van de neutronenbom als Bart Tromp’, et cetera. Sindsdien lees ik zijn column. In *Vrij Nederland* werd ik daarom ooit getroffen door de advertentie die eronder stond. Deze was afkomstig van het ‘Komitee Wetenschap en Techniek voor Vietnam’. ‘Vietnam vecht tegen de gevolgen van dertig jaar oorlog,’ zo luidde de boodschap.

In mijn tijd maakten we ons niet zo druk over de ‘waaninnige wapenwedloop’. We maakten ons druk over ‘Vietnam’. Jarenlang ben ik secretaris geweest van een voornamelijk uit professoren bestaand ‘Comité’ dat ijverde voor de erkenning van de ‘Voorlopige Revolutionaire Regering van Zuid-Vietnam’. (Tot dat comité behoorde overigens niet de latere PvdA-voorzitter Max van den Berg, zoals in de ‘studie’ van leden van de Vakgroep Internationale Betrekkingen van de Universiteit van Amsterdam wordt gesteld: *Johnson Moordenaar!*, door Peter van Eekert, Duco Hellema en Adriëne van Heberen (Amsterdam: Jan Mets, 1986)). Tot een van mijn belangwekkendste prestaties in die functie reken ik nog steeds het feit dat ik er op een persconferentie in Nieuwspoort in geslaagd ben een - waarschijnlijk beginnend - verslaggever van *De Telegraaf* zover te krijgen dat de volgende dag in die krant voor het eerst (en bij mijn weten ook voor het laatst) over ‘revolutionairen’ werd geschreven, in plaats van het gebruikelijke: ‘terroristen’ of ‘Vietcong’.

De spanningen van het Comité leden ten slotte schipbreuk op het toenmalige PSP-kamerlid Van der Spek, die willens en wetens onze stille en bijkans kamerbrede diplomatieke bemoeienissen opofferde aan de kans deze *issue* publiekelijk voor zijn partij uit te buiten, in de wetenschap dat het doel: de vestiging van een bureau van de Voorlopige Revolutionaire Regering, VRR,

in Nederland daarmee onmogelijk werd gemaakt. Misschien was dat maar beter ook.

Maarten van Traa, die toen nog journalist was en gewoon kon zeggen wat hij vond, vertelde mij later dat hij in Parijs had gezien dat de vertegenwoordigers van de VRR, die wij steeds maar weer uitnodigden en rondzeulden door Nederland, verbonden waren aan de ambassade van Noord-Vietnam. De jeugd zegt dit niks, maar in die tijd was het officiële standpunt van de VRR en Noord-Vietnam dat ook na de ‘bevrijding’ van het zuiden dit een zelfstandige staat zou blijven, en dat het noorden aan de daar woedende burgeroorlog alleen maar steun verleende. Pas op lange termijn zou sprake kunnen zijn van een vereniging van Noord en Zuid. In feite heeft het nauwelijks een jaar geduurd voor het zover was. De leiders van het Bevrijdingsfront en van de VRR werden begin 1976 ‘gezuiverd’, of bleken van het begin af aan zetbazen van Noord-Vietnam te zijn geweest; en tot mijn niet geringe verbijstering hebben al die hartelijke vrienden van het Zuidvietnamese volk uit de tijd dat de Amerikanen daar huishielden daarover nooit een kik laten horen.

In deze jaren werkte ik aan de TH Eindhoven waar ik een comité voor universitaire hulp aan Vietnam oprichtte en er vervolgens tot het einde toe voorzitter van bleef. Van de universitaire hulpverlening aan Vietnam herinner ik me met grote helderheid twee bijeenkomsten. De eerste vond plaats in een universitair optrekje achter de Dom in Utrecht. Daar zouden wij, vertegenwoordigers van de universitaire hulpcomités, bereid om alles, van Leidse flessen tot afgeschreven oefenreactoren, in te zamelen ten bate van het Onderdrukte en Uitgebuide Volk van Vietnam, een ontmoeting hebben met experts op dit terrein uit Hanoi.

Wij waren er allemaal, en zij ook. Alleen: de afgevaardigde deskundigen bleken bovenal (om niet te zeggen: alleen maar) geïnteresseerd te zijn in de teelt van varkens. Of Wageningen vertegenwoordigd was,

herinner ik mij niet meer, maar zoveel wel: dat niemand van de hulpverleners hiermee enige weg wist. Beteuterd staarden wij elkaar aan. De toenmalige voorzitter van het ‘Komité Wetenschap en Techniek voor Vietnam’ hakte de knoop door en gaf de gasten uit Indo-China het woord. Zo werden wij vergast op een uitvoerige lezing met lichtbeelden over zeer vieze en vette varkens in de delta van de Rode Rivier.

Mijn tweede herinnering betreft het Maagdenhuis ten tijde van de beroeringen over de aanleg van de metro - althans de toen namens het Amsterdamse gemeentehuis aanwezige wethouder Van der Velde zag er die dag uit alsof hij de voorafgaande nacht persoonlijk de doorgang onder de Nieuwmarkt had gegraven.

Ditmaal maakten wij kennis met enkele gedistingeerd uitziende heren, hoogleraren van de Universiteit van Hanoi. Zij stelden zich voor, en wij ons ook. Het hoogtepunt van de ceremonie was het aantreden van de afvaardiging van de Katholieke Hogeschool te Tilburg: ‘We are the representatives of the Catholic High School of Tilburg, and we are, as Marxist-Leninists, very glad to welcome you to Holland.’ De geleerden uit het Verre Oosten vertrokken geen spier. Integendeel: nadat de Tilburgenaren hadden uitgelegd dat zij de Nieuwe Maatschappij niet veel te bieden hadden, omdat bij hen voornamelijk ‘onderdrukingswetenschappen’ als statistiek, demografie en bedrijfsvoering werden gegeven, klaarden de Vietnamese gezichten onmiskenbaar op: dáár waren zij nu juist zéér in geïnteresseerd.

Zo kwam de universitaire hulp aan Vietnam op gang. Weer veel later hoorde je dat de TH Twente z'n medewerking had beëindigd omdat het vermoeden was gerezen dat de wetenschappelijke bijstand ten goede kwam aan militaire inspanningen van de stalinisten in Hanoi.

Inmiddels is Vietnam al langer bevrijd dan er Amerikanen vochten. Uit de informatie die na 1975 tot ons komt, krijg ik echter de indruk dat hulp meer geboden is om de gevolgen van de bevrijding te boven te komen dan

die van de oorlog. Zo gauw een communistisch regime zich gestabiliseerd heeft, breken er - om maar iets te noemen - altijd regenbuien en onweders en overstromingen uit, die de oogst minimaliseren. Het ligt nooit aan het beleid, altijd aan het weer. Vietnam zal nog heel lang tegen de gevolgen van het laatste moeten 'strijden', vrees ik.

Geëngageerde journalistiek

Er is een tijd geweest dat de blinde muur die de Broerekerk (voor de sloop in de jaren tachtig) enigszins hooghartig het Academiegebouw in Groningen toonde, kaal was en kaal bleef. Aan die tijd kwam in februari 1966 een einde, toen bij de verkiezingscampagne voor de 'Gronstra', de Groninger Studenten Raad, wij van de Studenten Vak Beweging, de SVB, overgingen tot het links en rechts in de stad opplakken van verkiezingsaffiches. Dit werd door rechts, en de meerderheid van studenten die studentenpolitiek toch al een contradictio in terminis vonden, *not done* geacht.

Aanvankelijk bestond hun weerwerk dan ook uit het weer weghalen van onze dure affiches. Dat scheelde de koster van de Broerekerk veel werk. Maar het nieuwe wapen in de strijd om de ideologische hegemonie bleek al snel onweerstaanbaar. Hoofdschuddend bekeek ik in de jaren zeventig wel eens de dikke, metershoge laag affiches, muurkranten, revolutionaire portretten en schilderijen die de Broerekerk aan de kant van de Academie overdekte.

Ook 'demonstreren' werd in deze vroege jaren beschouwd als een activiteit die was weggelegd voor georganiseerde handarbeiders, maar zeker niet voor studenten. De eerste grote studentendemonstratie, tegen het beurzenbeleid van minister I.A. Diepenhorst (ARP) vond in september 1966 in Den Haag plaats. Doorgewinterde verslaggevers van Brandpunt registreerden geschokt hoe de menigte op de melodie van *Yellow Sub-*

marine: ‘Diepenhorst is een hele grote lul, hele grote lul, hele grote lul,’ zong; en vervolgens da capo al fine. Vandaag de dag bestaat de ARP niet meer, heeft het CDA Diepenhorst al lang uit de Eerste Kamer gezet, demonstreren studenten niet meer, en is er nog steeds geen behoorlijke studiefinancieringsregeling.

Mijn eerste demonstratie organiseerde ik op 4 november 1968. Waar het precies om ging weet ik niet meer, ik geloof dat wij op deze manier van leer wilden trekken tegen de invoering van een *numerus fixus* voor studenten, die dokter in de medicijnen wilden worden. Wij waren daar, als SVB, tegen, en hadden ook de Gronstra tot ons standpunt weten over te halen. Het regende behoorlijk toen wij ons van het Gronstra-kantoor achter de toen nog niet gesloopte Harmonie naar het Academieplein begaven. Dit leek ons geen gunstig voorteken.

Om vijf voor half drie was het plein nog geheel onbestorven. Wij begonnen te tobben over de meer dan twintig spandoeken (welke per stuk twee dragers vergden) die we met ons vieren te verdelen hadden. Om half drie kletterden twee agenten te paard het plein op. Zij vormden het officiële escorte, dat ons door de gemeente, na overlegging van de te volgen route, was toegekend. De vijfde volwassene die zich vervolgens meldde was Jan Nagel.

Ik demonstreerde namelijk in een dubbelrol. In de eerste plaats natuurlijk als vice-voorzitter of fractieleider van de SVB. Daarnaast was ik echter enkele maanden eerder, als opvolger van de veelbelovende Wim Kayzer, toegetreden tot het redactieteam van het vooruitstrevende VARA-radioprogramma voor en over studenten: *Uilenspiegel*. De gewone leden van de redactie (Urban Hovers, Jan Lenferink, Rogier Proper en ik) werden geacht in vier windstreken van het land te studeren, om zo één keer in de twee weken, wanneer eindredacteur Nagel door een schilderachtige chauffeur in een auto van de Nederlandse Radio Unie werd voorgereden, hem een uit het leven gegrepen *item* voor het pro-

gramma voor te schotelen. Daarna gingen we de opname maken, een gebeurtenis die werd voorafgegaan en gevolgd door langdurig cafébezoek. Dit laatste leek al snel de voornaamste bestaansreden van het programma te zijn. De opnames werden steeds meer een irriterende, maar onvermijdelijke onderbreking van de routine.

Ditmaal had ik Jan Nagel een demonstratie beloofd, en daar stond hij moederziel alleen met zijn Nagra. Tot onze verbazing liep onmiddellijk na zijn aankomst, van de ene minuut op de andere, het plein vol. Weer even later begonnen we aan de kop van de stoet een vermoeiende wandeling door de binnenstad en langs het Academisch Ziekenhuis, verbaasd aangestaard door winkelende ‘stadjers’. Inmiddels maakte Jan Nagel interview na interview met demonstranten en toeschouwers (‘Wat vindt ú hiervan, mevrouw?’).

Alles verliep, kortom, naar wens, en bij het omslaan van straathoeken kon ik waarnemen dat de stoet een geloofwaardige indruk moest maken. Het schrikbeeld voor de SVB was nog steeds de allereerste demonstratie die de nieuwbakken beweging georganiseerd had. Daarbij had, volgens de legende, de weldoorvoede Bert Vuysje vooropgelopen met het bord *Honger* boven zijn hoofd.

Moe maar tevreden keerden wij na verloop van tijd terug op het Academieplein. Ook attent in het kleine richtten wij ons tot de bereden politie, om deze te bedanken voor het verzorgen van de doortocht, en het, waar nodig, stilleggen van het verkeer. *Dit hadden wij niet moeten doen.* Nog keerden wij de menigte de rug niet toe, of deze golfde onder een schallend ‘het is de schuld van het kapitaal’ het Academiegebouw binnen. Nu bleek de waarheid van bepaalde gezegden over revolutionaire situaties, zoals dat van Ledru-Rollin: ‘Eh! Je suis leur chef, il fallait bien les suivre.’ Als de duivel stelden wij ons aan het hoofd van de stoet, waaruit nu kreten opklonken als ‘bezetten die troep’. Samen met de voorzitter van de Gronstra snelde ik vooruit om de

volkswoede te kanaliseren in de grootste collegeruimte van het gebouw, de Geertsema-zaal. Deze bleek bezet door één hoogleraar en twintig meisjesstudenten. Terwijl ik mij als Christus met gespreide armen voor de dubbele deur opstelde om de betogers buiten te houden, opende de voorzitter van de Gronstra de onderhandelingen met de gebruikers van de zaal. Dit bleek niet eenvoudig te zijn. Een bezetting was nog niet eerder in Groningen vertoond, en bovendien bleek de hoogleraar alleen maar Frans te spreken. Zoals wel vaker was het een technologische factor die het pleit beslechtte. Toen de menigte, aangevoerd door de democratiseerders Ed Ebels en Wietske Miedema, niet meer voor mijn rede vatbaar was, en druk begon uit te oefenen, bleken de deuren naar binnen open te gaan. Binnen enkele seconden was de Geertsema-zaal ontruimd én bezet. Driftig begon ik 'de eisen van de bezetters' op het bord te schrijven, zodat de massavergadering een ordelijk verloop zou kunnen krijgen.

Op dat moment trad de heer Grewen, de pedel van het Academiegebouw binnen; in uniform. Hij overzag de situatie met veldheersblik, en stak toen z'n rechterhand op. De menigte verstomde. 'Er wordt hier niet gerookt,' stelde hij vast op een toon die geen tegenspraak duldde. Er werd dus niet gerookt.

Vaak denk ik hieraan terug als ik het merkwaardigste salarisstrookje (NOS 67228) uit mijn collectie bekijk: 'Demonstratie en bezetting universiteit: f 50,-.'

Conglomerate

Aan het begin van de jaren zeventig werden de *multinationals* ontdekt als de apotheose van het kapitalisme. Tegenwoordig zijn ze, als ik de sfeer goed opsnuif, weer wat *uit* als veroorzakers van het kwaad - het *Finanzkapital* heeft hun sinistere plaats ingenomen - en daarom is misschien wel helemaal vergeten hoe de angst voor de MNO's ten minste een jaar lang, ergens tussen 1970 en 1980, werd

ingekleurd door de meest onheilspellende manifestatie ervan: de *conglomerate*. Het betrof hier uiterst ingewikkelde ketens van bedrijven en ondernemingen die slechts gemeen hadden dat ze vanuit één centraal punt werden geleid. Misschien wekte de *conglomerate* wel zoveel afschuw in linkse kring omdat het verschijnsel in dit opzicht een pijnlijke voorafschaduwung leek te zijn van de ideale toestand onder het socialisme. Nú echter bevestigde het de sombere vermoedens van de minimaal geschoolde ‘maatschappijcriticus’: vakmanschap, kennis van zaken over bepaalde produkten - dat alles speelt geen rol als het gaat om *winst maken*. De Steenkolen Handels Vereniging die De Gruyter opkoopt - dat is het ware gezicht van het kapitalisme.

Dit aanstekelijke voorbeeld uit de sfeer van de economie zette mij aan het denken, zodat ik steeds meer oog ben gaan krijgen voor parallelle *conglomerates*: in maatschappij en politiek. (Zie ook hoofdstuk 1, ‘Van dekolonisatie naar ontmondiging’.) Of gaat het hier om een nieuwsoortig verschijnsel? Ik weet het niet. Vast staat dat ik er voor het eerst door getroffen werd toen de Novib en het IKV een handelsverdrag afsloten waarbij de leiders van de ene organisatie toezegden de doelstellingen van de andere te zullen ondersteunen. De demonstratie tegen de stationering van middellange afstandsprojectielen die kernwapens kunnen vervoeren op het grondgebied van vijf Westeuropese NAVO-landen bleek tot een ware *hausse* in het sluiten van *conglomerates* te leiden. Het spectaculairst was natuurlijk het toch al fameuze Haagse ziekenfonds Azivoz, dat z'n leden middels een brochure opriep aan de demonstratie mee te doen. Maar als ik het allemaal behoorlijk gevolgd heb, vormden de Haagse ziekteverzekeraars slechts het topje van de ijsberg.

Wij hebben hier, dunkt mij, te maken met een even interessant als naargeestig fenomeen. Voor zover ik het kan overzien worden politieke *conglomerates* voornamelijk aangegaan door linkse of daarvoor doorgaande

organisaties. De meeste ervan zijn diep doordrongen van de geest van de jaren zestig: democratie; en wég met de regenten. Het merkwaardige is nu dat dwars daardoorheen een ander gebod van de jaren zestig wordt gevolgd: *alles heeft met alles te maken*. Dit althans lijkt de basis te zijn op grond waarvan de leidingen van die organisaties het aangaan van *conglomerates* rechtvaardigen. Een representatief voorbeeld biedt een interview met de voorzitter van de Vereniging voor Milieudefensie uit 1983. Daarin legde deze uit waarom zijn bestuur heeft opgeroepen om de grote demonstratie tegen de plaatsing van kruisvluchtwapens op 29 oktober van dat jaar te ondersteunen: als de Bom valt is er immers geen milieu meer om verdedigd te worden! Vandaar. Op deze grond zouden echter ook de KNVB en de NS, ja, wie niet, tot deelname aan de demonstratie hebben moeten oproepen.

Ook als ik voorstander van die demonstratie zou zijn geweest, zou het mij toch tegen de borst zijn gestuit om daartoe achtereenvolgens te zijn opgewekt door - behalve de partij van mijn keuze, want die is daarvoor - vakbond, omroepvereniging, buurtclub, universiteitsraad en een aantal andere vrijwillige organisaties waarvan ik lid ben omdat ik het doel waarnaar zij streven onderschrijf. Bij de politieke *conglomerates* wordt de leden van de organisaties waar het om gaat echter zelden of nooit iets gevraagd. Het politiek kapitaal dat zij in aantal en geldmiddelen vertegenwoordigen wordt door de leiders vrijwel naar believen belegd. En zelfs waar die leden wél worden geraadpleegd, gaat het zelden om de vraag: behoren uitspraken en acties op dit gebied tot het terrein dat in de doelstellingen van deze organisatie is afgeperkt? Alles heeft immers met alles te maken: de ambtenaar die lid wordt van een bij de FNV aangesloten vakbond om z'n rechtspositie te verzekeren en z'n maatschappelijke positie te verdedigen, blijkt daarmee ook een vrijbrief aan FNV-bestuurslid Commandeur te hebben gegeven om 'namens de vakbeweging' pleidooien

voor het weigeren van de betaling van ‘defensiebelasting’ af te steken.

De ontwikkeling is snel gegaan. Vijftien jaar geleden bepleitte de SVB in de universitaire grondraden het aannemen van moties waarin het Amerikaanse optreden in Indo-China werd veroordeeld. Door onze rechtse tegenstanders werd dit afgewezen als een uitspraak die niets te maken had met de doelstellingen van de universitaire democratie. Ik herinner mij nog mijn snijdend commentaar op die stellingname: het NSA (Nederlands Studenten Akkoord) wil alleen maar een motie tegen Amerikaanse bombardementen aannemen als er Vietnamese *studenten* onder de slachtoffers zijn aan te wijzen.

Nu vind ik dat commentaar al te gemakkelijk, en de mate waarin allerlei politieke *conglomerates* worden afgesloten door maatschappelijke organisaties acht ik betutteling (jazeke!) van staatsburgers, en een uitholling van de democratie.

Soforische kwaliteiten van de Academie

Raymond Aron heb ik maar één keer van mijn leven in het echt gezien. Dat was toen hij op 11 maart 1983 in Amsterdam een lezing gaf over ‘Socialisme en sociologie bij Durkheim en Weber’. Het was niet zomaar een lezing, neen, het was de *Duijker-lezing* en daarom vond de gebeurtenis plaats in de Waalse Kerk. Het betoog van de fragiel ogende grootmeester was helder, systematisch, gedegen, boeiend en niet schokkend - kortom, typisch Aron. Het gehoor zat in te kleine kerkbanken achter hoge schotten. ‘Wat hing jij raar in je bankje,’ zei na afloop een kennis die tegenover me had gezeten. ‘Ik vroeg me af wat je aan het doen was.’

De hoge schotten verschaften de kerkgangers inderdaad een grote mate van privacy beneden het middenrif. Men zou zonder opzien te baren met ontbloot onderlijf een dienst in de Waalse Kerk kunnen volgen. De prozaische waarheid was echter dat ik de ongelukkige hou-

ding die haar was opgevallen had moeten aannemen om te kunnen schrijven. ‘Maar waarom? Dat verhaal wordt toch gedrukt?’ Maar daarom zat ik niet te notuleren. Het is omdat ik academische - trouwens, ook andere - lezingen alleen maar dank zij kolossale geestelijke krachtpatserij kan volgen. Vrijwel altijd maakt, na een minuut of vijftien, een zekere roes van tevredenheid zich van mij meester. ‘Laat maar lullen,’ mompelt iemand in mijn onderbewuste. Hoezeer mijn boven-ik toch volhoudt dat het hier een heel belangwekkend verhaal betreft, en ook zo goed gebracht.

Weer enige minuten later gaat de roes over in uitputting. Nu begint een moeizaam gevecht. De oogleden glijden naar beneden. Het hoofd zakt millimeter voor millimeter weg, totdat een kritische grens is gepasseerd en het vooroverknikt. Deze beweging roept op vertrouwd dialectische wijze z'n tegenkracht op. Ik schrik wakker, open de ogen, en het hele proces begint van voren af aan.

Zo'n vorm van geconditioneerde reflex is in het maatschappelijk verkeer even pijnlijk als incontinentie op een receptie. In de loop van de jaren heb ik verschillende technieken ontwikkeld om aan deze academische bezoeking te ontsnappen, en is ze niettemin onweerstaanbaar, dan toch de gevolgen ervan te minimaliseren. In mijn studententijd streed ik voor de radicale oplossing: afschaffing van alle hoorcolleges, en hun vervanging door werkcolleges. In dit opzicht is de revolutie der studenten redelijk geslaagd, maar de remedie bleek soms net zo erg als de kwaal.

Minder vérgaand is een aantal mimetische gebaren waarmee ik op volstrekt overtuigende wijze suggereer dat ik niet in slaap ben gevallen, maar mij enkele momenten te buiten ga aan het proeven en laten bezinken van het zojuist meegedeelde gedachtengoed. Niet altijd lukt dat. Met afschuw denk ik terug aan een werkbezoek dat wij, onder leiding van mijn geleerde broer, met zestig studenten die het bijvak polemologie volgden, aan

het hoofdkwartier van de NAVO brachten. Dit moet omstreeks mei 1977 zijn geweest, want als hoofd van de campagnecommissie was ik tot diep in de voorafgaande nacht in touw geweest om de Eindhovense staatsburgers zover te krijgen dat ze aanstonds op Den Uyl ('Kies de minister-president. Kies Den Uyl') zouden gaan stemmen. Om 6.05 niettemin de trein naar Brussel gehaald, en om tien uur bij de NAVO. Mijn stoel had ik wat achteraf geschoven, zodat ik met het hoofd tegen de wand kon leunen, mocht dat nodig zijn. Luns trad binnen, en werd na drie zinnen geïnterrupteerd door een woest uitziende student in tuinkabouterpak, die met een krachtig Fries accent een van tevoren opgeschreven verklaring tegen 'de neutronenbom' afstak. De secretaris-generaal keek mistroostig terzijde, maar kon op termijn toch verdergaan. Nu is de man wel een zwarte reactionair, maar dat laat onverlet dat hij een geestig en gevat spreker is; ook al reppen kleingeestige progressieven dan van 'oubolligheid' omdat ze de teneur van zijn grappigheden niet kunnen verteren.

Helaas, aan mij was het niet besteed. Langzaam begon ik weg te zakken, de stoel op twee poten wat achterovergezet, zodat het moede hoofd op natuurlijke wijze tegen de muur zou kunnen steunen. Af en toe werd ik met dichte ogen weer wakker, greep dan naar mijn baard, en begon langzaam omhoog te kijken, alsof de NAVO-taal nu pas goed tot mij was doorgedrongen. Ik vond het zelf een gave voorstelling, maar mijn publiek dacht er anders over. De wand van het hoofdkwartier van het Vrije Westen is van hout, met daarachter blijkbaar een lege ruimte. Elke keer als ik mijn omzichtige manoeuvre had uitgevoerd was men daar door de holle klap van mijn hoofd tegen de muur op attent gemaakt, om aldus gewaarschuwd het vermomd ontwaken te kunnen gadeslaan.

Drie jaar later bezocht ik het NAVO-hoofdkwartier opnieuw, nu als lid van een delegatie van *somebodies*, zoals medelid professor Teunissen ons meende te kun-

nen typeren. Ditmaal lunchten we met de secretaris-generaal. Geen probleem. Dat trad pas daarna op, toen de wetenschappelijk adviseur bij de Permanente Delegatie van de Verenigde Staten ons zou gaan voorlichten. ‘Toen ik hoorde dat hier allemaal intellectuelen zouden komen, heb ik mijn Harvard-das omgedaan,’ zei hij ter opening. Dat was het laatste wat ik van hem hoorde, hoewel ik twee meter van hem af zat. Ik kwam een half uur later weer bij door de venijnige knijpjes die professor Teunissen mij toediende op gefluisterd advies van H.J. Neuman en H.A.F.M.O. van Mierlo.

Tegenwoordig weet ik nog maar één manier die *failsafe* werkt: alles opschrijven. Ook al ligt de tekst voor je. *En bij werkcolleges ook*. Een hardnekkige en zonder twijfel onredelijke mythe te Leiden wil dat ik tijdens het voorlezen van een referaat op een door mij gegeven literatuurcolloquium in slaap ben gevallen. ‘Dan moeten jullie maar niet zulke saaie referaten maken,’ heb ik nog gezegd, maar in werkelijkheid had ik gemeend alleen maar even mijn ogen te hebben dichtgedaan, alsof ik naar het verhaal wilde luisteren zonder door visuele prikkels te worden afgeleid.

Huis en Haard

De kamer was prachtig; zeker zeven meter diep en minstens vier breed, bovendien niet gelegen aan de straatkant (met aan de overkant van de straat de sociëteit van Albertus Magnus, die na sluitingstijd voor een specifiek katholiek geluidsvolume garant stond). Maar f 125,- per maand lag in 1966 boven mijn mogelijkheden. Spijtig keek ik nog een keer rond, toen zij met de Amsterdamse tongval die zij tijdens haar langdurige ballingschap in Groningen nooit zou kwijtraken, opmerkte dat ik er wel uitzag als een ‘net persoon’ en dat zij daarom bereid was f25,- van de huur af te doen.

Zo werd ik bewoner van het merkwaardigste huis van Groningen. De benedenverdieping hoorde daar niet bij;

hier was een herenmodezaak gevestigd, die verder verantwoordelijk was voor het enorme platte dak achter het huis, waar de bewoners van de bovengelegen verdiepingen zich bij mooi weer konden verpozen, en hun was te drogen hingen. De bewoners - dat was een uitgebreid zowel als heterogeen gezelschap. Ooit was het huis begonnen als opvangpension voor Indische Nederlanders, maar daaraan herinnerde niets meer. De daaropvolgende invasie, die van Hongaarse vluchtelingen, had nog één spoor achtergelaten in de vorm van een excentrieke Hongaarse dame, die halverwege de enorme buitentrap altijd zuchtend neerzat met haar boodschappen.

In 1966 waren het nog voornamelijk studenten die de tientallen kamers - hoeveel het er precies waren heb ik nooit geweten, alleen dat ze per verdieping steeds kleiner werden - bevolkten. Maar daarna begonnen in het bewonersbestand gastarbeid en Surinaamse emigratie zich af te tekenen. Het huis werd een multiraciale samenleving, zoals de poes van mijn vriendin bemerkte toen ze bij mij logeerde. Bleek van schrik stoof het dier vanaf het platte dak mijn kamer binnen, toen ze daar voor het eerst van haar leven een zwarte man was tegengekomen.

Bij de eerste golf van Surinamers ging het niet goed. Diefstallen, vechtpartijen. De voordeur, die altijd open had gestaan, ging op slot. Dit kwam mij overigens goed uit, want zo werd de stroom bezoekers enigszins gekanaliseerd. Omdat mijn kamer zo fraai centraal gelegen was, was deze een vanzelfsprekend centrum van SVB-activiteiten geworden; nu eens als nachtelijk uitvalscentrum voor plakploegen, dan weer als distributiepunt voor het plaatselijk orgaan (*Kronstadt*), maar altijd als vergaderplaats. De eerste bezoekers dienden zich niet zelden aan als ik net uit bed was; eenmaal, op een mooie lentemiddag, liet een aantal politieke vrienden zich niet door een dichte kamerdeur afschrikken en probeerde mijn kamer van de raamkant binnen te stappen, juist op een *moment suprême* dat ik met mijn liefste beleefde.

De kamer naast mij werd in die tijd bewoond door een zwaargebouwde, vriendelijke Surinaamse verpleegster. Wij hadden geen last van elkaar, behalve wanneer zij haar minnaar, een bleke en spichtige en kleine jonge Groninger op bezoek had, en haar doordringend gegiechel urenlang elke poging om tot klaarheid te komen over *Man and Society in an Age of Reconstruction* in de kiem smoorde.

Een grote kamer bleek in de winter niet geringe nadelen te hebben. Een ellendige oliekachel verspreidde enige warmte, maar minstens evenveel walm en stank. Het duurde als het vroor bovendien drie uur voordat de kamertemperatuur op kamertemperatuur was gekomen. Om deze periode ietwat te bekorten schakelde ik een geheim elektrisch kacheltje onder mijn bureau aan. Dit resulteerde in het doorslaan van de stop op het moment dat mijn hospita - die een aangrenzende kamer bewoonde - de stofzuiger aanzette. De olietank in de klerenkast raakte poreus en langzamerhand verspreidde een olievlek zich als een olievlek over het behang. Uiteindelijk bracht een gaskachel uitkomst. Als deze 's nachts buiten bedrijf was werd ze betrokken door mijn poes die haar als schuilhut voor muizenjacht gebruikte.

Na de Surinamers kwamen eerst de Tunesiërs, om ten slotte te worden opgevolgd door Turken, vaak al wat oudere mannen, die een hechter sociaal verbond vormden dan de voorgaande groepen. Geen van dezen stelde het zonder mijn hospita als vraagbaak, raadvrouw en maatschappelijk werkster. Tien jaar geleden - ze was toen al op weg naar de zeventig - hield ze ermee op, en ging terug naar Amsterdam. Van haar had ik altijd minister moeten worden om haar daar een huis te verschaffen, maar gelukkig voor ons beiden (en voor Nederland in het algemeen) heeft het niet zo ver hoeven komen, en kraakte ze zelf een woning. Nu is ze alweer enkele jaren geleden gestorven. Als ik aan haar terugdenk, zint het me niet dat het huis na haar vertrek een dependance van de Sociale Academie, ASCA, is geworden. Het had beter verdiend.

Privatisering

Het grootste deel van 10 maart 1966 bracht ik door in *smoke-filled rooms* in plaats van gezellig voor de tv. Toen aan het eind van de dag ook in Groningen de rook optrok bleek ik hoofdredacteur van het Groninger Studentenweekblad *Der Clercke Cronike* te zijn geworden. De intriges van de zittende hoofdredacteur en van enkele andere redacteurs die zelf oog hadden op deze functie bleken elkaar op wonderlijke wijze te hebben geneutraliseerd. Ondertussen was het blad zelf niet verschenen. Het Stichtingsbestuur had de oplage niet laten versturen uit vrees voor een proces wegens majesteitsschennis.

Het eerste wat mij in mijn nieuwe functie te doen stond was dus een zo fors mogelijk artikel tegen de monarchie te schrijven. Hierop brak een storm van verontwaardiging los en werd ik door de rector magnificus en zijn plaatsvervanger uitgenodigd voor een Gesprek. Een grapje konden zij best waarderen, legden ze uit, tenslotte waren ze mannen van de wereld en ook jong geweest. Maar in hun tijd stonden er wat meer gedichten in studentenbladen. En ik moest goed begrijpen: er waren er in de Senaat die het al lang een doorn in het oog was dat de *Clercke* een jaar eerder een links blad was geworden, met nihilisten - zo werd je toen genoemd als je geen lid was van een 'gezelligheids'-vereniging - en SVB-ers in de redactie.

De universiteit van Groningen had één machtsmiddel tegenover de *Clercke*. Alle universitaire mededelingen stonden in het blad. Dat bracht geld binnen, en abonnees. De *Clercke* had rond de vijfduizend abonnees, terwijl Groningen toen zeventuizend studenten telde. Maar aan de andere kant had de universiteit niet veel keus: de *Clercke* was het enige medium waarmee de universitaire mededelingen te bestemder plekke konden arriveren.

Om de positie van het blad te versterken nam ik het

initiatief om de Groninger Studentenraad tot een collectief abonnement op de *Clercke* te bewegen. De Gronstra had toen minder leden dan wij abonnees, maar de SVB was ook in Groningen in opmars, en algemeen werd toen gedacht dat de andere universiteiten na de lopende democratisering van de studentenorganisaties het model van de ASVA zouden volgen. De ASVA organiseerde in die tijd meer dan 90 % van de studenten aan de Universiteit van Amsterdam, onder andere dank zij een fraai pakket van collectieve abonnementen, kortingen, et cetera.

Een jaar later bleek dit een vooruitziende stap te zijn geweest. Van de ene dag op de andere maakte het universiteitsbestuur bekend dat het niet langer mededelingen in *Der Clercke Cronike* zou plaatsen, maar zelf een mededelingenblad uit ging geven. Argumenten voor deze breuk met een veertig jaar oude traditie werden niet verstrekt. Achter de schermen werden echter klachten gehoord over het 'eenzijdige', dan wel 'pornografische' karakter van mijn mooie weekblad. Enkele naspeuringen brachten aan het licht dat het Eigen Blad van de universiteit tien maal zo veel ging kosten als de mededelingen in *Der Clercke*. Maar dat was niet alles. De universiteit beschikte niet over een adresseersysteem. Er kwam wel een blad, maar het kwam niet in de bus. Elke week reed de geduchte *rocker* Kees van der Hoef, een schilderachtige Groninger die besteldiensten voor Wolters-Noordhoff verrichtte als hij even genoeg had van dichten en rocken, op een brommer de universitaire instituten af om daar pakken universiteitsbladen af te leveren, die hij vaak de volgende week weer mee terugnam, want oud papier was toen wat waard.

Weer een jaar later kwam er nog meer geld en kon de universiteit helemaal een echt weekblad beginnen. Gratis, natuurlijk, want achteraf bleek het argument tegen de *Clercke* te zijn: dat je studenten niet mocht dwingen een abonnement te laten nemen op een privé-weekblad.

Met dat privé-weekblad ging het niet goed. De SVB

stortte ineen, de Gronstra werd overgenomen door stalinisten, en de leden stemden met de voeten. De stalinisten deden alle moeite om de onafhankelijke redactie van de *Clercke* het zwijgen op te leggen. Twee keer werden wij ontslagen, en twee keer wisten we door de dreiging met een Kort Geding weer opnieuw onafhankelijke redactie te worden. Eén keer werd het redactie bureau door hen in elkaar getrapt en leeggestolen. Wij drukten door. Ten slotte weigerden ze het geld dat ze ons schuldig waren over te maken. Twee jaar later stelde de rechtbank ons in het gelijk. Het blad was toen al verdwenen, zoals alle progressieve studentenweekbladen - uitgezonderd PC - in het begin van de jaren zeventig de nek omgedraaid zijn door de lokale stalinisten. Nu moet er bezuinigd worden. Het Leidse universiteitsblad schijnen studenten in het vervolg alleen nog maar te krijgen als ze ervoor betalen. De rest zal wel volgen. Is deze geschiedenis niet een miniatuur van wat er is misgegaan in de verzorgingsstaat? Hoe zelfstandige weekbladen, gedreven door amateurs, die onbetaald en op een goedkope manier het universitaire nieuws bij 'de mensen in het land' brachten, vernietigd werden door ongevraagde, professionele, officiële organen - die nu niet meer betaalbaar zijn?

Moral Economy

De huidige lievelingen van links zijn de 'Nieuwe Sociale Bewegingen', die je van de redactie van de *Groene* dan ook niet mag afkorten. Zij hebben helemaal de functie overgenomen die nog niet zo lang geleden was toegedacht aan studenten, of Fanons 'verworpenen der aarde'. Het enthousiasme is nog nauwelijks aangetast door, bijvoorbeeld, het feit dat een van de uitvinders van de NSB's, Alain Touraine, zijn ontdekking in 1982 publiekelijk - nog wel in Nederland - heeft ingetrokken, noch door de ondergang van *De Nieuwe Linie*. Dit weekblad wilde zich in een zoveelste 'Lazarus-act' tot spreekbuis

van de NSB's maken, maar ging definitief ten onder toen uit een marktonderzoek bleek dat het potentiële publiek uit *1600 huishoudingen* bestond.

Het enthousiasme voor de NSB's komt op maatschappijwetenschappelijk terrein tot uiting in de geprefereerde benadering van hun handelen: die van de *moral economy*. Handelingen worden verklaard uit motieven, en deze worden teruggebracht tot karakteristieke standaarden van rechtvaardigheid en billijkheid. Dat er een zeker *parti pris* in deze benadering schuilt, komt naar voren uit het feit dat ze wel op krakers, maar nooit op belastingontduikers wordt toegepast. Voor dezen lijkt de *resource-mobilisation-benadering* gereserveerd, ooit door mij vertaald als 'gelegenheids'-theorie: naarmate mensen of groepen over meer mogelijkheden tot bepaalde gedragingen beschikken, is het waarschijnlijker dat ze daartoe overgaan. De beide benaderingen sluiten elkaar niet helemaal uit, en beide kennen vulgaire en verfijnde versies. Men kan ze niet reduceren tot de alternatieven 'macht' en 'ideologie'.

Dit alles speelde door mij heen, toen ik in allerlei berichten over het 'revolutionair proces' in Suriname, de naam tegenkwam van Arthur ten Berge, beurtelings omschreven als 'harde stalinist', 'leidende figuur in de Revolutionaire Volkspartij' en 'een van de breinen achter Bouterse'. In 1983 dook zijn naam definitief op, nu als hoofdman van het 'Vernieuwings Komitee Wetenschap', dat de revolutie op de Surinaamse Universiteit voor zijn rekening nam, het onderwijs wist lam te leggen, en de kroon op het werk zette met het laten doodschieten van zijn voornaamste tegenstander dr G. Leckie.

Het optreden van de Nieuwe Sociale Beweging van sergeant Bouterse lijkt niet zo gemakkelijk te interpreteren in termen van de *moral-economy*-benadering. Bouterse is een machthebber op zoek naar een ideologie om die macht te legitimeren, zoals Mulisch een geëngageerd schrijver is op zoek naar een engagement met een

populaire linkse zaak. Lieden als Ten Berge hebben Bouterse blijkbaar vóór, en tot het bloedbad, ideologisch mogen inspireren. Of ze dat nog lang daarna zullen blijven doen, is, gezien de opeenvolgende wisselingen in politiek uniform van de Surinaamse caudillo, de vraag.

Arthur ten Berge kende ik goed. Bijna twee jaar deelde ik een kamer met hem op het Sociologisch Instituut te Groningen, aan het eind van de jaren zestig. Hij was toentertijd de karikatuur van een Nijmeegse socioloog. De imperialismetheorie van Lenin zou hij gaan toepassen op het marxisme en de School van Frankfort, en hij speelde een merkwaardige dubbelrol tussen staf en de kleine ‘radicale’ studentengroepering die zich de ‘Frente voor de Bevrijding van de Sociologie’ had genoemd, onder inspiratie van de nu al weer vergeten Papa Godet. Op die kamer, geconfronteerd met de vraag zijn wartaal uit te leggen of zijn treurige intriges nader te verklaren, liet hij vaak lange stiltes vallen, gevolgd door betuigingen van beterschap. Van wetenschapsbeoefening kwam nooit ook maar iets terecht. Vermoedelijk dank zij z'n populariteit bij de Frente is zijn tijdelijke aanstelling nog een keer verlengd, tot hij besloot zijn krachten te gaan wijden aan de opbouw van Suriname. Dat moet in het begin van de jaren zeventig zijn geweest. Daarna hoorde ik nooit meer iets over hem. Tot acht december 1983. Als ik nu, uit de verte, de berichten uit Suriname verneem, denk ik dat er misschien wel niets veranderd is. Gekuipt met comités, wartaal over revolutie en imperialisme. Papa Godet zal wel vervangen zijn door de *líder maximo* met zijn ‘Cubaanse ontwikkelingsmodel’, dat op twee benen loopt dank zij een jaarlijkse subsidie van f7,5 miljard door de Sovjetunie. Volgens een bekend methodologisch voorschrift van Karl Marx is de anatomie van de mens de sleutel tot de anatomie van de aap. De vraag is dus niet hoe iemand ertoe komt het afmaken van politieke tegenstanders met de kogel niet alleen aan te bevelen, maar ook in praktijk te brengen. De vraag is eerder hoe al die andere min of meer vriendelijke

warhoofden met een hoofd vol slecht begrepen frases die tussen 1968 en 1978 de sociaal-wetenschappelijke faculteiten bezochten van deze verschillen. Alleen in gelegenheid?

Paradise Lost

Het Paradijs van mijn studentenjaren was de Academische Boekhandel Scholtens op de Grote Markt in Groningen. Deze was gelijk de Leviathan uit de bijbel: niets ter wereld liet zich ermee vergelijken. Of liever gezegd: bijna niets. Vergelijkbaar is alleen de Haberdashery van Witting in de Oosterstraat, eveneens te Groningen. In de minstens 3,5 meter hoge kasten kon en kan men daar alle petten en hoeden vinden die men wenst te bekomen. Een uitgebreide, maar vergeefse, - want alleen Sherlock Holmes-*caps* opleverende - zoekactie in Savile Row in Londen leidde mij alweer jaren geleden naar Witting. Daar werd de door mij begeerde *hounds-and-tooth-cap* van gegarandeerd Harris-tweed zonder mankeren uit een meters hoge stapel petten te voorschijn getoverd. ‘Wij heb’n pet’n uit heel Europa,’ deelde de vergrijsde verkoper zonder enige trots mee.

Toen ik begon te studeren kon je naar Scholtens gaan, een rekening openen - contant betalen werd nog als iets vulgairs beschouwd - en alle boeken kopen die je hartje begeerde. Sterker nog: je kon ook zeggen: ‘Die en die heeft dat en dat geschreven, kunt u dat voor mij bestellen? Ik wil het wel *op zicht* hebben.’ Dan kreeg je, na een betrekkelijk kort verloop van tijd, dat boek; als ik me het goed herinner in een roze kaft. Na drie maanden moest je dan meedelen of je het wou houden, anders moest je het terugbrengen.

De aankoop van boeken vond nog plaats binnen een geheel andere produktiewijze dan de kapitalistische. Over baar geld werd niet gesproken. Men opende een kwartaalrekening. Ruimschoots na het verlopen van het kwartaal arriveerde de kwartaalrekening. Daarop was

met de hand geschreven: de titel van het aangekochte boek, de uitgever en de prijs. Zulke rekeningen betaalde je niet. Je wachtte op de herinnering, en daarna vroeg je om een nieuwe rekening, omdat je de oude was kwijtgeraakt. Je dronk wel minder, en at bij wijze van diner veel ‘broodjes tare-tare’, maar je studietoelage was - inflatie-gecorrigeerd - toch heel wat lager dan het huidige sociale minimum. Een afweging tussen boeken en eten en kleren kwam niet bij je op.

In de enorme boekenkasten van Scholtens was meer te vinden dan in de UB, ook al moest je er de schuiftrap voor op. De geheimzinnige pijpenla was ondanks het vele personeel onoverzichtelijk. Bij mijn afstuderen kreeg ik een dundrukeditie van *Der Mann ohne Eigenschaften* cadeau, die klaarblijkelijk via diefstal bij Scholtens bij een tweedehands dealer terecht was gekomen. Later vernam ik dat dit boek eenmaal in de twee maanden bij Scholtens werd gestolen. Pleit dit niet voor de fijnzinnige smaak van de Groningse boekendieven?

Rekeningen betaalde ik niet: op den duur, na twee aanmaningen, leek de firma te berusten. Toen kwam, als een donderslag bij heldere hemel, het door deurwaarders ondertekende ultimatum. Bleek van schrik spoedde ik mij naar de Grote Markt. Helemaal achterin stond de oude heer Scholtens mij te woord. Ook voorin moeten zijn woorden zijn verstaan. Mijn geschrijf en ge lees, zo stelde hij, werden door hem zeer gewaardeerd. Dit echter kon hem niet doen afzien van de gedachte dat voor gekochte boeken betaald moest worden. Hiermee kon ik slechts beschaamd instemmen. Wij werden het eens over een afbetalingsregeling van f50,- per maand.

Een boze god heeft dit Paradijs al lang afgesloten. De dagen van het onverplichtend zoeken zijn - op twee of drie boekhandels in Nederland na - voorbij. In bibliotheken is het trekken van een scheef hoofd steeds meer onmogelijk. Men dient zijn keus vooraf bekend te maken en niemand krijgt de kans zijn *serendipity*-ontdekkingen te maken al dwalend langs de boekenkasten.

Hoe desastreus de neergang van de academische boekhandels in de afgelopen vijftien jaar is geweest, merk ik als ik bijna vergeefs weer een literatuurcolloquium over politieke wetenschappen geef: zelfs boeken die zes maanden tevoren besteld werden, arriveren niet, alsof het specerijen zijn die door Cornelis Houtman om de Oost moeten worden aangevoerd.

Creatieve Eenlingen

Een keer per jaar arriveerde het afgelopen decennium de tijding waarnaar liefhebbers altijd weer uitkijken: opnieuw is het budget voor de bouw van de dam in de Oosterschelde (die net zo'n dam is als een lineaal een kam) overschreden, altijd met om en nabij de tweehonderd miljoen gulden. Dit bedrag ligt in dezelfde orde van grootte als wat er jaarlijks aan kunst en cultuur wordt uitgegeven of op het wetenschappelijk onderwijs moet worden bezuinigd, en het maakt - zoals Piet Vroon ooit uitrekkende - de mossels in de Oosterschelde tot de best gesubsidieerde instelling van onze verzorgingsstaat. Wat mij razend maakt, is dat zoiets geen enkele opschudding veroorzaakt in de Politiek.

Toch zouden, om maar iets te noemen, alle bijstandsmoeders, te zamen met hun door welvarende vaders verwekte kinderen, voor dat bedrag van een paar weken welverdiende vakantie kunnen genieten aan een mediterraan strand.

Toch zouden van dat bedrag tien keer zoveel bureaucraten kunnen worden aangesteld als nu volgens de Koninklijke Academie van Wetenschappen nodig zijn om het stelsel van Voorwaardelijke Financiering te laten functioneren. Over dat stelsel is langzamerhand vrij veel boos geschreven, ook door mij, maar nog niet genoeg, blijkens het interview dat Emma Brunt ooit de verantwoordelijke minister (Deetman, CDA) afnam.

Geconfronteerd met de opmerking van de politicoloog Daudt dat als de Voorwaardelijke Financiering

toen al had bestaan *Herfsttij der Middeleeuwen* nooit geschreven was, antwoordde de bewindsman: ‘Geloofst hij dat nou echt? Hèhèhè. Het is toch niet zo gek dat de overheid wat greep wil hebben op de manier waarop gelden besteed worden? [...] Bovendien *hoeft* niemand geld bij het ministerie te komen vragen - er zijn ook nog andere geldstromen. Nee, nee, de vrijheid van de creatieve eenling zie ik niet bedreigd hoor.’

Twee dingen - om me bij de oude partijleider te houden - vallen op. In de eerste plaats gaat de minister in het geheel niet in op het argument. In de tweede plaats worden individuele onderzoekers, die ‘onplanmatig’ werk verrichten, teruggebracht tot een onschuldige, zij het zonderlinge categorie: die van de ‘creatieve eenlingen’. *Echt* onderzoek, zo voelt men uit deze bewoordingen, is het werk van zorgvuldig geplande projecten, waarvan de choreografie door ontelbare kleine ‘wetenschappers’ in ‘teamverband’ wordt gedanst, op de aanwijzingen van de ‘externe beoordelaars’.

Voorheen dacht ik nog een flauwe grap te maken wanneer ik opmerkte dat als het zo doorging ik binnenkort op een bon moest opgeven welk boek ik over zes maanden van plan was te gaan lezen, en waarom.

In 1983 heb ik een boek over Marx geschreven. Het stond niet in een officieel onderzoeksprogramma. Ik had het ook helemaal niet geprogrammeerd. De uitnodiging om het te schrijven, overviel me. Maar ik accepteerde haar, omdat het boek kort moest zijn, en omdat ik mijn in de loop der jaren opgestapelde ideeën over het onderwerp wel eens gestalte wilde geven - zonder op dat moment te weten waartoe dat zou leiden. Slechts voor één ding was ik bevreesd: dat ik niets nieuws te melden zou hebben.

Mijn roekeloosheid bezorgde mij daarna veel hoofdbrekens, tot ik mijn - eveneens nooit geprogrammeerde - studie over Thomas Hobbes afrondde. De studie van politieke theorieën was altijd al een liefhebberij van me, maar in de afgelopen jaren heeft zich op dat terrein

een ware revolutie voorgedaan, die zich laat omschrijven als de sociologisering van politieke theorie. Dit nu, sluit weer op een merkwaardige manier aan bij een andere ongeprogrammeerde wetenschappelijke interesse van me, ideologietheorie en kennisociologie. Zonderling genoeg zijn deze twee tradities van onderzoek nooit met elkaar in verband gebracht, en de twee tradities al helemaal niet met het werk van Marx. Mijn 'heureka'-moment was daarna de herlezing van de klassieke studie van Leo Strauss over Hobbes. Daarin toont hij aan dat Hobbes' politieke theorie in de kern al helemaal aanwezig was - bijvoorbeeld in zijn vertaling van Thucydides - ver vóór Hobbes de euclidische meetkunde en de Galileïsche mechanica ontdekte, die vervolgens het vocabularium vormden waaruit - volgens zijn zeggen - zijn politieke theorie voortvloeide.

Maar op dit stramien valt nog verder te gaan. De politieke theorie van Hobbes kan dan geïnterpreteerd worden als een drievoudig verweer, gericht op drie verschillende gehoren: de opkomende bourgeoisie, die hij toespreekt in kapitalistische termen; de in de dan moderne wetenschap geïnteresseerde adel, waarvoor hij zijn politieke theorie inkleedt in termen van een materialistische filosofie; en zijn puriteinse tegenstanders, die hij tracht te overtuigen door het argument van *Leviathan* parallel te laten lopen met dat van Calvijns *Institutie*. Zo gaf Hobbes mij de inspiratie tot Marx; en dat gebeurde op grond van toevalstreffers en de belezenheid die ik opdeed toen ik, ongestoord door telefoontjes van 'dienstverlenende eenheden' van Deetman, per trein vanuit het diepe zuiden naar standplaats Leiden reisde, en vice versa.

6 Vechten voor vrede ***Een kroniek, 1979-1987***

Herkerkelijking

In de verkeerde richting lijkt de doorbraak nu in volle gang. Met steeds meer elan beweegt de georganiseerde godsdienst zich op het terrein van de politiek - en met name in de linkse arena. Links, dat er in Nederland altijd werk van heeft gemaakt de noodlottige vereenzelviging van godsdienst en politiek te bestrijden, juicht nu die vermenging toe. Mensen die razend worden over de wijze waarop kerken geboorteregeling afwijzen of abortuswetgeving onmogelijk proberen te maken, vinden het prachtig als precies diezelfde kerken middels het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) hun standpunt aan politieke partijen trachten op te dringen.

De toenemende bemoeienis van kerken met de politiek is niettemin van geheel andere aard dan tijdens het hoogtij van de verzuiling. Toen ging het erom de gelovigen niet alleen religieus, maar ook maatschappelijk onder controle te houden. Vandaag de dag is een heel ander mechanisme in werking getreden. Steeds minder Nederlanders zijn actieve lidmaten van een kerkgenootschap. Steeds minder blijkt de georganiseerde godsdienst zijn bestaansrecht te vinden in zijn oorspronkelijke bestaansgrond: mensen zingeving van het leven te verschaffen door het geloof in een transcendente, het aardse en toevallige te boven gaande werkelijkheid. De nieuwe bemoeienis van kerken met defensieproblemen, energievraagstukken en kraken is daarom allereerst uitdrukking van een klassieke sociologische wetmatigheid: een organisatie die in haar oorspronkelijke

doeleinden faalt (of slaagt), zoekt naar iets nieuws om haar voortbestaan te rechtvaardigen.

Het grote gevaar van een dergelijke transformatie is branche-vervaging. Edmund Burke bracht de gevolgen daarvan bijna tweehonderd jaar geleden trefzeker onder woorden. In zijn *Reflections on the Revolution in France* schreef hij: ‘Politiek en preekstoel hebben weinig gemeen. [...] De zaak van de burgerlijke vrijheden en van een burgerlijke regering wint even weinig bij deze verwarring van plichten als die van de godsdienst.’ Hij gaf ook de reden daarvan aan: ‘Geheel onbekend met de wereld waarmee zij [de predikanten, BT] zich zo graag bemoeien, onervaren in de zaken waarover zij zich met zoveel zekerheid uitspreken, dragen zij aan de politiek niets bij dan de emoties die zij opwekken.’¹

De huidige discussie over kernwapens en kernbewapening, zoals die van kerkelijke zijde wordt gevoerd, illustreert het gelijk van Burke op treffende wijze. Men hoeft geen gelovige te zijn om te erkennen dat in een bepaalde godsdienst ook algemene ethische principes besloten liggen. Zo ook kan men het recht van ieder individu op een uiterste overtuiging erkennen, dat wil zeggen op een overtuiging, die hij niet meer in de arena van de politiek ter sprake wenst te brengen; kortom, het recht op wat in Nederland ‘het geweten’ wordt genoemd. Ten onrechte wordt dit ‘geweten’ door sommige deelnemers aan het politieke debat wel als hun *ultimum ratio* aangevoerd.² Een beroep op ‘het geweten’ betekent echter het einde van elke publieke discussie. Niet omdat over privé-opvattingen niet geargumenteed zou kunnen worden, maar omdat men dat juist onmogelijk maakt door met het stempel ‘geweten’ aan de slag te gaan.

Wat ook niet te aanvaarden is, is de stelling dat ieder die lid is van een bepaald kerkgenootschap en in beginsel dus ook dezelfde ethische principes aanhangt, daar ook dezelfde politieke consequenties aan moet verbinden.

De onaanvaardbaarheid van het in elkaar schuiven van godsdienstige en politieke overtuiging is nota bene door niemand beter aan den lijve gedemonstreerd dan door die katholieke en protestantse pastores die kozen voor het socialisme, althans voor de PVdA - niet omdat ze in het socialisme de enig mogelijke politieke vertaling van hun religie vonden, maar omdat ze op grond van godsdienstige en politieke afwegingen die keus *persoonlijk* maakten.

Als godsdienstige overtuiging identiek zou zijn met politieke stellingname, dan zou partijvorming op confessionele grondslag noodzakelijk zijn. Daartegen heeft links en liberaal Nederland steeds gestreden. En dat maakt het zo verbijsterend, dat in allerlei linkse kringen het standpunt van het IKV, over een aspect van de defensiepolitiek, met zoveel eerbied is bejegend.

Dat standpunt ('Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland') werd niet gepresenteerd als een algemeen ethisch principe, afgeleid uit de kerkelijke confessie ('Gij zult niet doden'), maar als daadwerkelijke politieke interventie. Over de merites van dat standpunt weid ik hier niet uit, maar de discussie eromheen bewijst opnieuw het blijkaar alweer vergeten weezinwekkende waartoe de vermenging van godsdienst en politiek leidt. Die discussie zou in wezen een politieke discussie moeten zijn, waarin de voorstanders van dat standpunt zouden moeten verdedigen op grond van welke politieke argumenten zij menen dat de eerste helft van de slogan dichterbij kan komen door uitvoering van de tweede. Zij zouden bovendien moeten kunnen aantonen op grond waarvan zij redelijkerwijs verwachten dat dit middel (kernwapens Nederland uit) succesvoller zou kunnen zijn dan andere middelen om dit doel te bereiken. In die discussie zou ook de wenselijkheid van dat doel door hen verdedigd moeten worden. Zij zouden ten slotte moeten kunnen aangeven op grond van welke

godsdienstige principes de lidmaten van de bij het IKV aangesloten kerken tot geen andere stelling zouden mogen komen dan de hunne. Want sinds het Beraad in 1977 deze actie onder deze titel startte is het niet meer een kerkelijk platform voor discussie over vredesvraagstukken, maar een strijdorganisatie die alleen aanhangers van de actie tot zijn gelederen toelaat.

In plaats van zo'n argumentatie is sprake van een kanseltaal die uitleg noch tegenspraak duldt; van hovaardij en aanmatiging waarin andere politieke opvattingen als van een zedelijk te laag soortelijk gewicht worden afgedaan en morele of theologische kritiek wordt weggewimpeld met een beroep op de hoogstaande wetenschappelijke analyse die ten grondslag zou liggen aan het kerkelijk spreken over de vrede. 'Geloof en geweten samen tonen waar heil ligt en welke wegen heilloos zijn, en zetten een dynamisch proces in gang dat de gebroken mens en de wereld in oorlog nader tot vrede brengt,' schrijft monseigneur Ernst, bisschop van Breda, in de *Vredeskrant* 79. Hoe 'geloof' en 'geweten' dit staaltje van intellectuele en politieke krachtpatserij voor hun rekening kunnen nemen, daarover blijft de bisschop stom.

In het meest karakteristieke orgaan van de herkerkelijkking, het weekblad *Hervormd Nederland* wordt iedereen die de neokerkelijke standpunten over kernenergie, kernwapens, krakers en wat dies meer zij, niet onderschrijft als afgodendienaar en satansvriend te lijf gegaan. Ons kent ons, ook hier. In november 1979 citeerde *Hervormd Nederland* bijvoorbeeld met grote instemming 'uitvoerig' het commentaar van het IKV op een toen net uitgekomen CDA-rapport over vrede en veiligheid. 'Het Interkerkelijk Vredesberaad heeft het terecht afgekraakt als een onbijbels stuk, waarin afgoderij, leugens en mythen in stand worden gehouden,' meldt de redactionele introductie. De vredesberaders blijven niet achter: 'Door het hele rapport-Neuman heen wordt een bepaalde burgerlijk-liberale maatschap-

pij-opvatting als (bijbels?) ideaal gezien. [...] Hoe dienen we deze afgoderij tegemoet te treden?' Deze vraag wordt onmiddellijk beantwoord: '[...] door te laten zien dat de filosofie van het CDA-rapport onbijbels is en in zijn consequenties gericht op zelfbehoud en eigenwaan.' Het CDA-rapport werkt bovendien 'met een werelds in plaats van een christelijk redelijkheidsbegrip', terwijl er 'een geweldige huiver voor het evangelie, dat radicaal is' uit spreekt.³

In zulke passages manifesteert zich het gelijk van Burke. De verschillen in politiek inzicht en politieke waardering tussen de opstellers van het CDA-rapport en de hier schrijvende top van het IKV zijn diepgaand en onmiskenbaar. Tot religieuze of theologische scheidslijnen vallen deze verschillen noch te reduceren, noch zelfs daarmee in verband te brengen. De herkerkelijking van de betoogtrant voegt niets inhoudelijks toe; heeft alleen maar tot functie het politieke debat over middelen te beoordelen in morele categorieën van 'goed' tegen 'kwaad'.

Men mag wensen dat het deel van links dat hieraan meedoet uit onnadenkendheid en niet uit opportunisme handelt. Als erfgenaam van de Verlichting kan links immers maar één keus maken bij deze nieuwe antithese in de Nederlandse politiek. Een keus die gaat tussen bezweren en redeneren, tussen getuigen en overtuigen, tussen geloof en ratio, tussen dogma en kritiek. Tussen geloof en politiek: het laatste waar behoefte aan is, is aan een socialisme dat Jezus Christus opnieuw tot de beste jakobijn uitroept.⁴

Herkerkelijking - 2

Vermoedelijk komt het maar zelden voor dat *Elseviers Magazine*, *Hervormd Nederland* en PSP-voorman Bram van der Lek op één lijn zitten, maar met mijn beschouwing over herkerkelijking in de politiek (*Het Parool*, 20 november 1980) heb ik dat voor elkaar gekregen. De

kern van mijn betoog was deze. Wanneer kerkgenootschappen zich formeel uitspreken over politieke problemen, dan roepen zij daarmee de idee in het leven dat het belijden van een bepaalde godsdienst tot eendere politieke opvattingen hoort te leiden. Dit is de grondgedachte van alle confessionele, of, meer algemeen, clericale partijvorming. Daartegen heeft traditioneel links - liberaal en socialistisch - zich steeds verzet, ongeacht of de aanhangers van links agnost waren dan wel gelovig.

In de tweede plaats, zo ging mijn betoog verder, houdt de kerkelijke bemoeienis met politiek van oudsher in dat niet in politieke termen wordt geredeneerd, dat wil zeggen in termen van politieke doelstellingen, meest geschikte middelen om die te bereiken, en vermoedelijke gevolgen van het gebruik van die middelen; maar dat politieke uitspraken worden verpakt in hoogdravende bewoordingen, die er voornamelijk toe leiden dat het politieke debat wordt verabsoluteerd en voorgesteld wordt als een gevecht tussen de Goeden en de Bozen. Goedkoop moraliseren (goedkoop - omdat kerkelijke instanties zelf geen politieke verantwoordelijkheid kunnen dragen voor de gevolgen van hun uitspraken) treedt zo in de plaats van serieuze politieke discussie.

Nauwelijks had ik dit geschreven of de Hervormde Synode leverde een treffende illustratie bij dit betoog, door zich uit te spreken voor het standpunt dat Nederland eenzijdig alle kernwapens van zijn grondgebied dient te verwijderen. Dit politieke middel wordt niet beargumenteerd in het kader van een analyse van de wereldpolitiek en van de plaats van Nederland daarin, maar verpakt in metafysische kletsboek, waarin de 'bewapeningswedloop' begrepen wordt als 'een vérstrekkende crisis in onze cultuur' en 'een uiting van ongehoorzaamheid aan God'.⁵

Rex Brico is in *Elseviers Magazine* (6 december 1980) zó

boos geworden over mijn beschouwing, dat hij helemaal uit het oog heeft verloren, dat deze al geschreven en gepubliceerd was vóór de Hervormde Synode haar uitspraak deed, en er dus niet, zoals hij schrijft, een reactie op is. Ook verder heeft hij niet goed gelezen. ‘Moeten de kerken dan gregoriaans zingen en psalmen galmen met je rug naar de atoomraketten, zoals de Duitse katholieken en protestanten deden met hun rug naar de concentratiekampen?’ vraagt hij zich af. Alleen al in zo'n vraagstelling ontwaart men een wezenstrekje van bepaalde vormen van moderne geëngageerde theologie: te doen alsof de kerken hier eigenlijk in een soort illegaliteit verkeren, vergelijkbaar met hun positie in het Derde Rijk. Maar wij leven niet onder een regime als dat van Hitler, waar politieke partijen, maatschappelijke organisaties en individuen monddood en machteloos waren, vervolgd werden. Dan hoort de kerk te spreken - omdat de algemene principes waarop ze gebaseerd is rechtstreeks in het geding zijn, en omdat ze soms de enige is die dat nog kan doen. Ook dan is er echter geen rechtvaardiging voor uitspraken die het ene gifgas verbieden en andere wapens onbesproken laten.

Het is dit aspect waaraan Brico voorbijgaat: wie wil deelnemen aan het politieke debat dient te argumenteren in politieke termen, want alleen die hebben gewicht - niet het kerkelijk gezag van degenen die uitspraken doen. Wat voor waarde zouden theologen hechten aan een uitspraak van, laten wij zeggen, negenendertig kolonels en medici over de onbevleete ontvangenis van de Maagd Maria welke zou zijn verpakt in militaire en medische terminologie?

De verdedigers van de herkerkelijkheid blijken steeds maar weer niet in staat om twee heel verschillende zaken van elkaar te onderscheiden. Het is één ding dat mensen door hun geloofsovertuiging tot bepaalde politieke standpunten worden geïnspireerd. Het is iets anders om

te stellen dat hetzelfde geloof uitmondt in een identieke politieke mening. Politieke uitspraken van kerkgenootschappen zijn enkel begrijpelijk voor wie uitgaat van dit laatste standpunt.

Het valt me van iemand als Bram van der Lek dan ook tegen, dat ook hij dit principiële onderscheid negeert onder andere in een interview in *Vrij Nederland* (29 november 1980), klaarblijkelijk enkel en alleen omdat sommige kerkvorsten iets zeggen wat nu in zijn kraam te pas komt. En helemaal bont maakt hij het als hij mij vol ontzetting van ‘anticlericalisme’ beticht (in *De Volkskrant*, 30 december 1980). Jazeker, mijn standpunt is anticlericaal, zoals links (waartoe de PSP toch ook behoorde) altijd anticlericaal is geweest; omdat links altijd gevonden heeft dat mensen individueel en op grond van hun politieke inzichten en overtuigingen tot stellingnames moeten komen, niet omdat die hun van de kansel af door dominees en pastoors worden uitgereikt.

Dat *Hervormd Nederland* (29 november 1980) boos is over mijn these verbaast me daarentegen niet. Niet voor niets noemde ik dit weekblad ‘orgaan der herkerkelijking’. ‘Een schoolvoorbeeld van een opeenstapeling van onjuiste vooroordelen,’ noemt de lokale cursiefschrijver mijn stukje. Ik vind het typerend voor *Hervormd Nederland* dat daar de gedachte leeft dat men er ook juiste vooroordelen op na kan houden - varianten, vermoed ik, van ware leugens. Volgens datzelfde *Hervormd Nederland* verdedigt ‘geen zinnig mens’ de stelling dat iedereen die een bepaalde religie aanhangt er ook dezelfde politieke overtuigingen op na moet houden. Maar als *Hervormd Nederland* daarin gelijk zou hebben, dan is er geen enkele grond voor kerkgenootschappen om officiële uitspraken over politiek te doen. Hierna word ik in *Hervormd Nederland* ‘een bondgenoot van Van Agt’ genoemd, omdat ik heb uiteengezet dat een beroep op het geweten geen politiek argument is. Daartoe zo wel ge-

dwongen kan ik ter replek alleen maar Lenin citeren: ‘Domheid is geen argument.’ (Hij leende overigens van Descartes: ‘Ignorantia argumentum non est.’)

Laten wij immers vooral niet vergeten dat de herkerkelijkking van de politiek in Nederland begonnen is toen Van Agt zich op zijn *geweten* beriep om zijn plicht als minister te verzaken, maar ondertussen - in plaats van af te treden en uit de politiek te gaan - mooi bleef zitten. Dat is een ander aspect van de herkerkelijkking, het eten van twee walletjes, het opportunistisch heen en weer zwabberen tussen de sferen van religie en politiek. Zeker voor links is dat heel gevaarlijk (het lijkt mij trouwens ook voor de kerken op de lange duur niet gezond). Wie, zoals Van der Lék, de uitspraak van de Hervormde Synode toejuicht, kan immers geen enkel bezwaar meer maken als kerkgenootschappen politieke uitspraken doen over abortus, euthanasie of, zoals in West-Duitsland tijdens de verkiezingscampagne van 1980 per kanselboodschap door de katholieke bisschoppen is gedaan, over het financiële beleid van de SPD-FDP-regering. Die zou volgens de boodschap der kerkvorsten het financieringstekort uit de hand hebben laten lopen, terwijl de zieleherders ook het een en ander hadden op te merken over de ‘bureaucratisering’ en de herziening van de wettelijke bepaling ten aanzien van abortus. Op de eerste kabinetszitting na het voorlezen van het herderlijk schrijven opende bondskanselier Schmidt de discussie over de importsubsidie voor Nieuwzeelandse boter door de EG met de vraag: ‘Gaarne zou ik willen weten wat de Duitse bisschoppenconferentie hierover te zeggen heeft. Moeten wij die boter wel of niet kopen?’⁶

In dit verband is het overigens opvallend dat het Nederlandse episcopaat zich steeds terughoudend heeft opgesteld, en geen politieke uitspraak over de IKV-actie heeft gedaan, hoewel ik ooit een VPRO-verslaggever die wel op zijn knieën leek te liggen bisschop Ernst op de radio om een *ex cathedra*-uitspraak hoorde *smeken*. Naar het

schijnt heeft die terughoudendheid veel te maken met de invloed die oud-kardinaal en oud-Pax Christi-voorzitter Alfrink onder de Nederlandse bisschoppen uitoefende. De zwaarste bestuursdaad waar de toenmalige coadjutor van het aartsbisdom Utrecht mee te maken kreeg was het bisschoppelijk mandement van 1954. Dat was het meest spectaculaire, maar in feite ook het laatste grote voorbeeld van rechtstreekse inmenging van de katholieke kerk in de politiek in de periode van de verzuiling.

Zo gezien is de terughoudendheid die Alfrink blijkbaar heeft bepleit, niet vreemd aan de gebrande vingers van toen. Het mandement van toen moet voor de voorlijke katholieken een waarschuwing zijn geweest het niet tot een amendement ten gunste van het IKV te laten komen.

Herkerkelijking - 3

Tot degenen die zich aangesproken voelden door mijn kritiek op de herkerkelijking van de jaren tachtig behoorde ook Rein Wijkstra, die reageerde met een artikel onder de kop 'Kerkelijk zwijgen zou verkeerd zijn' (*Het Parool*, 22 januari 1981). Zijn reactie is representatief voor de verdedigers van het hedendaagse kerkelijk spreken. Die verdediging bevat steeds drie elementen: de kerk heeft de opdracht zich actief met de aardse werkelijkheid bezig te houden 'en dient zich dus te bemoeien met de inrichting van de samenleving'. In de tweede plaats moet het kerkelijk spreken niet te ernstig worden genomen: het heeft in het algemeen geen andere pretentie dan te zijn een 'handreiking' die de gelovigen moet helpen 'bij de keuze terzake van complexe vraagstukken'. In tegenstelling tot deze stelling wordt vervolgens in de derde plaats betoogd dat het kerkelijk spreken aan de andere kant niet vrijblijvend mag zijn. Wijkstra: 'Maar de kerk heeft het recht - en de plicht - zich uit te laten over de wijze, waarop mensen met elkaar

omgaan en daarbij verder te gaan dan vrijblijvende redeneringen op basis van enerzijds-anderzijds. In voor de mensheid gewichtige vraagstukken - en daartoe behoort zeker de kernbewapening - zou het zwijgen der kerk haar ernstig moeten worden aangerekend.'

Met Wijkstra verschil ik niet van mening over de vraag of het niet de opdracht van christenen is zich actief met de aardse werkelijkheid bezig te houden. Als mensen zich daartoe door hun geloofsovertuiging gedreven voelen, dan moeten ze dat niet laten. Daaruit volgt echter geenszins dat de kerk zich als zodanig dient te mengen in het politieke debat door bepaalde recepten als alleenzaligmakend aan te prijzen. 'De Kerk heeft op te komen voor gerechtigheid,' schrijft Wijkstra. Maar 'gerechtigheid' is een algemeen beginsel, dat politiek op heel uiteenlopende manieren kan worden uitgelegd en toegepast. Er is geen sprake van dat een kerkelijk beginsel als dit logischerwijs tot één bepaald politiek standpunt, één bepaald politiek recept kan leiden.

Wanneer een kerkgenootschap kiest voor één bepaalde politieke uitleg van zijn theologische beginselen, dan zou het daaruit de consequentie moeten trekken en zich ook als politieke partij moeten opstellen. Het is immers onwaarachtig om wél politieke standpunten in te nemen, maar geen politieke verantwoordelijkheid te willen dragen. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het Gereformeerd Politiek Verbond zijn in Nederland voorbeelden van zo'n consequent doortrekken van de relatie tussen geloof en politiek.

Maar voor de meeste kerken en voor de meeste gelovigen vormen zij geen navolgenswaardige voorbeelden. Dit is immers de les geweest van de confessionele partijvorming in Nederland: dat het noch mogelijk, noch verstandig is, om op deze wijze een band tussen godsdienst en politiek te leggen. De reden daarvoor is dat in de praktijk mensen met dezelfde geloofsovertuiging toch tot geheel verschillende politieke standpunten komen.

De machtspositie die kerken vroeger in het maatschappelijk en geestelijk leven bezaten werd veelal uitgeoefend om dit gegeven te maskeren. Nu dat niet meer mogelijk is is het leergezag van de kerkelijke leiders in het algemeen teruggebracht tot zijn juiste proporties: die van het geloof zelf.

Het misverstand waaraan het betoog van Wijkstra mij vervolgens lijkt te lijden, is dat hij de maatschappelijke betrokkenheid van kerken gelijkstelt met het af en toe uitschrijven van bepaalde recepten voor de politiek. Mijn aanval op de herkerkelijking van de politiek had enkel betrekking op dit laatste. Als kerken zich met de inrichting van de samenleving willen bemoeien door bijvoorbeeld hun gelovigen voor te lichten over ingewikkelde maatschappelijke vraagstukken, dan is dat hun goed recht. Er zijn gevallen te noemen, waar kerken in dit opzicht prestaties hebben geleverd waar politieke partijen jaloers op zouden moeten zijn. Ik denk bijvoorbeeld aan het rapport van de Raad van Kerken uit 1977 over kraken in Nederland. De waarde van dat rapport lag in de grote rijkdom aan gegevens die het bevatte, niet in de politieke stellingname die er ook in was te vinden. Die stellingname werd overigens niet voorgesteld als hét standpunt van de kerken. Met zulke kerkelijke bijdragen heb ik geen problemen.

Het wordt wat anders als de kerk (in dit geval dus de Nederlands Hervormde) uitspraken doet die voor de lidmaten ervan wel degelijk een verplichtend karakter hebben, zoals de uitspraak uit 1980 van de Nederlands Hervormde Synode waarin zowel het bezit als het gebruik van kernwapens door een 'onvoorwaardelijk neen' zijn getroffen.

Als die uitspraak inderdaad op kennis van zaken en argumenten zou berusten, dan zou er geen enkele reden zijn waarom ze de vorm van een kerkelijke gezagsuitspraak zou moeten aannemen. Als de uitspraak niet op kennis van zaken en argumenten berust, dan is er al

evenmin een basis voor zo'n *ex cathedra*-uitspraak. De brief waarin de Hervormde Synode zijn standpunt uiteenzet demonstreert echter dat de verzamelde dominees noch theologisch, noch politiek ernstig vallen te nemen. Elke theologische argumentatie ontbreekt. De politieke argumentatie verstrikt zich in tegenstrijdigheden: het bezit en gebruik van kernwapens worden verboden omdat deze wapens aan de ene kant 'in staat zijn om de aarde voor duizenden jaren onbewoonbaar en ontoonbaar te maken' maar aan de andere kant zou de 'militaire bruikbaarheid' ervan toenemen, en zo een 'beperkte oorlog' mogelijk maken.⁷

Het is in de periode 1979-85, het tijdvak van de kernwapenstrijd, niet gebleven bij deze kerkelijke uitspraak. In juni 1983 verzond de Nederlandse bisschoppenconferentie de brief 'Vrede en gerechtigheid'. Aan deze brief was een langdurige discussie in en om de katholieke kerk voorafgegaan. Deze begon met een advies aan de bisschoppen van de Nederlandse afdeling van Pax Christi, de officiële katholieke vredesbeweging. Pax Christi riep de bisschoppen op het IKV in zijn streven te steunen. De bisschoppen maakten van deze raad geen gebruik, maar organiseerden een discussie onder de gelovigen over dit onderwerp, waarbij Pax Christi de taak werd toebedeeld dezen voor te lichten over de voors en tegens van het standpunt van het IKV. Waar Pax Christi een van de kerkelijke organisaties is die te zamen het IKV vormen, had dit veel van zelfbestuiving. De uitslag van de kerkelijke discussie was niet anders dan die in de Nederlandse samenleving als geheel: voor- en tegenstanders stonden, in ongeveer gelijke sterkte, tegenover elkaar; op het kerkvolk konden de onderling verdeelde bisschoppen niet bouwen. De Heilige Stoel bracht net op tijd verlichting. In juni 1982 verzond paus Johannes Paulus II een boodschap aan de Verenigde Naties, ter gelegenheid van de Tweede Speciale Zitting van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. In die boodschap stelde de heilige vader dat 'een op evenwicht gebaseerde

afschrikking nog moreel aanvaardbaar geacht kan worden, [...] als een etappe op de weg van een steeds verdergaande ontwapening'.⁸ Na een adempauze van een jaar volgde toen de stellingname van de bisschoppen, waarin de pauselijke uitspraak een centrale plaats innam. Concrete uitspraken met betrekking tot het IKV-voorstel bleven achterwege. Daartoe achtten de zieleherders zich 'niet competent'. Niet de militaire en politieke besluitvorming, maar de gewetensvorming, zo deelden zij in het voorwoord mee, zagen zij als hun terrein.⁹

In deze gepaste bescheidenheid zijn de bisschoppen alleen blijven staan. Om hen heen tuimelden protestantse voorgangers over elkaar heen in het in steeds krachtiger bewoordingen voor de laatste maal waarschuwen van gekozen politici. Het verst in Nederland ging de Gereformeerde Synode die in 1984 regering en parlement 'maande' niet tot het opstellen van kruisvluchtwapens in Nederland over te gaan. Dit officiële 'vermaan' stuitte binnen de Gereformeerde Kerk op een ongekend massale kritiek van gewone gelovigen; hun bezwaarschriften werden het jaar daarop door de Synode afgewezen met als argument dat het 'vermaan' geen gewetens bond, en daarom ook niet herroepen hoefde te worden. Op overeenkomstige wijze deed de leiding van de Nederlandse Hervormde Kerk de kritiek tegen haar officiële uitspraken af. Zo leven de predikanten in de beste van alle mogelijke werelden. Steunend op het gezag der kerk richten zij zich tot de politiek; daarover gekapitteld door hun kerkleden bagatelliseren zij die uitspraken tot van een gewicht waarover de laatsten niets te zeggen kunnen hebben. Aldus doen zij hun best te voldoen aan de karakteristiek die Huizinga van hun zeventiende-eeuwse voorgangers gaf 'een gewichtige en daarbij zeer prikkelbare macht'¹⁰ te zijn. De verzachtende omstandigheid die de grote historicus voor die tijd aanvoerde ('Uit het volk gesproken, spraken de predikanten het Woord Gods met de stem des volks') is echter in haar tegendeel verkeerd: alle onderzoek toont juist wat het 'kerkelijk

spreken' over kernwapens aangaat, een diepe kloof aan tussen de kerkelijke elites en de gewone gelovigen.

Aldus worden politieke uitspraken op het niveau van de middelen, van de praktische politiek, onveranderlijk voorgesteld als onaantastbare stellingnames van een bijzonder zedelijk gehalte. Dat leidt dan weer tot een schadelijke en onvermijdelijke ideologisering, waardoor de oplossing van het eigenlijke probleem bemoeilijkt wordt - iets waar Burke tweehonderd jaar geleden terecht op wees.

De hoogdravende bewoordingen van de Synode kunnen alleen voor gelovigen-in-het-kwadraat verhullen dat deze uitspraak even vals is als die van het Tweede Lateraanse Concilie uit 1139 welke het gebruik van de kruisboog verbood. Ook toen was er sprake van de *pretentie* een universele zedenwet te verwoorden. Het verbod gold echter slechts de oorlog tussen christenen onderling; de reden waarom nu juist dit wapen (dat niet bij voorkeur door de adel werd gehanteerd, maar waarmee vooral beroepssoldaten waren toegerust) in de ban werd gedaan, en niet andere, werd door het Concilie evenmin uiteengezet als de Synode uitlegt waarom het gebruik en bezit van gifgas en andere massavernietigingswapens wél geoorloofd worden geacht. Dit volstaat om een geoorloofde parallel te trekken tussen het verbod op de kruisboog door het Concilie en dat van het IKV op het kruisvluchtwapen.¹¹

Wijkstra nam aanstoot aan mijn terminologie. Maar wanneer ik een term als 'metafysische kletsboek' gebruik voor de stelling van de Nederlands Hervormde Synode dat de wapenwedloop een uiting van ongehoorzaamheid aan God is, probeer ik de taal te gebruiken waarvoor zij bestemd is. Wapenwedlopen kunnen heel wel onderzocht en verklaard worden; de verklaring die de Synode geeft is echter letterlijk metafysisch (bovenzinnelijk) en zonder zin (men kan niet het omgekeerde bewijzen), dat wil zeggen: nonsens, kletsboek.

Ten slotte schrijft Wijkstra: 'Tromp heeft gelijk, dat

(politieke) standpunten op kennis van zaken en argumenten moeten berusten en niet op kerkelijk gezag. Maar durft hij echt vol te houden dat de IKV-standpunten niet aan deze eisen voldoen? Dan heeft hij de IKV-publikaties niet (goed) gelezen!’

De uitnodiging die in bovenstaande bewoordingen is vervat neem ik gaarne aan, niet na eerst te hebben vastgesteld dat Wijkstra nu, en op dit punt, het ‘spreken der kerk’ elke theologische basis ontzegt en het louter baseert op de kwaliteit van het IKV-standpunt. Wat dit waard is, dient nu te worden onderzocht.

De actie die het Interkerkelijk Vredesberaad in 1977 startte onder de leus: ‘Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland’ heeft geen noemenswaardige theologische basis. Een niet-kerkelijke actiegroep of de PVdA had haar even goed kunnen lanceren. De enige enigszins expliciet naar voren gebrachte morele notie die aan de slogan ten grondslag ligt, is die van *schaamte*. Aldus de redegeving in het manifest van het IKV uit 1977: ‘Om al deze redenen, maar nog het meest omdat in het afschrikkingssysteem de omgang van mensen met elkaar zo volstrekt ontaard is dat we ons er diep voor moeten schamen.’¹² Vanzelfsprekend is deze al dan niet te rechtvaardigen aanzegging tot schaamte geen argument om nu juist *deze* actie met *deze* doelstelling te gaan voeren.

Dat was eigenlijk al vanaf het begin duidelijk, ook binnen de Interkerkelijke Vredesbeweging, als ik bijvoorbeeld in herinnering roep de enigszins verontwaardigde vraag die Marga Klompé op de ‘kernwapendag’ in de Vrije Universiteit (7 april 1979) aan generaal-majoor Von Meijenfeldt richtte: of zij hem wel goed had verstaan. Von Meijenfeldt had zich tijdens de discussie achter de IKV-leus geschaard, maar deze opgevat als een ‘principiële uitspraak’. Het tweede element van de leus vatte hij daarom, om zo te zeggen, overdrachtelijk op. ‘Misschien wordt in eerste instantie de rol van kernwa-

pens wel groter door zo'n Nederlands initiatief,' meende hij. Zijn persoonlijke instemming met de gedachte dat kernwapens moreel ontoelaatbaar zijn, stond helemaal los van de vraag of verwijdering van kernwapens uit Nederland hun rol kleiner zou maken. Of deze uitleg mevrouw Klompé bevredigde, vermeldt het verslag niet, wél dat deze de onconventionele krijgsman¹³ op 'gemor en gemompel' uit de zaal kwam te staan.¹⁴

Generaal zowel als morders en mompelaars demonstreerden dat zij de slogan van het IKV niet werkelijk ernstig namen. Von Meijenfeldt niet door haar tot beginsel te proclameren; zijn boze gehoor door een voorzichtig commentaar op de werkelijkheidswaarde ervan als ontoelaatbaar te beschouwen. In een latere publikatie van het IKV wordt, passend, 'de *symbol*waarde van het voorstel tegelijk zijn kracht genoemd'.¹⁵

De leus heet hier niet voor niets 'voorstel', want oorspronkelijk (en formeel tot op de dag van vandaag) proclameert het IKV dat zijn leus geen leus 'met symboolwaarde' is, maar een realistisch, dat wil zeggen: uitvoerbaar, politiek voorstel. Het wenste zijn succes niet te ontleen aan de exploitatie van angst voor oorlog en Bom, maar aan de kracht van zijn argumentatie. Als het zo uitkwam was steun op andere grond ook welkom, en met name werd tegen het kerkelijk denken aangeleund, zonder dat men het nochtans, zoals al gezegd, tot een theologische of ethische fundering van 'het voorstel' heeft gebracht.

De wetenschap van de 'vredesbeweging'

Het IKV pretendeert dat zijn recept om van kernwapens af te komen niet in de eerste plaats voortvloeit uit geloof en openbaring. In sterke mate is er de nadruk op gelegd dat de IKV-actie gebaseerd is op inzichten uit de vredeswetenschap, de polemologie. Dat is gebeurd in officiële publikaties van IKV en Pax Christi,¹⁶ maar nog veel meer in de talloze debatten en fora waaraan ik, als PvdA-be-

stuurslid of polemoloog, vanaf 1978 in de meest verschillende plaatsen van het land heb deelgenomen. De interkerkelijke actievoerders gebruikten het prestige van ‘de wetenschap’ om hun boodschap gewicht te verlenen. Het tamboereren op de wetenschappelijke fundering van de strategie van het IKV werd tevens gebruikt om de superioriteit van de eigen opstelling ten opzichte van ‘de politiek’ te demonstreren. In die opstelling zag men de theorie van het dalend cultuurgoed feilloos gedemonstreerd. Denkbeelden die jaren eerder opgang hadden gemaakt in bepaalde academische milieus - variërend van de revisionistische visie op de koude oorlog tot de kritiek op afschrikkingstheorieën - werden nu onder bredere lagen van de bevolking gedistribueerd, voorzien van het keurmerk ‘wetenschappelijk goedgekeurd voor algemeen gebruik’ - precies op het moment dat ze intellectueel in diskrediet waren geraakt vanwege hun theoretische en empirische defecten.

Het IKV nam, in andere woorden, goeddeels de professionele ideologie van veel polemologen over. Zulke professionele ideologieën, die vooral als functie hebben het bestaansrecht van een beroepsgroep te rechtvaardigen,¹⁷ zijn meestal geen hoogtepunten van intellectuele fijnzinnigheid. De vulgarisering (‘democratisering’) ervan door de ‘vredesbeweging’ ontnam er vrijwel elke distinctie aan en resulteerde in een smakeloze stampot, met als voornaamste ingrediënten: het voortdurend aanwakkeren van angst (‘bezorgdheid’) voor het naderbij komen van een kernoorlog; de overschatting van de betekenis van technologische en de onderschatting van sociologische en politieke factoren in het buitenlands beleid van grote mogendheden; het betrekkelijk klakkeloos accepteren van de inmiddels ontkrachte revisionistische visie (‘Amerika begon’) op de koude oorlog, en ten slotte het opereren met in het geheel niet onderzochte, maar als vaststaand voorgestelde stellingen over ‘bewapeningswedlopen’ en ‘afschrikking’. De worst in deze stampot is het denkbeeld dat een op het bestaan van

nucleaire wapens gebaseerde afschrikkingspolitiek ‘alleen maar’ leidt tot een verdere ‘wapenwedloop’, die op den duur wel in een catastrofe *moet* eindigen. Subtielere analyses, die ‘prenucleaire’ van ‘nucleaire’ strategieën onderscheiden worden genegeerd¹⁸: de ‘bom’ moet de schuld van alles zijn.

De eigenlijke wetenschappelijke fundering van de IKV-leus is de zogenaamde GRIT-theorie van de wereldberoemde psycholoog Charles Osgood¹⁹. Zijn wereldfaam geniet Osgood overigens geenszins op basis van zijn denkbeelden over ontwapening. Die berust op de onderzoeksmethoden die hij in de jaren vijftig ontwikkelde om de houdingen (‘attitudes’) van individuen te ‘meten’.

Geformuleerd werd deze GRIT-theorie voor het eerst in 1962. Van daar naar het IKV-voorstel vijftien jaar later is het een weg naar beneden: ook hier ziet men het leerstuk van het dalend cultuurgoed aanschouwelijk gemaakt. De GRIT (Graduated Reciprocation In Tension-Reduction - geleidelijke wederkerigheid in spanningsreductie)-theorie werd in Nederland uiteengezet in het toenmalige excerptentijdschrift *Nieuwe literatuur over oorlog en vrede*, dat werd samengesteld door de staf van het Polemologisch Instituut.²⁰

Enige tijd later, in 1971, wijdde de latere voorzitter van het IKV, Ben ter Veer, toen alleen staflid van dat instituut, een overzichtsartikel aan de theorie en praktijk van GRIT.²¹ De auteur memoreerde dat deze theorie aan het begin van de jaren zestig enige aandacht kreeg, maar later niet meer. Dit betreurde hij; er zijn nu eenmaal maar weinig ‘vredestrategieën’ voorhanden, eigenlijk alleen GRIT en eenzijdige ontwapening, al dan niet gecombineerd met een of andere vorm van ‘geweldloze verdediging’. Het interessante van GRIT achtte hij het feit dat deze theorie een reeks maatstaven formuleert waarmee men kan nagaan of bepaalde stappen al dan niet ‘de vrede bevorderen’. Dan volgt in zijn artikel een

opsomming van de veertien ‘regels’ waaruit de toepassing van de GRIT-theorie bestaat; in latere versies heeft Osgood die overigens tot tien teruggebracht. (Verderop ga ik op de GRIT-theorie en de tien overgebleven regels waarmee deze moet worden toegepast uitvoerig in.)

De GRIT-theorie is ontworpen om in een periode van hoog opgelopen spanning tussen twee ‘actoren’ (het Oostelijk en het Westelijk blok) die spanning door middel van eenzijdige stappen te doen afnemen en zo het klimaat te scheppen voor serieuze onderhandelingen. Of GRIT ooit is toegepast weten wij eigenlijk niet. De Amerikaanse socioloog Etzioni, die overigens in dezelfde tijd als Osgood soortgelijke denkbeelden ontwikkelde, meent van wel: volgens hem heeft zich in de periode van juli tot november 1963 tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie een GRIT-achtig proces afgespeeld.²² Van een *toepassing* van de theorie in strikte zin kan echter moeilijk gesproken worden. Als de beide regeringen GRIT-regels hanteerden, deden ze dat zonder er weet van te hebben, zoals Molières burger-edelman zonder het te weten proza sprak.

In zijn uiteenzetting over GRIT stelt Ter Veer vast dat in deze periode inderdaad sprake was van spanningsvermindering als gevolg van eenzijdige stappen, (die overigens zeer snel door overeenkomstige van de andere partij werden beantwoord en ook heel vlug uitliepen op geslaagde onderhandelingen.) Tussen de eerste stap, de aankondiging van president Kennedy dat de Verenigde Staten eenzijdig kernproeven in de atmosfeer hadden gestopt, en het akkoord over een verbod op bovengrondse kernproeven lagen nauwelijks twee maanden. Ogenschoonlijk is dit een perfect voorbeeld van GRIT, ook al ontbreekt er één element in dit proces dat voor het IKV vijftien jaar later juist van doorslaggevend belang was: aan de eenzijdige stappen van de president lag geen massa-actie ten grondslag. De snelle totstandkoming van het Test Ban Treaty wordt niet alleen in dit verband vaak mooier voorgesteld dan de werkelijke

gang van zaken toelaat. De Amerikaanse diplomaat Averell Harriman kon in 1963 in Moskou met de vertegenwoordigers van de Sovjetunie en het Verenigd Koninkrijk binnen twee weken tot overeenstemming komen, omdat alle technische en politieke problemen rond een verbod op kernproeven tot in den treure waren uitgedroogd in de eraan voorafgaande vijf jaar, op de Geneefse conferentie over de stopzetting van kernwapenproeven.

Maar ook Ter Veer slikte in 1971 niet de voorstelling van zaken dat GRIT in 1963 ‘werkte’. De eigenlijke oorzaak van de spanningsvermindering, zo merkt hij op, en de functie ervan is een andere dan de theorie van Osgood doet vermoeden. Het waren politiek-strategische overwegingen die in 1963 tot een wederzijdse toenadering dwongen; de spanningsreductie was een middel om psychologische barrières, ook in eigen land te slechten. ‘De spanningsvermindering vindt dus plaats om een beleidsverandering te kunnen doorvoeren die om andere redenen noodzakelijk wordt geacht door de partijen. Het is niet zozeer - althans in deze periode - de spanningsvermindering die het beleid wijzigt.’²³ Ter Veer sluit daarop aan door een aantal vragen te formuleren die beantwoord zouden moeten worden voor van ‘een goede GRIT-strategie’ gesproken zou kunnen worden.

Vijfentwintig jaar na de eerste formulering van GRIT zijn noch in Nederland, noch daarbuiten die vragen beantwoord. De cumulatieve literatuur over GRIT heeft niet meer opgeleverd dan variaties op het oorspronkelijke model, speculaties over de toepassingsmogelijkheden ervan en het steeds maar weer verwijzen naar het ‘Kennedy-experiment’ uit 1963. Onderzoek ontbreekt.²⁴

En het ‘Kennedy-experiment’ houdt in twee opzichten eerder een falsificatie dan een bevestiging van de waarde van de GRIT-methode in. In de eerste plaats, omdat - zoals Ter Veer al in 1971 opmerkte - spanningsvermindering als gevolg van GRIT hier slechts een middel

was ten dienste van een daarvoor al gegroeid politiekstrategisch *rapprochement*. Als van dit laatste geen sprake is, lijkt het instrument van spanningsvermindering door middel van eenzijdige stappen onbruikbaar.

Osgood geeft dat met zoveel woorden toe, als hij in een later artikel een tweede mogelijk voorbeeld van GRIT aanvoert: het voorstel van president Breznev van 8 oktober 1979. Daarin opperde deze de mogelijkheid om tot een reductie van kernwapendragers voor de middellange afstand te komen, en kondigde tevens aan eenzijdig in één jaar tijds twintigduizend man Sovjetrussische troepen en achthonderd tanks uit de DDR terug te trekken, op voorwaarde dat de NAVO niet tot de opstelling van kruisvluchtwapens en *Pershing II's* in Europa zou besluiten.²⁵ President Carter weigerde hierop in te gaan en ging door met de voorbereiding van het NAVO-dubbelbesluit. De politiek-strategische visies in Oost en West liepen in die tijd te zeer uiteen, en dat woog zwaarder dan een antwoord van Navo-zijde dat neer zou komen op de codificatie van zoniet een militair, dan toch zeker een politiek voordeel voor de Sovjetunie: het monopolie op kernwapens voor de middellange afstand in Europa. (Dit verhaal is hiermee niet ten einde. De Sovjetunie trok inderdaad bijna twintigduizend man en achthonderd tanks uit de DDR terug. Nog geen achttien maanden later bleek dat deze manoeuvre deel uitmaakte van een algehele reorganisatie van de Sovjetrussische krijgsmacht in Oost-Europa. Toen deze was afgerond, bleken de vertrokken eenheden vervangen door andere, ter sterkte van 35.000 man, met extra tanks en stukken geschut. Zo'n herstructurering, gepaard gaande met versterking van de Sovjetrussische eenheden in de eerste lijn had een paar jaar eerder, in 1975-76, ook al plaatsgevonden, maar ze was toen niet gepresenteerd als een eenzijdige stap ter vermindering van de conventionele dreiging.)²⁶

In de tweede plaats ontwierp Osgood GRIT als een tech-

niek om tot zinvolle communicatie te komen in een situatie waarin twee partijen geen geïstitutioniseerd contact onderhouden over wederzijdse belangen. GRIT is in dit opzicht te zien als een vorm van non-verbale communicatie, die tot rationelere vormen van interactie moet leiden. In de week na de bouw van de muur tussen Oost- en West-Berlijn stonden in eerste instantie Amerikaanse en Sovjetrussische of Oostduitse tanks vaak niet meer dan honderd meter van elkaar verwijderd tegenover elkaar. Toen de Amerikaanse commandant zijn M-48 Pattons terugtrok van de meest in het oog lopende plaatsen, reageerde de andere kant niet veel later met het terugtrekken van zijn T34/85's, zonder dat daaraan enig overleg tussen Oost en West te pas was gekomen. Dat was nu werkelijk GRIT.

Zeker na het sluiten van het verdrag op het verbod van kernproeven in de atmosfeer is een aantal geïstitutioniseerde onderhandelingsfora over wapens en wapenbeheersing gaan functioneren. Wie de opbrengst daarvan lager waardeert dan mogelijk zou zijn geweest, heeft gelijk: hier ligt een geschiedenis van gemiste kansen. Maar het antwoord daarop kan niet bestaan in een terugval in non-verbaal gedrag, zoals gebarentaal geen spellingsproblemen op kan lossen.

Bij de GRIT-techniek van 'spanningsverminderende eenzijdige acties' doet zich bovendien een moeilijkheid voor die in de literatuur erover vrijwel geen aandacht krijgt. Zulke 'eenzijdige acties' spreken nooit voor zich. Ze moeten altijd geïnterpreteerd worden. Interpretatie is niet alleen gebaseerd op de wijze waarop het eenzijdige gebaar wordt waargenomen, maar hangt ook van de context af waarin dit gebeurt. Tot die context behoren vanzelfsprekend de verbale toelichtingen waarmee de non-verbale stap wordt verklaard. Of deze voor waar wordt gehouden zal meer afhangen van de inschatting van de politieke gesteldheid in het algemeen, dan van het daaruit gelichte eenzijdige gebaar.

Wat Osgood in zijn GRIT-theorie niet verdisconteert is

met andere woorden de dimensie van reflexiviteit; of om het wat minder duur te stellen: het feit dat het mogelijke effect van een tweede eenzijdige stap een ander zal zijn dan dat van de eerste, omdat er leerprocessen aan beide zijden op gang zijn gekomen die ertoe leiden dat GRIT voor (nog) andere doeleinden dan spanningsreductie wordt gebruikt. De geschiedenis van de kleinere en grotere ‘eenzijdige stapjes’ die de Verenigde Staten en de Sovjetunie sinds de Tweede Wereldoorlog hebben gedaan, levert daarvan vele voorbeelden op, van de onbeantwoord gebleven eenzijdige stopzetting van de produktie van chemische wapens aan Amerikaanse zijde tot Gorbatsjovs even succesvolle eenzijdige moratorium op ondergrondse kernproeven.

Hoe het ook zij, toen het IKV in 1977 zijn actie voor eenzijdige en volledige eliminatie van de kernwapentaken van de Nederlandse krijgsmacht in NAVO-verband begon, was de enige wetenschappelijke basis daarvoor de GRIT-theorie. In zijn proefschrift (1983) doet de polemoloog en IKV-voorman Everts hier wat zuinigjes over, als hij schrijft dat het IKV bij het ontwikkelen van zijn voorstel (leuze) ‘to some extent [was] inspired by the ideas for gradualist unilateralism or the “policy of mutual example”, as it is also called by and developed by Charles Osgood and others’²⁷. Noch in zijn relaas, noch in publieke stukken van het IKV wordt echter verwezen naar enige andere ‘wetenschappelijke theorie’ die op de IKV-campagne invloed heeft uitgeoefend. Heel expliciet daarentegen werd de GRIT-theorie aangeropen in het rapport waarmee de rooms-katholieke organisatie ten dienste van de vrede, Pax Christi, in 1980 advies aan de Nederlandse bisschoppen uitbracht over het IKV-voorstel. De voorzitter van het IKV was tevens bestuurslid van Pax Christi. Het lijkt daarom ook niet noodzakelijk stil te staan bij het feit dat de meest uitvoerige verdediging van de IKV-strategie in de termen van Osgoods theorie verwoord is door Pax Christi.²⁸

De wijze waarop het IKV vanaf 1977 in Nederland de

GRIT-theorie wilde toepassen ('een voorstel') levert echter een zielige travestie op van het oorspronkelijke model dat ook al geen begerenswaardige schoonheid was. Osgoods GRIT gaat over de confrontatie tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten. Een eenzijdige stap van Nederland tegen NAVO en Verenigde Staten past daar niet zomaar in. Terecht merkt Everts daarover op: 'The question is, whether or not this affects the applicability of the strategy or merely complicates it;'²⁹ een vraag die hij vervolgens net zomin beantwoordt als het IKV.

De oplossing waarmee het IKV dit vraagstuk omzeilt ziet er als volgt uit: de bruikbaarheid van GRIT tussen 'de supermachten' wordt beperkt tot die van een instrument ten dienste van onmiddellijke crisisbeheersing. Maar als er van een werkelijke crisis geen sprake is, dan is de concurrentie tussen beide zó sterk, dat geen van hen tot GRIT zijn toevlucht zal willen nemen. Duister blijft hoe deze stelling valt te rijmen met het 'succesvolle Kennedy-experiment' en met andere in de ogen van GRIT-aanhangers eveneens succesvolle voorbeelden, die alle op de Verenigde Staten en de Sovjetunie betrekking hebben.³⁰ Het IKV oordeelt echter dat reductie van de spanning tussen 'de supermachten' alleen onder dwang van de respectievelijke 'bondgenoten' tot stand kan komen. Die 'druk' zal echter niet optreden als de samenhang van de allianties andere overwegingen naar het tweede plan verwijst. Daarom moet het streven gericht zijn op het vinden van 'partners' van Nederland binnen het Warschaupact.³¹

Zonder twijfel is er veel passend commentaar mogelijk op deze denkbeelden. Maar de eerste vraag die hier opkomt luidt: hoe is dit nog te rijmen met de theorie van Osgood? (Ook als men voor het gemak buiten beschouwing laat dat Osgood wederzijdse nucleaire afschrikking aanvaardt, en dat het IKV deze verwerpt.)

Wie de 'strategie van het IKV' - die in de jaren tachtig gelijktijdig met de massale demonstraties onder de IKV-leus wordt afgezwakt tot 'een *politiek* voorstel, en

dus relatief, dat wil zeggen: vatbaar voor wijziging en vervanging als het ongeschikt zou blijken'³² - wie die 'strategie' legt naast de GRIT-regels van Osgood constateert dat het IKV de meeste van die grondregels negeert of ermee strijdige handelingen voorstaat.

De eerste vier grondregels waaraan de strategie van eenzijdige stappen moet voldoen dienen te waarborgen dat de veiligheid van de initiatiefnemer niet in gevaar wordt gebracht. Osgoods eerste grondregel luidt dan ook dat eenzijdige stappen niet het nucleaire afschrikkingsvermogen in gevaar mogen brengen. De 'strategie' van het IKV is echter gericht op de *afschaffing* van dat afschrikkingsvermogen ten gunste van een nergens omschreven niet-nucleaire defensie.

Het IKV had in overeenstemming met deze grondregel kunnen handelen door te argumenteren dat door afschaffing van de nucleaire taken van de Nederlandse krijgsmacht of door het niet stationeren van 48 GLCM's (Ground Launched Cruise Missiles - vanaf de grond gelanceerde kruisvluchtwapens) in Woensdrecht het afschrikkingsvermogen van het Westen niet zou worden aangetast. Militair-technisch is dat zeer wel te verdedigen. Maar dat deed het IKV niet.

Volgens de tweede grondregel van GRIT dient bij een eenzijdige stap niet het militaire vermogen om een conventionele aanval af te slaan te worden aangetast. Over dit onderdeel hoort men het IKV niet, en soms handelt het er in strijd mee, bijvoorbeeld wanneer het tegen de aanwezigheid van het AFCENT-hoofdkwartier in Brunssum demonstreert. Soms ook niet: zoals toen IKV-voormannen afstand namen van acties, uitgevoerd met medewerking van lagere IKV-organen, tegen munitietransporten per trein of tegen NAVO-oefeningen.

Osgoods derde grondregel houdt in dat eenzijdige stappen een geleidelijk karakter moeten hebben, dat aangepast kan worden aan overeenkomstige stappen van de tegenpartij. Het IKV stelde in 1977 vast dat algehele uitbanning van Nederlandse kernwapentaken de

kleinst mogelijke eenzijdige stap was die Nederland zou kunnen nemen. De gronden voor dit standpunt zijn nooit duidelijk gemaakt of geworden. Enerzijds bleek al in het politieke debat dat eenzijdige vermindering van het aantal kernwapentaken in Nederland en binnen de NAVO zou worden uitgelegd als een forse en ongekennde *Alleingang*. Anderzijds zou de complete afschaffing van de Nederlandse nucleaire taken niet alleen de eerste, maar ook de laatste eenzijdige stap op nucleair terrein zijn die het Koninkrijk zou kunnen nemen. Pas na 1979 werd het afschaffen van alle Nederlandse kerntaken als eenzijdige stap vervangen door de weigering kruisvluchtwapens op Nederlandse bodem te stationeren. Deze laatste eenzijdige ‘stap’ bleek in de ogen van het IKV toen blijkbaar wel gecombineerd te kunnen worden met het gelijktijdige behoud van zes kerntaken.

Regel vier van Osgood luidt dat eenzijdige stappen op verschillende niveaus en op verschillende plaatsen gezet zouden moeten worden, te beginnen daar waar de spanning toch al klein is. Met deze voorwaarde houdt de strategie van het IKV niet alleen geen rekening; ze zou dat ook moeilijk kunnen doen, omdat deze regel impliceert dat de GRIT-strategie alleen kan worden uitgevoerd door de Verenigde Staten, of door de NAVO als geheel. Als de kleinst mogelijke stap van Nederland de afschaffing van alle kernwapentaken is of het annuleren van de onder voorbehoud bestelde GLCM's, wat voor andere stappen die niet ook in strijd zijn met Osgoods andere grondregels blijven dan nog voor ons land over? Harer Majesteits ‘Karel Doorman’ is immers al lang geleden aan Argentinië verkocht, en de ‘De Ruyter’ aan Peru...

De daaropvolgende grondregels van GRIT hebben tot doel de tegenpartij tot de gewenste tegenstap te brengen. Eenzijdige stappen moeten duidelijk en ondubbelzinnig worden gericht op het doel spanning te verminderen, en dat moet ook openlijk van tevoren verklaard worden. In zo'n aankondiging moet al even ondubbelzinnig de uitnodiging aan de tegenpartij zijn vervat om op die stap te reageren.

Deze grondregels zijn door het IKV op verschillende manier met voeten getreden. Allereerst door zijn argumentatie. De verwijdering van alle kernwapens van Nederlands grondgebied (wat overigens niet hetzelfde is als het afschaffen van kernwapentaken) wordt verdedigd op grond van *veiligheidsoverwegingen*: het argument luidt dat Nederland, eenmaal kernwapenvrij, in oorlogstijd gevrijwaard zal blijven van vijandelijke aanvallen met nucleaire wapens. Of dit in overeenstemming met de Sovjetrussische operatieplannen is, weten wij officieel niet. Maar dat is ook niet ter zake. Het gaat erom, dat een eenzijdige stap die klaarblijkelijk uit eigenbelang wordt genomen, niet een eenzijdige stap is die in GRIT past, evenmin als de afschaffing van een verouderd wapensysteem - geliefkoosd voorbeeld binnen de 'vredesbeweging' - dat is.

Het enige argument dat bij de door het IKV voorgestelde stappen past luidt dat de Nederlandse kernwapentaken (c.q. GLCM's) van grote politieke en militaire betekenis zijn. Dat zou echter inhouden dat het IKV de zienswijze op de NAVO-strategie van de NAVO zou delen. Het gaat niet aan de Nederlandse kernwapentaken of de GLCM's in Woensdrecht eerst als militair overbodig of voor de politieke eenheid in het Westers bondgenootschap onbetekenend te verklaren, om ze vervolgens het hoogst mogelijke soortelijk gewicht in de Oost-West-betrekkingen toe te kennen.

Op den duur is het steeds onduidelijker geworden aan wiens adres de eenzijdige stap gericht is. Oorspronkelijk zou in de IKV-visie de Nederlandse eenzijdige stap beantwoord moeten worden door één van de kant van een Warschaupact-land. Dat was problematischer dan men op het eerste gezicht zou denken, aangezien in het Warschaupact alleen de Sovjetunie over kernwapens beschikt, en deze het operationele gebruik ervan niet, zoals bij de NAVO het geval is, in de vorm van nucleaire gevechtstaken, ten dele aan zijn partners heeft uitbesteed.

Raadpleging van IKV-literatuur levert op dat de voorgestelde eenzijdige stap van Nederland gericht dient te zijn op: de Sovjetunie, de andere bij het Warschaupact aangesloten staten, de Verenigde Staten, de NAVO, de regeringen van bij de NAVO aangesloten staten, sociale bewegingen en politieke partijen in zulke staten, nietgebonden landen, ‘kleine landen’ die tegen kernwapens zijn (waartoe gemakshalve ook India maar wordt gerekend)³³, de Derde Wereld in zijn algemeenheid, of een combinatie van deze adressanten. Met Osgoods GRIT-regels heeft dit imposante register van uitnodigingen niets meer te maken.

Diens laatste drie regels hebben tot doel de oprechtheid van bedoelingen te demonstreren bij het nemen van eenzijdige stappen. Aangekondigde stappen moeten bijvoorbeeld worden uitgevoerd over een vrij lange periode, ook al blijven reacties uit. Ze moeten bovendien eenvoudig voor de andere partij zijn na te gaan.

Dat er grote en ingrijpende verschillen bestaan tussen de officiële strategie van het IKV en de uitgangspunten van Osgoods GRIT-theorie is hiermee in voldoende mate gedemonstreerd. Te meer, omdat het IKV nooit moeite heeft gedaan om de vrijheden te rechtvaardigen die het zich met Osgoods theorie heeft veroorloofd. Het is dan ook merkwaardig dat in het betrekkelijk recente *Ontwapeningshandboek* de waarde van GRIT wordt afgeleid uit ‘de voorstellen van de vredesbeweging om door eenzijdige stappen het ontwapeningsproces te versnellen’.³⁴ Eerst wordt de ‘wetenschappelijke theorie’ van Osgood gebruikt om de ernst en het gewicht van de ‘vredesbeweging’ te bewijzen; bijna tien jaar later moet de waarde van GRIT blijken uit het feit dat de ‘vredesbeweging’ er zegt achteraan te lopen!

Maar de theorie van Osgood heeft haar eigen intrinsieke tekorten, gebaseerd als ze is op laboratoriumexperimenten met Amerikaanse proefpersonen. Zulke experimen-

ten vormen een uitstekende methode om de cognitieve dissonantie te meten bij de lezers van reclame voor Toyota-automobielen die tegelijkertijd trotse bezitters van een Ford zijn. De verhouding tussen nucleaire machten heeft echter dimensies die zich niet dan ten koste van onaanvaardbare simplificaties tot onderzoek als van Osgood laten reduceren.

Men kan daarvan twee zwaar wegende tekorten noemen: Osgood projecteert de interactiepatronen tussen personen die hij in een laboratoriumsituatie heeft gemeten op het gedrag van *staten*; en hij negeert de mogelijke politiek-culturele verschillen tussen die staten door zijn GRIT-methode op en door proefpersonen van dezelfde (namelijk Amerikaanse) politiek-culturele achtergrond te laten uitvoeren.

Deze twee tekorten leiden ertoe dat Osgood (en zijn volgelingen in de 'vredesbeweging') schromelijk de *sociologische* dimensies in de analyse van de verhouding tussen Oost en West uit het oog verliezen. Deze ontbrekende dimensie kan men met twee steekwoorden benoemen: 'interpretatie' en 'proces'. Daden en handelingen moeten niet alleen waargenomen worden, maar ook geïnterpreteerd. Zij zijn vrijwel nooit zonder meer vanzelfsprekend, voor maar één uitleg vatbaar. Elk voorstel, elke publieke handeling van de ene partij bevindt zich in de ogen van de andere voor negen-tiende onder de waterspiegel. Zelfs de contouren van dat onzichtbare deel zijn onbekend; men kan alleen maar proberen ze te schetsen aan de hand van eerdere ervaringen en mede daarop gebaseerde interpretatiekaders. Wat daarom voor de een een welbewust genomen eenzijdige stap is, is voor de ander wellicht een teken van zwakheid, een methode om van duur of overbodig wapentuig af te komen, of een misleidende propaganda-manoeuvre.

Dit punt is des te meer van gewicht, omdat er veel aanwijzingen zijn dat in het interpretatiekader van de Sovjetrussische politieke elite eenzijdige gebaren steeds geheel anders worden uitgelegd dan de Westerse bedoe-

ling is: ‘Bij de Russen is verzoeningsgezindheid een teken van zwakte. [...] Daarom versterken de Russen na onze tekenen van verzoeningsgezindheid de druk op ons, in plaats van die gestes te accepteren’ - aldus de voormalige ambassadeur van Joegoslavië in Moskou, Veljko Mitsjoenovitsj in zijn memoires³⁵, die overigens onder druk van Moskou op last van de Joegoslavische regering uit de handel werden genomen. Mitsjoenovitsj levert vele beklemmende lichtbeelden bij zijn hier aangehaalde conclusie.

Maar als de stelling van Mitsjoenovitsj juist is, dan is de GRIT-strategie niet zozeer onbruikbaar, maar werkt ze averechts! Het is opmerkelijk dat in alle traktaatjes en verhandelingen van IKV en ‘vredesbeweging’ deze mogelijkheid niet genoemd, laat staan besproken wordt. In plaats daarvan vindt men een herhaling van Osgoods negeren van politiek-culturele verschillen, waardoor de laatste klakkeloos het laboratoriumgedrag van Amerikaanse studenten doortrekt naar de Sovjetrussische politieke elite: evenzo projecteert het IKV kenmerken van de Nederlandse samenleving op het Sovjetrussisch regime, met zichzelf in de glansrol van Swiebertje.

Osgoods tweede vergrijp is het statische en mechanische van zijn voorstellen. Het procesmatige van de consequenties die uitvoering van GRIT zou hebben wordt in zijn theorie genegeerd. De ‘strategie’ heeft in principe één adressant, maar de boodschap wordt in het openbaar verstuurd, en ook door andere actoren verstaan. Er ontstaan configuraties van verwachtingen en interpretaties die een onlosmakelijke onderdeel van de politieke werkelijkheid gaan vormen. Over het onvermijdelijk leerproces dat zal optreden, is al eerder gesproken; hier past de constatering dat de GRIT-theorie, eenmaal gepubliceerd, ook aan de tegenpartij bekend is.

Bij die tegenpartij is zijn werk beoordeeld als gebaseerd op een ‘eenzijdige, idealistische conceptie van de strijd die in de hedendaagse wereld woedt’. De GRIT-be-

nadering heet dan één van de vele ‘idealistische’ en ‘foutieve’ benaderingen uit de ‘bourgeois psychologie’, die stellen dat ‘zedelijke vervolmaking’ (aan Westerse zijde) de sleutel tot vrede vormt. Marxisten-leninisten weten vanzelfsprekend wel beter: de ware bron van oorlogen is het imperialisme, en daaraan ligt ten grondslag de politiek-economische ontwikkeling van het kapitalisme, een ontwikkeling die niet door eenzijdige maatregelen van Westerse leiders kan worden gestuit; dat willen ze niet en dat kunnen ze al helemaal niet. Deze al uit 1972 daterende beoordeling³⁶ door degene met wie GRIT zou moeten worden uitgevoerd heeft geen enkele weerslag gehad op Osgoods theorie en het erdoor geïnspireerde brouwsel van het IKV.

Ook zonder zich te verdiepen in de gedachtenwereld van de Sovjetrussische politieke elite vallen er voor de hand liggende consequenties van de GRIT-acties van het IKV te bedenken. Ik beperk mij tot de beschrijving van de centrale paradox van de GRIT-strategie die ontstaat op het moment dat het IKV in Nederland succes boekt en de regering tot het niet stationeren van GLMC's in Woensdrecht en tot afschaffing van alle kernwapentaken van de krijgsmacht brengt. Wanneer de Nederlandse regering onder druk van ‘vredesbeweging’, oppositie, en door verdeeldheid in eigen gelederen echter de door het IKV gewenste eenzijdige stap zou nemen, dan zou deze al niet meer passen in de GRIT-strategie. De stap zou immers door niemand meer kunnen worden uitgelegd als een weloverwogen, in vrijheid en op basis van zijn eigen merites genomen politieke manoeuvre, gericht tot de Sovjetunie en het door deze beheerste machtsblok. Nee, hij zou niet anders uitgelegd kunnen worden dan als een door binnenlandse politieke druk afgedwongen beslissing, en daarmee zou aan de minimale voorwaarde van GRIT niet meer voldaan zijn: de eenzijdige stap kan enkel nog gezien worden als een teken van zwakheid.

Even afrekenen, heren

Aan de anti-kernwapenbeweging in Nederland was ik mij zeker nooit zo gaan ergeren als deze niet met de arrogantie naar voren was getreden over wetenschappelijke en morele superioriteit te beschikken in vergelijking met kleindenkers in aardse sferen. ‘Wat jullie politici doen is toch altijd gedoemd tot mislukken,’ IKV-theoloog Hogenbrink laatsdunkend tegen defensie-‘specialist’ Joep de Boer van het CDA.³⁷ ‘Wij bij het IKV willen ons voorlopig nog best aan de spelregels van de parlementaire democratie houden,’ toenmalig IKV-voorzitter Ter Veer in een welwillende bui vóór de verkiezingen van 1981.³⁸ Toen die verkiezingen (net als alle andere daarna), ondanks ‘stemadviezen’ (1982) en ‘volkspetitionnementen’ (1985) geen parlementaire meerderheid opleverden voor partijen die het IKV-‘voorstel’ onderschreven, liet IKV-secretaris Faber zich minder vriendelijk uit: ‘Het zal allemaal veel harder moeten,’ verklaarde hij tegen *Hervormd Nederland*. ‘Een overgang naar een veel gewelddadiger optreden ligt vlakbij.’³⁹ Dit was geen dreigement maar een klare diagnose; als het zover zou komen, lag dat aan de politieke partijen.

Het behoud van de vrede en het voorkómen van een nucleaire oorlog heeft nooit berust op een onweerlegbare redenering, en daarop zal het ook nooit kunnen berusten. Dit inzicht zou zowel de voorstanders van elk beleid als de critici ervan tot voorzichtigheid en nederigheid moeten manen.

In 1981 schreef ik in een drietal columns in *Het Parool* waarom ik vond dat de wetenschappelijke basis van het IKV-voorstel ‘Help de kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland’ niet deugde, hoezeer de voormannen zich er ook op lieten voorstaan, dat zij ‘de wetenschap’ aan hun kant hadden. In die stukken, die de kern vormen van het voorafgaande deel van dit hoofd-

stuk, beargumenteerde ik twee stellingen: ten eerste dat de theorie van Osgood niet deugde en ten tweede dat deze een wonder van helderheid en logica was vergeleken met de versies die het IKV ervan had gebrouwen.

Deze bondige analyse viel bij de liefhebbers van de vrede niet in goede aarde. Maar een weerlegging van de kritiek volgde niet. Toen een journalist, die mij korte tijd later interviewde over dit onderwerp, op het hoofdkwartier van het IKV informeerde naar het antwoord van de vredesbeweging, werd hij heengezonden met de mededeling dat mijn boosaardige stukjes moesten worden toegeschreven aan de klaarblijkelijke wrok die ik koesterde tegen mijn katholieke jeugd.

Daarbij bleef het, tot 18 januari 1985, toen het Polemologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen een symposium organiseerde over de relatie tussen vredeswetenschap en vredesbeweging, en hoe het verder moest. Tot de verhandelingen die daar ter discussie stonden, behoorde niet alleen een artikel van mij over de ontwikkeling van vredesbeweging en polemologie in de afgelopen tien jaar, waarin die kritiek op het IKV nog eens herhaald werd. Ditmaal was er ook een antwoord, van IKV-voorman Laurens Hogenbrink.⁴⁰ Hij had veel op te merken over mijn artikel dat volgens hem bol stond van ‘feitelijke nonsens’ en ‘onlogische sprongen’, hoewel ‘sommige conclusies misschien best de moeite waard zijn’. Of Hogenbrink met zijn kritiek gelijk heeft, of dat ik op mijn beurt weer met die van hem de vloer aan kan vegen, is hier niet aan de orde: daarvoor zijn er universitaire symposia. Maar één punt in het commentaar van Hogenbrink moet hier wel worden vermeld. Hij schrijft dat mijn kritiek op de wetenschappelijke basis van de IKV-slogan geheel en al doel mist: ‘Laat ik Bart Tromp meteen maar uit zijn droom helpen: toen we in 1977 de IKV-campagne opzetten, hadden we geen wetenschappelijke basis.’

Uit zijn relaas blijkt, dat die er ook nooit gekomen is. Het zit dus anders dan ik altijd heb beweerd: de IKV-

strategie had niet een ondeugdelijke wetenschappelijke ondergrond. Van een wetenschappelijke, rationele basis was helemaal geen sprake! Het beroep van de ‘vredesbeweging’ op een superieure kennis, waar al die traditionele politici en partijen geen weet van hadden, heeft dus nooit ergens op geslagen! De intellectuele inspanning van de kerkelijke ‘vredesbeweging’ heeft zich beperkt tot het bedenken van die briljante slogan - daarachter niets dan de zelfverzonnen list van ‘eenzijdige stappen’. Op dit punt kan de discussie dus voor gesloten worden verklaard.

Maar het IKV beriep zich niet alleen op een politiek-wetenschappelijke argumentatie, maar pretendeerde, als kerkelijke beweging, zich ook en vooral op een theologische en ethische basis te funderen. Een zekere rolverdeling was hierbij aanwijsbaar. Tegenover kerkelijke autoriteiten hamerde het IKV graag op zijn wetenschappelijk gefundeerde benadering en op zijn superieure kennis der militair-politieke verhoudingen. (In een debat met critici van het IKV uit de hoek van de wetenschap vestigde Hogenbrink hierop begrijpelijkerwijs geen aandacht.) Buiten de sfeer der theologisch onderlegden daarentegen wees het IKV graag op zijn christelijk-ethische wortels. Wie die probeert uit te graven doet al even vergeefs spitwerk als bij dat naar de wetenschappelijke. In de verhandeling die Koos van der Bruggen, ethicus en bestuurslid van Pax Christi, aan dit symposium voorlegde, werd die ethische en theologische fundering van de kerkelijke vredesbeweging, bij mijn weten voor het eerst, ontleed. Van der Bruggen constateerde dat het met deze fundering niet florissant was gesteld. De theologische en ethische bezinning heeft in veel opzichten geen gelijke tred gehouden met de militair-politieke stellingname van het IKV. Pogingen om een credo voor IKV-ers op te stellen zijn al vóór 1977 opgegeven.

Van der Bruggen wijt deze stagnatie niet alleen aan praktische factoren als de geringe ruimte voor nadenken

daarover die er na het organiseren van massale demonstraties overblijft, maar ook, en in de eerste plaats, aan het feit dat de denkrant van het IKV sterk reformatorisch is gekleurd. Deze vindt volgens hem geen aansluiting bij de katholieke geloofsleer, terwijl het actualiseren van bijbelteksten - de manier waarop het IKV de relatie tussen geloof en politieke praktijk heeft trachten te leggen - enerzijds niet tot verdieping leidt en anderzijds meer fundamentalistische gelovigen een gruwel is. Zo brengt deze religieuze ondergrond de kerkelijke vredesactivist tot vragen aan CDA-politici als: 'Denkt u dat Jezus ook met een kruisraket onder de armen naar Moskou zou zijn gegaan?'

Een reconstructie van 'de theologie' van het IKV doet veronderstellen dat deze bovenal is gebaseerd op de reformatorische stelregel dat de mens niet bekwaam is tot enig goed. 'Schuld' is de centrale categorie: de mens is schuldig aan het systeem van afschrikking, hetzij door zijn handelingen, hetzij door nalatigheid. 'Maar het geloof in de verrezen Messias leert de mens tegelijkertijd dat hij niet bij de pakken mag blijven neerzitten. Hij moet zijn steentje bijdragen aan de Messiaanse bevrijding, ook al weet hij dat de uiteindelijke voltooiing daarvan alleen een daad van de Messias zelf is. Het IKV vertaalt de eigen bijdrage aan de Messiaanse bevrijding in zijn strijd tegen het afschrikkingssysteem, die sinds 1977 tot uiting komt in de campagne voor de-nuclearisering van Nederland.' Van der Bruggen stelt nu dat, wat ook de theologische waarde van het schuldmotief moge zijn, het uit oogpunt van de ethiek zonder meer ongelukkig gekozen is.

'Wanneer het IKV zijn aandacht te sterk zou richten op de schuld en zonde van alle gelovigen aan de nucleaire afschrikking, zou het verwijt van verschillende critici terecht zijn, dat de kerken na hel en predestinatie klaarblijkelijk de bom nodig hebben om de angst erin te houden en daardoor de kerken vol,' schrijft hij zelfs, om

eraan toe te voegen dat het zo'n vaart niet loopt juist omdat het IKV nooit de consequenties uit het schuld- en schaamte-denken heeft getrokken.

Dat is maar goed ook, want dit denken in schuld en schaamte brengt niemand verder. Van schuld kan men immers pas spreken als iemand ook verantwoordelijk kan worden gesteld voor datgene waaraan men hem schuldig acht. Voor het systeem van nucleaire afschrikking is echter niet iedereen verantwoordelijk, en ook politici en militairen in Oost en West zijn dat maar zeer ten dele: het gaat om een *systeem* waarbinnen zij handelen en aan de logica waarvan ook zij zijn onderworpen. Men kan hen, aldus Van der Bruggen, beter aanspreken op hun beleid dan hen schaamte en schuld aanpraten.

Zijn analyse eindigt met een pleidooi voor 'een zo lang mogelijk volgehouden en zo rationeel mogelijk gevoerde politieke, militaire en ethische discussie tussen de vredesbeweging en haar opposenten'.⁴¹ Tegelijk concludeert hij tweeërlei: de schuld- en schaamte-theologie van het IKV wordt alleen op zondag van de plank gehaald. In wat hij noemt 'de praktijk van het dagelijks vredeswerk' komt ze nauwelijks of niet aan de orde. Daaruit volgt dat de kerkelijke vredesbeweging in het geheel geen theologische fundering heeft.

Elke aanmatiging uit IKV-hoek vanuit superieure, 'wetenschappelijke', standpunten en het op basis van een hogere moraliteit handelen en spreken mist met andere woorden grond. De staat van de linkse politieke partijen in Nederland laat zich aflezen aan het feit dat ze klakkeloos de pretenties van de 'vredesbeweging' aanvaardden, zelfs van een discussie over de waarde en het effect van hun 'onvoorwaardelijke' standpunten niets wilden weten, en onweerstaanbaar voortsjokten over het houtpad naar de politieke wildernis op het moment dat de leiders van het IKV zaken wilden gaan doen met hun in massa-acties en massademonstraties vergaarde politieke kapitaal.

Tragiek van het actie voeren

‘De situatie is uitzichtloos, maar niet verontrustend.’ Aldus besloot Mient Jan Faber, eens te meer secretaris van het IKV zijn inleiding op het symposium ‘De toekomst van de vredesbeweging’, dat het Polemologisch Instituut in maart 1986 hield. Een mooi slot, maar niet zonder dubbelzinnigheid. Faber wilde er de toestand van de Nederlandse ‘vredesbeweging’ mee karakteriseren. Ik vond dat zijn zin treffender sloeg op het perspectief van oorlog of vrede in de wereld.

De slotzin van Faber rondde een met as bestrooide diagnose af over de veldtocht die zijn Beraad sinds 1977 voert tegen kernwapens, in het bijzonder die te Nederland. Uitgangspunt, zo blikte hij terug, was toen geweest dat de campagne aan drie voorwaarden moest beantwoorden. Ze moest een groot publiek aanspreken, intellectueel overtuigend zijn, en politiek haalbaar. Al snel werd aan die eerste voorwaarde voldaan. Maar het dubbelbesluit van de NAVO in december 1979 dwong het IKV een andere inhoud te geven aan zijn slogan. Het debat over de kernwapens in Nederland, althans over de kernwapentaken van de Nederlandse krijgsmacht, werd weggedrukt achter het nieuwe strijdpunt: de kruisvluchtwapens.

De politieke haalbaarheid van de campagne werd vervolgens, aldus Faber, ondergraven op het moment dat de PVdA zich onverkort achter de eis van het IKV stelde. Daardoor werd het CDA het centrale mikpunt, want ‘kritiek op partijen die steun gaven’ (met name de PVdA), stond gelijk aan verraad. Aldus kwam de IKV-actie er politiek zo gekleurd op te staan dat succes bij het CDA er nagenoeg door werd uitgesloten. Het CDA-kamerlid Ton de Kok vestigde er in zijn reactie de aandacht op dat tactisch miskleunen van het IKV het nog erger had gemaakt. Als zware blunder rekende hij het Beraad aan zijn stemadvies bij de verkiezingen van 1981 - voorstanders van vrede werden toen opgeroepen in ieder geval

niet op CDA of VVD te stemmen. Daarna waren pleidooien binnen het CDA ten gunste van het IKV gedoemd tot niets te leiden. Die les hebben wij geleerd, deelde Faber op zijn beurt mee, om vervolgens te verzuchten dat het een vreselijk probleem is dat met name linkse partijen zich onmiddellijk meester maken van standpunten die een veel bredere steun in de samenleving vinden.

De vredesbeweging, vond Faber, hoort politieke partijen *tegenover* zich te hebben, want anders kunnen de laatsten geen politiek ontwikkelen. Maar de PvdA, zo klaagde hij, stond al snel niet meer tegenover ons, maar sprong over ons heen, om *achter* ons te gaan staan, en ze tilde de zaak van de kruisvluchwapens uit boven elke politieke oplossing.

‘Intellectueel leek het op den duur nergens meer op,’ zei Faber, de vervulling van de tweede voorwaarde evaluerend. Na verloop van tijd waren de eisen van zijn vredesbeweging op geen enkele houdbare argumentatie meer gebaseerd. De zaak van de kruisvluchwapens was een aangelegenheid geworden van zuiver binnenlandse politiek. Spreker prees zich gelukkig dat geen vertegenwoordiger van de pers hem tot nu toe had gevraagd *waarom* er onder geen beding ‘kruisraketten’ in Woensdrecht gestationeerd mochten worden, want hij zou niet weten hoe hij dat standpunt zou moeten verdedigen. De PvdA had van de kwestie een Gouden Kalf in de Nederlandse politiek gemaakt. Na 21 mei 1986 zou dat kalf, wat ook de verkiezingsuitslag mocht zijn, uit elkaar spatten.

Deze geheel in overeenstemming met de sombere aard van zijn eigen kerkgenootschap gestelde diagnose bracht Faber ertoe zich af te vragen of er nog wel een perspectief bestond voor een vredesbeweging als de zijne. En als dat onverhoopt het geval zou zijn, zou zij dan niet heel anders moeten gaan opereren dan IKV en Pax Christi vanaf 1977 hadden gedaan?

Zulk vertwijfeld handenwringen behoort tot de huisstijl van de op het symposium verenigde top van de Ne-

derlandse vredesbeweging. Het was daarop aan anderen gegeven Faber en de zijnen een hart onder de riem te steken. Peter Volten, topadviseur van het Ministerie van Defensie, nam die rol op zich en wees Faber krachtig terecht. Onder invloed van de 'vredesbeweging' is er nationaal zowel als internationaal veel veranderd. De vanzelfsprekendheid waarmee ooit op het Ministerie over de introductie van een neutronenbom kon worden gesproken is verleden tijd. Binnen de NAVO zijn de opvattingen over 'tactische' nucleaire wapens sterk gewijzigd. De eenzijdige afstoting van duizend van zulke kernkoppen in West-Europa bij het dubbelbesluit van 1979, en van later nog eens veertienhonderd (Montebello, 1983) is daarvan maar één symptoom. Uitbreiding van de kerntaken voor de Nederlandse krijgsmacht is ondenkbaar geworden. Een centrum-rechtse regering heeft twee van de bestaande eenzijdig, en tegen de zin van de NAVO, afgeschaft. En wat men ook van het stationeringsbesluit over kruisvluchtwapens vindt, men kan niet ontkennen dat daaraan een politiek ten grondslag lag van eenzijdige Nederlandse stappen.

De vredesbeweging zal echter moeten kiezen tussen kwantiteit en kwaliteit. Het optreden als massabeweging of quasi-politieke partij gaat niet samen met het functioneren als intellectuele horzel. Dat laatste zag Volten als de voornaamste bijdrage aan de politiek van de vredesbeweging.⁴²

Het maken van zo'n keus is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Naar mijn oordeel stond de beweging (althans de generale staf ervan) toen voor drie dilemma's. Nu, twee jaar later, is dat nog steeds zo.

Het eerste betreft haar politieke rol. Die is buitengewoon moeilijk geworden door de opstelling van de PVdA, die - in de woorden van Faber - van politieke tot buitenparlementaire oppositie verworden is. Niet alleen heeft ze daardoor de rol overgenomen die de vredesbeweging speelde, maar ze heeft de laatste tot nutteloosheid ge-

doemd. Een protestbeweging kan immers niets bereiken als de politieke partijen tot wie ze zich richt niet meer naar het realiteitsprincipe willen leven. Maar het is het IKV geweest dat alle mogelijke moeite heeft gedaan om de PvdA tot die opstelling te brengen. Het eerste dilemma bestaat er dus uit zulke dodelijke successen in het vervolg te ontlopen.

Het tweede dilemma betreft de afweging van politieke doeltreffendheid ten opzichte van mobilisatievermogen. Tijdens het symposium wees Faber erop dat in de vredesbeweging steeds meer werd beseft dat de kansen op een oorlog in Europa uiterst gering zijn, en dat met dat besef het inzicht groeide in de oorlogsvoorkomende werking van kernwapens. De onvoorwaardelijke afwijzing van die wapens door de vredesbeweging blokkeert echter de mogelijkheid om van protest over te gaan op politiek. (Mijn conclusie, niet die van Faber.) Het dilemma ziet er met andere woorden als volgt uit: zolang de vredesbeweging naast het diabolische niet ook het oorlogvoorkomende karakter van kernwapens erkent, blijft ze politiek steriel. Maar als ze tot die erkenning overgaat, verliest ze haar ideologische exclusiviteit én een groot deel van haar aanhang.

Vlak achter dit tweede dilemma staat een derde: de keus tussen de kwaliteit van ideeën en de kwantiteit van de aanhang. Een massabeweging voor de vrede blijft alleen op de been door haar te voeren met versimpelde voorstellingen van de werkelijkheid, moralistisch gezwets en permanente angstaanjagerij. De vredesvorser Egbert Jahn constateerde in 1983 bedroefd dat ‘de angst voor het verlies van de angst voor nieuwe atoomwapens de motor van de huidige vredesbeweging vormt’.⁴³

Op het symposium formuleerde Faber dit dilemma op zijn manier: ‘Wat Bart Tromp met de regelmaat van een klok heeft geschreven, dat de stabiliteit tussen Oost en West zo groot is dat een paar raketten meer of minder er niet toe doen, dat is naar mijn mening een waarheid als een koe, maar niet erg motiverend voor een vredesbeweging.’

Inmiddels is de strijd gestreden. De ‘overwinningsnederlaag’ van de PvdA bij de verkiezingen van mei 1986 heeft een eind gemaakt aan de illusies die na de bevestiging van het plaatsingsbesluit door de Tweede Kamer in november 1985 nog in stand werden gehouden. De campagne tegen ‘de kruisraketten’, de grootste en meest langdurige protestbeweging uit de Nederlandse geschiedenis, is mislukt. In 1988 zullen er geen Amerikaanse kruisvluchtwapens met nucleaire lading op Woensdrecht worden gestationeerd. Maar dat ze er niet komen, is niet vanwege binnenlandse oppositie tegen de Nederlandse consequentie van het NAVO-dubbelbesluit; niet omdat Nederland een eenzijdige stap naar IKV-recept heeft gezet, maar dat is de uitkomst van datzelfde dubbelbesluit. De dwaze combinatie van een besluit om wapens te plaatsen (over een periode van acht jaar!) en een aanbod om over hun eliminatie te onderhandelen heeft uiteindelijk geresulteerd in een uitkomst waarover voor- en tegenstanders van het dubbelbesluit op z'n hoogst gedroomd hebben.

Het gevecht om de vrede laat in de Nederlandse politiek diepe littekens achter. De tactiek van de polarisatie streeft ernaar van elke politieke arena een slagveld te maken: nergens anders heeft de PvdA dit wapen zo krachtig en met zo'n compleet succes ingezet. Op hetzelfde ogenblik dat de partij officieel afscheid nam van de polarisatiestrategie van de jaren zestig en zeventig, verhief ze het ‘nee nooit’ tegen ‘kruisraketten’ tot het enige minimumprogramma uit haar geschiedenis.⁴⁴ Zó onvoorwaardelijk was haar ‘nee’ dat er in drie opeenvolgende verkiezingsprogramma's geen enkele argumentatie bij geleverd werd. Een argumentatie zou immers hebben bestaan uit een opsomming van de redenen waarom de partij de stationering van kruisvluchtwapens in Nederland afwees. Het gevaar van zo'n opsomming was dat daaruit indirect de redenen konden worden afgeleid die de PvdA tot een andere opstelling zouden kunnen brengen. Daarom dus geen argumenta-

tie. Het succes van deze polarisatie hielp eraan mee de interne samenhang van het jonge CDA te consolideren en smeedde CDA en VVD aan elkaar. De PvdA sloot zich op in een vrijwel uitzichtloze oppositie, smeedde de sleutel met veel bravoure uit het raam, en brulde uitdagend naar de anderen dat ze haar maar eens moesten zien vrij te krijgen.

Dat is het eerste litteken: de bestendiging van de oppositierol van de PvdA die haar beter lijkt te liggen naarmate ze langer voortduurt: sinds 1958 maar drie keer onderbroken, waarvan twee keer door kabinetten die nauwelijks zaten voor ze vielen (Cals-Vondeling, 1965 -1966; Van Agt-Den Uyl-Terlouw, 1981-82; alleen het kabinet-Den Uyl maakte zijn regeerperiode bijna vol [1973 tot 77].)

Het tweede litteken is de versterking van het expressivisme in de Nederlandse politiek. De jaren zestig hadden al een traditie in het leven roepen van handelingen, of nog beter: aankondigingen van handelingen, die in feite vervangen werden door de woorden waar ze mee werden aangeduid. Zo ontstonden er 'schaduwkabinetten', werden er 'bezettingen' en 'blokkades' geproclameerd, 'vrijstaten' in Amsterdam uitgeroepen, die bij nader inzien niets of iets heel anders waren. Zulke *symbolische* acties traden in de plaats van *institutionele*.⁴⁵ Het IKV is voortgegaan in deze traditie met acties als het 'kernwapenvrij' verklaren van gemeenten en het houden van 'volkspetitionnementen'. Elke politieke cultuur heeft onvermijdelijk en ook noodzakelijk een expressivistische dimensie. Hier zijn woorden vaak daden. Maar een overdaad aan expressivisme ondermijnt de politiek: dat begint als woorden loos blijken te zijn zo gauw het om iets anders dan het opwekken van emoties gaat.

Het derde litteken is de toegenomen onverdraagzaamheid in het debat over oorlog en vrede. Hier heeft Burke geheel gelijk gekregen. Binnen de kerken heeft het debat niet zelden de vorm van een geloofstwist aangenomen, waarbij degenen die het IKV niet volgden als

tweederangs christenen te boek gesteld werden.⁴⁶ In linkse partijen (behalve D'66) heeft de afwijzing van kernwapens de *status confessionis* verkregen die haar in de kerken nog is onthouden. In de Nederlandse politieke cultuur wordt moralisme als het tegengestelde van realisme geprefereerd; het gevolg is meestal onverdraagzaamheid.

Wie tien jaar na de introductie van de zo schitterend gevonden slogan 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland' de balans opmaakt (doelstelling mislukt, blijvende littekens) dient ook de tragiek van een actie als die van het IKV onder ogen te zien.

Het ontstaan van sociale bewegingen, actie- en protestgroepen wordt in de alledaagse interpretatie van de sociale werkelijkheid meestal verklaard als het antwoord op onduelbaar geworden onrecht of acute noodsituaties. De ernst van het probleem waarop het protest het antwoord is, wordt afgemeten aan de omvang van het protest; vervolgens wordt de aldus gemeten grootte weer gebruikt om de omvang van het protest te verklaren.

Dit model van verklaring heeft het voordeel dat ze overeenstemt met het beeld dat de actievoerders propageren. Aldus zou de ongekende aanhang die het IKV vanaf het eind van de jaren zeventig mobiliseerde verklaard moeten worden uit de ernst van de internationale situatie. De leiding van de 'vredesbeweging' hield zich aan dit recept en proclameerde minstens eenmaal per half jaar dat het vijf voor twaalf op de atoomklok had geslagen.

Er zit echter iets onbevredigends in een verklaringsmodel dat eerst de oorzaak uit het gevolg verklaart en vervolgens het omgekeerde doet. Een overtuigender theorie over sociale bewegingen is de *resource mobilization approach*. Volgens deze theorie bestaat er in elke samenleving altijd wel onvrede over het een en ander.

De transformatie van onvrede in een sociale beweging kan echter niet door die onvrede zelf verklaard worden, want niet alle onvrede resulteert in zulk maatschappelijk protest. Waar het om draait is dat ze wordt aangeboord, of, zoals het in de al klassieke formulering van McCarthy en Zald heet: '[...] grievances and discontent may be defined, created, and manipulated by issue entrepreneurs and organizations.'⁴⁷ 'Politieke ondernemers' ontdekken (of scheppen), organiseren en manipuleren onvrede. Zo verschijnen sociale bewegingen als marktprodukten, ontwikkeld en aan de man gebracht door ondernemende nieuwlichters.

De mobilisatietheorie is (vooral in de Verenigde Staten) met veel succes aan de werkelijkheid getoetst. Wie de Nederlandse 'vredesbeweging' in de termen ervan wil interpreteren vindt een geschikte toetssteen in het *Vredesboek 2: Zes jaar IKV-campagne*, waaraan de hoofdmannen van het IKV hebben bijgedragen. Het aardige is dat zij zelf veel doen aan de empirische onderbouwing van die interpretatie. Zo schrijft Mient Jan Faber dat het succes (*Vredesboek 2* verscheen in 1983) van de vredesbeweging sinds 1977 niet kan worden verklaard uit de internationale situatie waartegen ze zich keert. Hij suggereert dat dat (toen nog) aanhoudende succes moet worden toegeschreven aan het optreden van die vredesbeweging *zelf*. Die formulering is me wat te ruim: niet de 'vredesbeweging' veroorzaakte haar eigen succes. Dat waren de 'politieke ondernemers' die de slogan van het IKV uitvonden en het Beraad uitbouwden van een zieltogend interkerkelijk orgaan tot een slagvaardige semipolitieke organisatie. Natuurlijk beschrijven Faber en Ter Veer de ontwikkeling van het IKV niet echt in termen van de mobilisatietheorie. Dat zou een cynische indruk geven, en in Nederland is het heel ongepast over 'vrede' en 'vredesbeweging' anders te schrijven dan in bewoordingen die de nadruk leggen op de grote en hoge idealen die leiders en aanhang dag in dag uit bezielen. Faber gaat in dit opzicht zo ver dat hij zijn lezers voor-

houdt dat het verschil tussen het IKV en wat hij noemt ‘de pacifistische vredesbeweging’ eruit bestaat dat het eerste een algemeen belang behartigt, terwijl de pacifisten slechts een groepsbelang najagen. (Zijn later verschenen politiek dagboek bevat daarentegen tal van passages waarin hij zijn ‘politiek ondernemerschap’ kennelijk welbewust beschrijft.)⁴⁸

Opvallend is de bescheidenheid waarmee zowel Faber als Ter Veer de dan zes jaar oude redegeving van hun campagne hier aanprijzen. Faber: ‘Het IKV heeft zijn oproep voor een kernwapenvrij Nederland altijd als een *voorstel* gepresenteerd. Betere ideeën waren van harte welkom. Het ging niet om ons gelijk, maar om de beste behartiging van het algemeen belang van ontspanning en ontwapening. Het is nuttig dit steeds weer opnieuw tegen elkaar te zeggen. Want een campagne heeft de neiging te verstollen in “absolute waarheden”.’⁴⁹ Ter Veer: ‘[Het is] een *politiek* voorstel, en dus relatief, dat wil zeggen vatbaar voor wijzigingen en vervanging als het ongeschikt zou blijken.’⁵⁰

Dit onderdeel van de IKV-strategie moet als deerlijk mislukt worden beschouwd. Voor-, noch tegenstanders zijn er door de IKV-top van overtuigd dat achter die leuze alleen maar een discussievoorstel schuilging. Dat de campagne was gericht op ‘het stelselmatig doorwerken aan het uitbouwen van het voorstel en het verbeteren van de argumentatie’ (Ter Veer)⁵¹ moet iedereen ontgaan zijn, inclusief de generale staf van de vredesbeweging. De voorstelling van zaken die Ter Veer van de ontwikkeling van het strategisch denken van het IKV geeft gaat gebukt onder een te grote dosis roomse blijheid. Het oorspronkelijke, aan Osgood ontleende voorstel leek al snel niet meer in te houden dan de eis dat Nederland eenzijdig alle kernwapens van z'n grondgebied moest verwijderen, in de hoop daarmee de onderhandelingen over de vermindering van de nucleaire arsenalen van Oost en West op gang te brengen. Toen het laatste gebeurde zonder dat het eerste nodig was gebleken,

vluchtte het IKV voorwaarts en concentreerde zich op het tegenhouden van de plaatsing van kruisvluchtwapens in Nederland.

McCarthy en Zald definiëren een sociale beweging als een verzameling opvattingen en meningen waaruit de wens spreekt bepaalde elementen in de structuur van de samenleving te veranderen. Een *social movement organization* omschrijven zij vervolgens als een formele organisatie die zijn doelen identificeert met de voorkeuren van een sociale beweging en deze tracht te verwezenlijken. Het IKV als bewegingsorganisatie kon z'n succes in termen van massale aanhang boeken omdat het een al lang bestaande sociale beweging in bovengenoemde zin wist aan te boren. Onder de bevolking van de meeste Westeuropese staten bestaat een diepe afkeer van nucleaire wapens, en nog sterker van de gedachte deze ooit moedwillig te gebruiken. Deze afkeer is niet ontstaan in de jaren zeventig, maar is al zo oud als de NAVO.⁵² De antinucleaire ('vredes') - bewegingen wisten deze afkeer succesvol te exploiteren door voor het eerst brede lagen van de bevolking te laten beseffen dat de strategie van de NAVO sinds 1967 gebaseerd is op de dreiging in geval van een Sovjetrussische aanval desnoods als eerste kernwapens te gebruiken.

De afkeer van kernwapens is echter geen positief program. Het is dan ook geen toeval dat geen van de antinucleaire bewegingen in staat is geweest een alternatieve conceptie van 'vrede en veiligheid', van defensie, te formuleren en succesvol uit te dragen. In het geval van het IKV ziet men dat vanaf 1981 ten minste elke zes maanden door de top een of andere politiek (nooit over defensie) werd gelanceerd, die al in de eigen beweging nauwelijks weerklank vond.

Maar in de loop van de jaren tachtig bleek bovenal dat de eigenlijke strategie van het IKV op twee manieren gefrustreerd werd. Die 'eigenlijke strategie' bestond uit de gedachte dat de mobilisatie van een massa-aanhang een reservoir met politieke macht zou vullen; macht die ver-

volgens door de IKV-generaals gebruikt zou kunnen worden in de vormgeving van de toekomst.

Dit model had twee ingebouwde fouten. In de eerste plaats bleek het kapitaal dat de politieke ondernemers van het IKV hadden vergaard met hun mobilisatiecampagne niet politiek inwisselbaar. Het was geld in een oude sok. Elke keer als Faber er iets mee probeerde te doen, elke keer als het IKV in de Nederlandse politiek een manoeuvre probeerde uit te voeren, mislukte dat. Want de eigen aanhang accepteerde geen andere opstelling dan het bewegingloze ‘nee nooit’. Dit was de eerste fout: de manier waarop de vredesbeweging zich invloed had verworven - mobilisatie op basis van een absoluut standpunt -, maakte het onmogelijk om die invloed voor iets anders te gebruiken dan het herhalen van dat standpunt.

Deze fout was waarschijnlijk onvermijdelijk, gezien het karakter van de moderne vredesbeweging, en dat vormt de tragiek van de actie. Bij de tweede fout lag dat anders. Deze bestond uit de verkeerde inschatting van de verhouding tussen sociale bewegingen en politieke partijen. Het lijkt zo mooi: arbeidsverdeling tussen wat Touraine noemde ‘hete sociale bewegingen’ en ‘koele politieke partijen’. De eerste brengen van buitenaf nieuwe *issues* in de politieke arena, de partijen pakken die dan - noodgedwongen - op, en zetten ze om in beleid. De eerste rol vereist *Gesinnungsethik*, absolute stellingnames die niet gehinderd worden door praktische bezwaren of getob over mogelijke gevolgen; de tweede *Verantwortungsethik*, waarin doelen en middelen zorgvuldig ten opzichte van elkaar en andere worden afgewogen.

Die arbeidsverdeling kwam niet van de grond. De PvdA koos niet voor de rol van koele partij maar voor die van hete beweging en trad toe tot de bedrijfstak der ‘vredesbewegingen’. De strijd om de hegemonie resulteerde in een ongemakkelijke oligopolie van IKV en PvdA in het Comité Kruisraketten Nee. Het gevolg was tweërlei.

Doordat de PvdA geen millimeter licht liet tussen het IKV en zichzelf, werd de vredesactie geïdentificeerd met links. Daardoor mislukte de actie voor zover die erop gericht was het hele politieke spectrum te bestrijken - en dat was de voorwaarde voor succes. Massademonstraties en volkspetitionnementen moesten immers demonstreren dat het Nederlandse volk zich achter de vredesbeweging had geschaard. Het bleek zo ongeveer de helft te zijn, de linkerhelft.⁵³ Aldus kreeg de CDA-VVD-coalitie de ruimte om het karwei te klaren. Die ruimte werd vergroot naarmate de PvdA elke vorm van compromis over deze zaak steeds rigoureuzer uitsloot. In 1985 ontstond een eigenaardig schouwspel toen IKV en PvdA langs elkaar heen bleken te zijn geschoven. De laatste functioneerde alleen nog maar als protestbeweging; de top van het eerste probeerde aan politiek te doen. Die rolwisseling moest wel mislukken, en dat gebeurde ook; het bleef niettemin gedenkwaardig de actievoerders van gister in het domein der *Realpolitik* te zien rollebollen, met Fabers hardop gedachte mogelijkheid van ‘tijdelijke’ plaatsing als koprol *mortale*, terwijl de PvdA-top zich in bleef graven alsof hun schuttersputjes een laatste rustplaats moesten worden.

Op 29 augustus 1987 werd het IKV bijna volwassen. De viering van het twintigjarig bestaan was stemmig. De bisschop sprak, de minister van Defensie sprak, en Faber sprak het laatste woord. Het was geen grafrede, al was het duidelijk dat ‘de campagne’ onder de groene zoden was beland. De leuze wordt gehandhaafd, als ‘waarmerk’.⁵⁴ Andermaal bleek het retorisch vernuft van Faber boeiend. Nadat hij en de zijnen jarenlang hebben betoogd dat de kernwapens weg moesten omdat het ‘vijf voor twaalf’ was, voerde hij nu een nieuw argument op. Zo klein waren de oorlogskansen, betoogde hij, dat kernwapens hun bestaansreden meer en meer verliezen. Dit is van dezelfde logische merite als een pleidooi om dijken af te graven wegens het uitblijven van overstromingen, en waarschijnlijk is het dit soort vondsten die

de bij dit jubileum verschenen semi-officiële geschiedschrijving van het IKV doet spreken van een voorkeur bij de leiding van het Beraad voor ‘beweging om de beweging, waarbij de ene modieuze slagzin de andere voor zich uit drijft’.⁵⁵

Zo'n knorrige formulering getuigt (net als het boek in zijn geheel) van een zelfkritisch vermogen dat weldadig aandoet na de beterweterij van de voorafgaande jaren. Inmiddels staan de ruïnes en liggen de slachtoffers van het gevecht om de vrede wijd en zijd verspreid over het Nederlandse politieke landschap.

Eindnoten:

- 1 Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, (1790), edited by Conor Cruise O'Brien, Harmondsworth, Penguin Books, 1969, blz. 94.
- 2 Van de zijde van de ‘vredesbeweging’ is de categorie van ‘het geweten’ *ad nauseam* gebruikt alsof een beroep daarop een argument in het politieke debat vormt.
- 3 *Hervormd Nederland*, 24 november 1979, blz. 10.
- 4 De stelling dat Jezus ‘de beste jakobijn’ was werd tijdens de Franse Revolutie verkondigd door Hébert. Cf. J. Droz (hrsg.), *Geschichte des Sozialismus*, Band II, (1972), Frankfurt, Ullstein, 1974, blz. 203.
- 5 *Pastorale brief over de kernbewapening*, Brief, toelichting en rapportage generale synode van de Nederlands Hervormde Kerk, 's Gravenhage, Boekencentrum, 1981, blz. 6.
- 6 Geciteerd in *Der Spiegel*, 1980, 39, blz. 17.
- 7 Op deze tegenstrijdigheid vestigde J.L. Heldring al terstond de aandacht in zijn artikel ‘Eenmaal in de achttien jaar’, *NRC/Handelsblad*, 28 november 1980. Heldring beriep zich nadrukkelijk op de tekst van de brief, en vond dat hij, als buitenstaander, geen boodschap had aan de (op dat moment nog niet verschenen) ‘toelichting’, *NRC/Handelsblad*, 12 december 1980. De ‘toelichting’ herhaalt echter slechts de door hem geconstateerde tegenstrijdigheid. (Zie blz. 13-17).
- 8 Tekst in *Archief van de Kerken*, 38 (1983), 7, blz. 3.
- 9 ‘Vrede en gerechtigheid’, Brief van de Nederlandse bisschoppenconferentie over de kernbewapening, *Bisschoppelijke brieven*, nr. 18, Utrecht, 1983.
- 10 J. Huizinga, *Nederlands beschaving in de 17e eeuw*, (1941), Groningen, Wolters-Noordhoff, 1984, blz. 60.
- 11 De tegenovergestelde mening verdedigt Koos van der Bruggen in zijn (prachtige) studie *Verzekerde vrede of verzekerde vernietiging. Ontwikkeling van een theorie van gerechtvaardigde afschrikking*, Kampen, Kok, 1986, blz. 235.
- 12 Geciteerd naar de weergave in: Interkerkelijk Vredesberaad, *Wat wil het IKV nu eigenlijk? Achtenveertig vragen aan de vredesbeweging*, Amersfoort, De Horstink, 1984, blz. 27.
- 13 Von Meijenfeldt combineert een totale, zij het ‘principiële’, afwijzing van kernwapens met het verstrekken van allerlei (ongevraagde) militair-technische adviezen, die zeer wel binnen de strategie van de NAVO passen. Zie bijvoorbeeld zijn *Bewapening en veiligheid*, Ede, Zomer en Keuning, 1985.
- 14 Johan Blok, ‘Het IKV en de Grote Politiek’, in *Wending*, 34 (1979), 7 (juli-augustus), blz. 415.
- 15 Ben ter Veer, ‘Zes jaar IKV-campagne’, in: Mient Jan Faber e.a. (red.), *Zes jaar IKV-campagne*, Amersfoort, De Horstink, 1983, blz. 29.
- 16 *R.-k. kerk, kernwapens en ontwapening*, Adviesrapport van het Landelijk Bestuur van Pax Christi over het IKV-voorstel, uitgebracht aan de bisschoppen en de katholieke geloofsgemeenschap, *Pax Christi Wegwijzer*, nr. 14, Den Haag, Pax Christi, 1980.
- 17 De eerste die dit fenomeen beschreef was Charles Wright Mills, ‘The Professional Ideology of Social Pathologists’ (1943), opgenomen in zijn verzamelde essays *Power, Politics and People*, edited by I.L. Horowitz, New York, Ballantine Books, 1963.

- 18 Het is in dit verband opvallend dat het proefschrift van de aan het Polemologisch Instituut verbonden Herman de Lange, *De bewapeningswedloop tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie* (Groningen, Polemologisch Instituut, 1982), in de Nederlandse discussie goeddeels is genegeerd.
- 19 Osgood publiceerde deze theorie voor het eerst in 1962, in boekvorm: Charles E. Osgood, *An Alternative to War and Surrender*, Urbana, University of Illinois Press, 1962. Sindsdien heeft hij haar in allerlei varianten herhaald, zonder dat van een progressie sprake is. In dit hoofdstuk wordt, tenzij uitdrukkelijk anders gesteld, verwezen naar een niet gedateerd ($\pm$ 1980) en niet gepubliceerd artikel 'Psycho-social Dynamics and the Prospects for Mankind', dat op zijn beurt een gemoderniseerde versie is van toespraken uit 1977 en 1978 voor, respectievelijk, de Peace Science Society (International) en een colloquium van de VN over 'The Social Context of Disarmament'. Osgoods ideeën over GRIT zijn verzameld in *Peace Research Reviews*, 8 (1979), 1 & 2.
- 20 *Nieuwe Literatuur over oorlog en vrede*, 5 (1968), nr. 31.
- 21 Ben ter Veer, 'De psychologie van de ontwapening. Osgoods voorstel en het Kennedy-experiment', *Transaktie* 1 (1971), 2, blz. 11-16.
- 22 Amitai Etzioni, 'The Kennedy Experiment', *Western Political Quarterly*, 20 (1967), blz. 361-380; Amitai Etzioni, *The Hard Way to Peace: A New Strategy*, New York, Collier Books, 1962.
- 23 Ter Veer, 'De psychologie van de ontwapening...', blz. 6.
- 24 Een overzicht is te vinden in Ph. P. Everts, *Public Opinion, the Churches and Foreign Policy. Studies of domestic factors in the making of Dutch foreign policy*, Leiden, diss., 1983, blz. 377-8.
- 25 Osgood, *op. cit.*, blz. 29. De auteur suggereert dat Brezjnev onder invloed van zijn ideeën deze stap nam. De Sovjetrussische leider heeft deze dan niet goed begrepen, aangezien zijn eenzijdige stap allerm minst onvoorwaardelijk was, en later op een wel heel eigenaardige manier eenzijdig bleek te zijn.
- 26 ANP Telexbericht 26 augustus 1982 (*Defensieknipselkrant*) Cf. Milton Leitenberg, 'United States Foreign Policy and the Soviet Invasion of Afghanistan', in: *Arms Control*, (1986), 3 (december).
- 27 Everts, *op. cit.*, blz. 204.
- 28 Het betreffende advies is gepubliceerd als *Pax Christi Wegwijzer 14*. Zie noot 16.
- 29 Everts, *op. cit.*, blz. 211.
- 30 *Idem*, blz. 212.
- 31 *Ibidem*.
- 32 Ben ter Veer, 'Zes jaar IKV-campagne', in: Faber, *Zes jaar IKV-campagne*, et cetera, blz. 18-19.
- 33 Zoals blijkt uit het IKV-rapport *Kleine-landen-Politiek*, Den Haag, IKV-secretariaat, 1981, blz. 18.
- 34 Andrew Wilson, *Het ontwapeningshandboek*, (1983), Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, 1985, blz. 278-9.
- 35 Geciteerd naar de samenvatting ervan in het Nederlands door Marius Broekmeijer, *Vrij Nederland*, kleurenkatern, 1978, 17 juni, blz. 35.
- 36 Cf. Y.M. Kondakov, 'Western Social Psychology on the Causes of Wars and the Means of Averting Them', in: I.S. Andreyev e.a., *Problems of War and Peace. A Critical Analysis of Bourgeois Theories*, Moskou, Progress Publishers, 1972, blz. 79-81.
- 37 *De Volkskrant*, 29 november 1980.
- 38 *NRC/Handelsblad*, 19 september 1980.
- 39 *Hervormd Nederland*, 6 juni 1981.
- 40 *Commentaar van Laurens Hogebrink op het paper van Bart Tromp*, verhandeling voor het symposium 'Vredeswetenschap-Vredesbeweging', Rijksuniversiteit Groningen, 18 januari 1985.
- 41 Alle citaten en parafrases van Van der Bruggen zijn afkomstig uit zijn 'Niemand is er, die goed doet' (Ps. 14. 1). Theologie en ethiek van het IKV, in Theo de Wit (red.), *Naar een radicale politieke ethiek. Theologie, ethiek en politiek in de kerkelijke vredesbeweging*, Amersfoort, De Horstink, 1984, blz. 34-49.
- 42 Van het symposium is een verslag gepubliceerd door het Polemologisch Instituut. Het voorgaande berust daarop, en op mijn eigen aantekeningen.
- 43 In zijn bijdrage aan Ulrich Albrecht, Johan Galtung, Michael Gumbert, Reimar Stuckenbrock (hrsg.), *Stationierung - und was dann? Friedensbewegung gegen Apokalypse*, Bonn, Europäische Perspektiven, 1983.

- 44 Cf. mijn 'Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de machtspositie van de PvdA', in L. Casteleijn e.a. (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1983, blz. 164-79.
- 45 Dit onderscheid is uitgewerkt in mijn *Het falen der nieuwlichters*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1981, blz. 112-45.
- 46 In Nederland ijvert de organisatie Kerk en Vrede ervoor de afwijzing van kernwapens binnen protestantse Kerken een *status confessionis* te verlenen, iets wat bij de Duitse gereformeerden (Reformierte Bund) inmiddels het geval is. Cf. Leeuwarder Courant, 8 maart 1986.
- 47 John D. McCarthy, Mayer N. Zald, 'Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory', in *American Journal of Sociology*, 82 (1977), blz. 1215.
- 48 Mient Jan Faber, $\text{Min} \times \text{min} = +$. *Dagboek aantekeningen*, Weesp, De Haan, 1985. Zie hierover mijn recensie 'Politicus zonder partij', in: *Het Parool*, 6 juli 1985.
- 49 Faber e.a., *Zes jaar IKV-campagne*, blz. 15.
- 50 *Idem*, blz. 19.
- 51 *Ibidem*.
- 52 Cf. Donald J. Puchala, *The United States and its Allies: an End of Western Consensus*, paper voor de conferentie 'The Future of the Western Community', University of South Carolina, Columbia, S.C., 3-5 October 1985.
- 53 Cf. D. Benschop, G. Walraven, E. Wiersma (red.), *Vredesbeweging: strategie en effectiviteit*, Nijmegen/ Amsterdam, Mets, 1986.
- 54 Cf. Philip Everts, Guido Walraven (red.), *In actie voor een vredesklimaat. Twintig jaar IKV*, Amersfoort, De Horstink, 1987, blz. 65.
- 55 *Idem*, blz. 78.

7 Terrorisme en ideologie

Het moderne terrorisme is in West-Europa net zo'n routine geworden als het onderzoek van de luchtreiziger en diens bagage - een feit des levens even gewoon als de slachtoffers van het autoverkeer. Nog steeds bestaat de Rote Armee Fraktion, RAF, en het is wel zeker dat deze nu meer leden telt dan in haar eerste fase, toen ze het politieke leven in de Bondsrepubliek op z'n kop zette.

Die eerste fase eindigde in de nacht van 17 op 18 oktober 1977. In Mogadishoe maakte het anti-terrorismedecommando van de Grenzschutz toen een eind aan de kaping van een passagiersvliegtuig van de Lufthansa door Palestijnse bondgenoten van de RAF. Terzelfder tijd vonden de leiders van de RAF de dood in de gevangenis van Stammheim; naar alle waarschijnlijkheid door zelfmoord. Het dodental dat het optreden van de RAF tot dan toe had veroorzaakt, kwam daarmee op 47: 17 stads-*guerillero's*, 28 mensen die het slachtoffer werden van de RAF en 2 die per ongeluk door de politie werden doodgeschoten in de strijd tegen het terrorisme.¹

Het begin van de strijd lag negen jaar eerder. Op twee april 1968 plaatsten Andreas Baader - bohémien, zijn vriendin Gudrun Ensslin - activiste, Thorwald Prollstudent, en Horst Söhnlein - leider van het Action-Theater in München, brandbommen in de Frankfortse warenhuizen Kaufhof en Kaufhaus Schneider. De bommen ontploften na sluitingstijd, veroorzaakten brand en richtten aanzienlijke schade aan.

Tot hun daad werden de vier geïnspireerd door de Komune 1 in Berlijn. Toen in 1967 bij de brand in het Brusselse warenhuis L'Innovation meer dan driehonderd

mensen waren omgekomen, deed Kommune I een pamflet het licht zien waarin werd gesuggereerd dat de brand geen ongeluk was geweest, maar welbewust aangestoken als protest tegen de Amerikaanse bombardementen op Noord-Vietnam. De Berlijnse justitie nam het pamflet serieus en vervolgde de opstellers wegens ‘oproep tot brandstichting’.

Waren de ‘ludieke’ manifestaties van Kommune I afgekeken van de Amsterdamse provobeweging, het proces tegen de communards werd op zijn beurt weer een late echo van de Amsterdamse botsingen tussen de speelsheid van provo's en de dierlijke ernst van politiek en justitie. In Berlijn eindigde het proces in vrijspraak. De veroordeling van provo Hans Tuynman tot drie maanden gevangenis, voor het verspreiden van een vlugschrift waarin een handleiding voor de montage van bommen was afgedrukt, was in Amsterdam een paar jaar eerder tot lokale Dreyfus-affaire geproclameerd.²

Daarmee houdt de betrekkelijke overeenkomst tussen Amsterdam en Berlijn op. De Nederlandse beweging van zestig heeft allerlei sporen nagelaten, maar geen ervan leidt naar een inheems terrorisme. Leden van Kommune I vormden daarentegen enkele jaren na dit schertsproces de kern van de terroristische Beweging van de Tweede Juni. En het groepje rond Baader nam de oproep al even serieus als de Duitse justitie.

In oktober 1968 vond het proces tegen de al snel gepakte brandstichters plaats. Als verdediger van Baader trad de Berlijnse advocaat Horst Mahler op, die met zijn bolhoed, paraplu en zwarte kostuum een even vaste als opvallende verschijning was bij elke *Demo* van de Westberlijnse studentenbeweging in de jaren zestig. De vier hadden het plaatsen van de bommen niet vergezeld doen gaan van een publieke verklaring voor deze daad. Bij zijn arrestatie had Baader elke betrokkenheid aan de poging tot brandstichting ontkend, terwijl de anderen geweigerd hadden iets te zeggen. Pas bij het proces kwam er alsnog tekst en uitleg. De satire van Kommune

I had als programma dienst gedaan: ‘Wij deden het uit protest tegen de onverschilligheid waarmee de mensen de volkerenmoord in Vietnam aanzien.’³

In zijn pleitrede stelde Mahler echter niet het protest tegen de oorlog in Vietnam centraal als motief van de verdachten, maar het feit dat hier de vertegenwoordigers van de generatie terechtstonden die niet, zoals die van hun ouders, stilzwijgend en nietsdoend medeplichtig wilden zijn aan het functioneren van een samenleving die op uitbuiting, onderdrukking en onrecht was gebaseerd.

Mahler borduurde daarmee door op een belangrijk thema in de ideologie van het Duitse ‘Nieuw-Links’, dat zich losjes had georganiseerd in de APO, de Ausser-parlamentarische Opposition: de overeenkomst in tendentie tussen het rijk van Hitler en de Bondsrepubliek. De brandstichtingspoging had in kringen van de APO overigens noch bijval gekregen, noch begrip ontmoet. Het bestuur van de SDS (de socialistische studentenbond, de belangrijkste groepering binnen de APO) distantieerde zich ervan in een verklaring: ‘De SDS is er ten diepste door ontsteld dat er in de Bondsrepubliek Duitsland mensen zijn die geloven door niet te motiveren terreuracties uitdrukking te geven aan hun oppositie tegen de politieke en maatschappelijke situatie in dit land.’⁴

Ulrike Marie Meinhof, stercolumniste van *Konkret*, toentertijd het belangrijkste medium van de APO, woonde het proces bij en kwam tot iets andere bevindingen. ‘Het progressieve moment van het in brand steken van een warenhuis ligt niet in de vernietiging van waren, maar in de criminaliteit van de daad, in het breken van de wet. [...] De wet die door brandstichting wordt overtreden beschermt niet de mens, maar de eigendom.’⁵ Deze redenering was in het najaar van 1968 populair aan het worden in kringen van de APO: geweld tegen personen was niet toegestaan, maar tegen zaken wel. Volgens Klaus Rainer Röhl, hoofdredacteur van *Konkret*, en toen nog met haar getrouwd, is Ulrike Marie Meinhof

dit standpunt trouw gebleven, ook toen ze deel uitmaakte van de RAF; anders dan de andere leden van de groep zou ze nooit van wapens gebruik hebben gemaakt of trachten te maken.⁶

Maar als ze met het bovengenoemde citaat toen nog in de pas liep met de ideologische ontwikkeling van de buitenparlementaire oppositie, dan bevond ze zich toch al snel daarna op de extreem-anarchistische vleugel daarvan.

‘Wahrenhausbrandstiftung’ was niet de eerste column van Ulrike Marie Meinhof die de indruk wekte dat ze politiek en moreel de kluts aan het kwijtraken was.

Zonder het te beseffen beleefden de Westduitse studentenbeweging en de daarmee vrijwel samenvallende APO in 1968 hun hoogtepunt. Dit echter sloeg onmiddellijk om in desintegratieverschijnselen, ideologisch zowel als organisatorisch. Nieuwe, of herontdekte denkbeelden werden in allerlei richtingen *ad absurdum* vervolgd en daarna niet zelden, alsof het om vieze sokken ging, weggegooid en door andere vervangen. Zo werd de SDS gegrepen door de idee van ‘basisdemocratie’, die, eenmaal ingevoerd, het einde van de organisatie betekende. De consequentie was voor de geoefende waarnemer al onontkoombaar op het moment dat de leiding van de Nederlandse Studenten Vak Beweging (SVB) in 1969 precies datzelfde model ging propageren. Een half jaar later, toen de gevolgen hier geen andere waren dan in Duitsland, verrasten precies dezelfde leiders de overgebleven resten van de SVB met een streng-hiërarchische organisatievorm van marxistisch-leninistische snit.

Basisdemocratie noch democratisch centralisme is een politiek neutraal instrument; zij maken onderdeel uit van geheel verschillende politieke wereldbeelden. Niettemin was het mogelijk voor een sociale beweging, in dit geval de Nederlandse studentenbeweging van de jaren zestig, om binnen een jaar het ene organisatiemodel in te ruilen tegen het andere, bij formeel gelijk gebleven politieke uitgangspunten. Dit voorbeeld demonstreert

dat de relatie tussen ideologie en organisatie ingewikkelder is dan die van een eenvoudig causaal verband.

Vanaf het moment dat de APO ontbindingsverschijnselen begon te vertonen was Ulrike Marie Meinhof niet langer een commentator die lijnen wist aan te geven in klaarblijkelijk chaotische en verspreide ontwikkelingen, maar ging zij in die ontwikkelingen onder. Zij werd haar eigen paradox toen ze in *Konkret* het blad aanviel als niet links, maar opportunistisch, omdat ‘de anti-autoritaire positie er verdrongen is in de autoritaire vorm van de column’ (namelijk de hare).⁷ Een paar maanden later, in april 1969, brak ze met *Konkret* (nadat ze eerder al van Röhl was gescheiden) met als argument dat ‘het blad op het punt staat een instrument van de contrarevolutie te worden’.⁸

De brandstichters waren inmiddels tot drie jaar tuchthuisstraf veroordeeld. Nadat ze veertien maanden hadden uitgezeten werden ze, in afwachting van de behandeling in hoger beroep, op vrije voeten gesteld. De vrijlating werd met heroïne gevierd; die vreugde werd met geelzucht bekocht.⁹ In november 1969 verwierp het Bondsgerechtshof het hoger beroep dat de beklaagden hadden aangetekend. Baader en Ensslin doken onder in de Parijse woning van Régis Debray, die toen nog gevangen zat in Bolivia. Vanzelfsprekend ging dat niet zomaar: tegen deze tijd waren Baader en Ensslin om zo te zeggen geadopteerd door het ‘Schili’ (Chic Links), van wie de familie Debray een representatief Frans exemplaar was: de vader een vooraanstaand advocaat, de moeder gemeenteraadslid; welgesteld, met toegang tot de machten in staat en economie. Vanaf het moment dat financiële ondersteuning uit de sfeer van de SDS tekortschoot hadden Baader en Ensslin zich gewend tot dit milieu.¹⁰

De twee andere veroordeelden meldden zich uiteindelijk en zaten hun straf uit. Met de RAF hebben zij nooit iets van doen gehad. Baader en Ensslin klopten later in Berlijn aan bij Ulrike Marie Meinhof, ondanks haarzelf ook afkomstig uit het Schili. De ideologische ontwikke-

ling had bij de brandstichters niet stilgestaan: zij hadden, als zovelen in de uiteengevallen Nieuwlinkse beweging, anarchistisch-maoïstische denkbeelden omarmd. Het verschil met die zovelen (onder wie een groepje rondom advocaat Mahler) was dat ze die ook in praktijk wilden brengen, nu ze toch ‘ondergronds’ moesten leven. Een eerste actie, waaraan ook Mahler meedeed, bestond uit het gooien van molotov-cocktails naar een wijkbureau van de gemeente.¹¹ Een motivering van deze actie werd niet gegeven en is ook niet achterhaald. Kort daarna werd Baader, die met zijn roekeloze rijstijl de aandacht van de politie had getrokken, gearresteerd.

Op 14 mei werd hij gewapenderhand bevrijd uit het Institut für Soziale Fragen. Met speciale toestemming mocht hij daar van de gevangenisautoriteiten samen met Ulrike Meinhof werken aan een boek over verwaarloosde, door hun ouders verlaten kinderen. (Dat onderwerp was toen plotseling erg populair in nieuwlinkse kring. Zowel Baader als Ensslin hadden een onwettig kind, dat ze in de steek hadden gelaten.) Ulrike sprong mee het raam uit en de illegaliteit in. Die dag werd de *Baader-Meinhof-Bande* geboren.

Men kan beter zeggen dat ze op dat moment werd uitgevonden door de Westduitse pers. Voor de betrokkenen was het nog helemaal niet duidelijk waar ze aan begonnen waren, *dat* ze ergens aan begonnen waren. Niets wijst erop dat de bevrijders meer voor ogen stond dan de hereniging van de gelieven Andreas Baader en Gudrun Ensslin.¹² Het ideologische klimaat in de Bondsrepubliek verschaftte hun echter de mogelijkheid de bevrijdingsdaad voor te stellen als een politieke actie. Voor zover er een keuze te maken viel, was die óf de operatie naar buiten in politieke termen te rechtvaardigen óf door stilzwijgen het privé-karakter ervan toe te geven. Het eerste kwam tegemoet aan het beeld dat de actievoerders van zichzelf wensten te hebben; het bood bovendien de waarschijnlijkheid van een zeker respect bij de nieuwlinkse groeperingen waartoe ze zich rekenden.

Het alternatief bood alleen maar het perspectief op een illegaal bestaan als crimineel. Het patroon dat toen gevolgd werd zou zich in de geschiedenis van de RAF steeds herhalen: de actie ging vooraf aan de ideologie. Maar de ideologie *volgde*, als onmisbare vorm van rechtvaardiging.

De groep reisde onmiddellijk door naar het Midden-Oosten, waar een voorhoede onder leiding van Mahler al kwartier had gemaakt. In een opleidingskamp van El Fatah¹³ werden ze getraind in de omgang met wapens en explosieven, en in het beroven van banken. Baader, terzijde gestaan door Gudrun Ensslin, ontpopte zich met zijn scherpe en grove tong als de onbetwiste leider van de groep. Met de Palestijnen boterde het niet. Militaire discipline viel slecht te combineren met de toentertijd in APO-kringen heersende anti-autoritaire denkbeelden. Toen het hoofd van de opleidingskampen van El Fatah, Aboe Hassan (die in 1972 de actie tegen de Israëlische atleten bij de Olympische Spelen in München zou organiseren), de Duitsers toesprak over de politieke en militaire situatie, maakten zij hem het spreken onmogelijk door hem voortdurend in de rede te vallen. Zo gauw het kon stuurden de Palestijnen de groep naar Duitsland terug.

Ook toen was het nog uiterst vaag wat men zich voorstelde nu te gaan doen. Baaders hoogste wijsheid was ‘neuken en schieten, dat is hetzelfde’; van Gudrun Ensslin moest men elke dag gezamenlijk een uurtje citaten van Mao lezen. De verhoudingen in de groep waren gespannen. Al in Jordanië was het onderling wantrouwen zo hoog opgelopen dat door Baader en Ensslin serieus werd gesproken over het vermoorden van Peter Homann, de ex-minnaar van Meinhof die meegegaan was naar het Midden-Oosten. De Palestijnen verhinderden de uitvoering van dat voornemen en zorgden ervoor dat Homann kon ontsnappen met een paspoort op naam van Omar Sharif.

Van zulke sprekende details wemelt *Der Baader-*

Meinhof-Komplex van Stefan Aust, dat vanwege de afstandelijke toon, de nadruk op feitelijke informatie en de nauwgezette research die aan het boek ten grondslag ligt terecht het standaardwerk over de affaire-Baader-Meinhof is geworden.¹⁴ Die afstandelijkheid is overigens niet voor de hand liggend. In zijn jonge jaren was Aust eindredacteur van *Konkret* (1966-1969). Op aandringen van Ulrike Meinhof verliet hij het blad - zij vond, in de terminologie van die jaren, dat hij het winstmotief had verinnerlijkt.¹⁵ Toen hij na een verblijf in de Verenigde Staten een jaar later terugkeerde, slaagde hij erin de tweelingdochters van Röhl en Meinhof, naar wie Interpol op verzoek van de vader al maanden zocht, op te sporen in Sicilië, juist voor ze zouden worden overgebracht naar een Palestijns kamp om daar als weeskinderen te worden grootgebracht: volgens Röhl een offer dat Baader en Ensslin van Meinhof eisten als bewijs dat ze werkelijk het burgerlijk leven achter zich had gelaten.¹⁶ Hals over kop vluchtte Aust op een nacht zijn huis in Hamburg uit nadat hij door de voormalige SDS-voorman Karl Heinz Roth gewaarschuwd was dat Baader en Mahler op weg waren om hem vanwege zijn verraad neer te schieten.

Als men onder het ‘complex Baader-Meinhof’ vooral de intellectuele en politieke verwarring verstaat die aan de linkerkant van het politieke spectrum (en niet alleen in West-Duitsland) ontstond door het ontstaan van een terrorisme dat zich als links uitgaf, dan is het boek van Aust daarvan niet alleen de beschrijving, maar ook onderdeel. Dat geldt nog sterker voor de film *Stammheim-Baader-Meinhof vor Gericht* die hij in 1986 met regisseur Reinhard Hauff maakte. De première in Hamburg werd onmogelijk door wat in de Bondsrepubliek tegenwoordig ook door linkse media ‘chaoten’ worden genoemd - de neo-anarchistische onderwereld van de politiek - die zich naar eigen zeggen ‘hun Baader-Meinhof-mythe niet af lieten nemen’.¹⁷ Tien jaar na de Duitse herfst van

1977 zag Aust zich genoodzaakt een lezingentournee over zijn boek door Nederland af te breken, nadat hij bij zijn eerste optreden door gemaskerde vaderlandse chaoten met verf was begoten.

Een beschrijving als die van Aust, die in zijn koelheid en feitelijkheid geen eigen mythe presenteert, maar zowel die van de RAF als die van de Bondsregering of de Springer-pers ondermijnt, is per definitie controversieel. Als ze dat in het geval van Aust in veel sterkere mate is voor de sympathisanten van de RAF dan voor de Westduitse regering, dan komt dat omdat de andere mythe heel wat onhoudbaarder blijkt te zijn dan de andere. De Westduitse rechtsstaat en de Westduitse democratie zijn niet onbevlekt gebleven door de strijd tegen het terrorisme van de RAF - hierin is Aust duidelijk -, maar ze zijn er ook niet onderdoor gegaan, zoals de *tupamaro's* in Uruguay voor elkaar kregen. De naarstig gezochte en gevonden parallellen met het Derde Rijk, of met zelfs maar een politiestaat, zijn in geen enkel opzicht houdbaar gebleken.

De mythe van de RAF berust op de zuiverheid van intenties en op de juistheid en de morele aanvaardbaarheid van de analyse die ten grondslag zou liggen aan theorie en praktijk van deze Duitse terroristen. Het boek van Aust voert wat deze drie punten aangaat te veel ontnuchtering aan. Het gaat mij in dit essay echter niet om een vergelijking van mythen en waarheid, maar om een onderdeel van het *Baader-Meinhof-Komplex* waar Aust het alleen tussen de regels door over heeft: de rol van ideologische voorstellingen. Het is met het oogmerk daar meer zicht op te krijgen dat ik hier de trieste geschiedenis van de RAF samenvat.

Terug in de Bondsrepubliek trof de groep voorbereidingen voor het voeren van een stadsguerrilla naar min of meer Zuidamerikaans model. In 1970, na de bevrijding van Baader, was het handboek van Carlos Marighela in het Duits vertaald. Het werd in de groep bestudeerd¹⁸ en

in praktijk gebracht, met dezelfde, even desastreuze als voorspelbare¹⁹ consequenties.

In september 1970 vonden de eerste bankovervallen plaats. Het ondergrondse leven bleek duur, en noch uit de sfeer van de APO, noch uit die van het Schili wist de groep voldoende steun te winnen om zich zonder deze harde maatregelen op de been te houden. Bovendien stelden de verzetsstrijders hoge eisen aan de kwaliteit van het illegale bestaan. Binnen een jaar heetten BMW's in de volksmond 'Baader-Meinhof-wagens'. Autoriteiten en politie waren in eerste instantie noch voorbereid op, noch opgewassen tegen deze acties, aldus de stereotypen van Duits Nieuw-Links over de autoritaire staat loochenstraffend. Op 15 juli 1971 viel het eerste dodelijke slachtoffer in wat Heinrich Böll 'de oorlog van zes tegen zestig miljoen' zou noemen. De voormalige kapster Petra Schelm viel in een vuurgevecht met de politie. De eerste politieagent werd op 22 oktober van dat jaar dodelijk getroffen.

Op elf mei 1972 werd de reeks bankovervallen en autodiefstallen gevolgd door een bomaanslag op een officierscasino van het Amerikaanse leger in Frankfort aan de Main. Eén dode en dertien gewonden. 'Für die Ausrottungsstrategen von Vietnam sollen West-Deutschland und West-Berlin kein sicheres Hinterland mehr sein,' heette het in de met 'Kommando Petra Schelm' ondertekende verklaring van de groep. In de weken daarop vonden bomaanslagen plaats op nog twee gebouwen van de Amerikaanse krijgsmacht in de Bondsrepubliek; op een politiebureau in Augsburg, het parkeerterrein van het *Landeskriminalamt* in München, de Volkswagen van rechter Buddenberg in Karlsruhe (met daarin zijn vrouw) en het gebouw van de Springer-pers in Hamburg.²⁰

Van alle acties die de RAF ondernam kunnen alleen de drie tegen leden en installaties van U.S. *Army* beschouwd worden als gericht op een onmiskenbaar politiek doel, namelijk het belemmeren van de Amerikaan-

se oorlogsinspanning in Indo-China. Die constatering betekent niet dat die acties daardoor juridisch of moreel aanvaardbaar zijn geworden, en al evenmin dat ze succes hadden. Bij het proces tegen Baader en de zijnen in Stammheim trachtte de verdediging aan te tonen dat Amerikaanse militaire operaties in Indo-China met behulp van een computer in het hoofdkwartier van de Amerikaanse troepen in Europa (Heidelberg) gecoördineerd werden, en dat de bomaanslag van de RAF die computer beschadigd had. (Blijkbaar kwamen de twee andere bomaanslagen, waarbij officierscasino's het doelwit waren geweest, voor de verdedigers niet in aanmerking om uitgelegd te worden als oorlogshandelingen.) De rechtbank weigerde de getuigen op te roepen die dit volgens de verdediging konden staven (president Nixon, de toenmalige Amerikaanse minister van Defensie, de toenmalige commandant van de Amerikaanse troepen in Europa, enzovoorts). Afgaande op het boek van een van de advocaten, mr P.H. Bakker Schut, was de verdediging niet in staat om ook maar één gegeven aan te voeren dat het verhaal over de computer en Vietnam enige geloofwaardigheid kon verlenen.²¹ Ook als men geen rekening wil houden met een afweging van het doel in verhouding tot de middelen, dan blijft er dus al met al wel heel weinig over om het *politieke* karakter van de groep Baader-Meinhof te funderen. Alles wat de RAF daarvoor en daarna deed was, in de woorden van Aust *Selbstdarstellung*, of om het anders te stellen, de groep werd haar eigen politieke doel.

In juni 1972 werden binnen twee weken Andreas Baader, Jan-Carl Raspe, Holger Meins, Gudrun Ensslin en Ulrike Marie Meinhof gearresteerd: de 'harde kern' van de RAF. In de gevangenis kreeg de groep een politiek gewicht dat ze daarvoor nooit had gehad, ondanks het feit dat de *klammheimliche Freude* die in nieuwlinkse kring een tijdlang *bon ton* was geweest als het over de RAF ging, verdween toen het radicale idealisme op echte moorden was uitgelopen.

Dit politieke gewicht was minder het resultaat van eigen acties en proclamaties dan van de kolossale opsporings- en veiligheidsmaatregelen die de Bondsrepublikeinse autoriteiten langzaam maar zeker hadden genomen. De groep provokeerde de Duitse staat tot nieuwe wetgeving, waaronder het *Radikalenerlass* van de regering-Brandt. Bedoeld om aanhangers van de *Baader-Meinhof-Bande* (wie van Baader-Meinhof-‘groep’ sprak was al verdacht als ‘sympathisant’) uit overheidsdienst te weren, bleek dit, zeker door de wijze waarop sommige deelstaat-regeringen ermee omsprongen, een uiterst geschikt middel om in het buitenland anti-Duitse sentimenten wakker te roepen en wakker te houden. Er kwam nog meer: nieuwe opsporingssystemen, antiterrorisme-eenheden, gepantserde rechtszalen, *Hochsicherheitstrakte* in gevangenissen, *Grossfahndungen* en nog veel meer.

Een groep die dit alles uitlokte, moest politiek toch wel wat voorstellen. De pretenties waren daarmee in overeenstemming. In het manifest *Konzept Stadtguerilla*, waarin de doelstellingen van de Rote Armee Fraktion werden uiteengezet, heette het: ‘Stadsguerrilla is erop gericht het machtsapparaat van de staat op afzonderlijke punten te verwoesten of buiten werking te stellen, om de mythe van de alomtegenwoordigheid van het Systeem en van zijn onkwetsbaarheid te vernietigen.’²²

Die inspanningen hadden dus een averechtse uitkomst: een indrukwekkende versterking van de politionele kracht van het staatsapparaat. Minstens zo paradoxaal was het dat van ‘stadsguerrilla’ eigenlijk nauwelijks sprake was. Haar politieke bestaansrecht ontleende de RAF al snel dan ook niet meer aan de stadsguerrilla die ze had willen voeren, maar aan het feit van haar bestaan. Een eigenaardige omkering van doel en middel, die een climax bereikte met de arrestatie van de RAF-top: voortaan was het loutere bestaan van de RAF het politieke thema waarop ze zich baseerde. De omstandigheden waaronder de leden van de groep gevangen zaten,

golden nu als bewijs van het ware gezicht van de kapitalistische staat. Gevangenschap werd het functionele equivalent van de gewapende strijd. De Duitse justitie zou de RAF-leden door eenzame opsluiting onderwerpen aan ‘isolatiefoltering’ en hen ook in andere opzichten onmenselijk behandelen.

Deze aantijgingen en beschuldigingen werden door de RAF in de gevangenis ondersteund met collectieve hongerstakingen. Wie zich aan hongerstaking onttrok (zoals Mahler) werd uit de groep gestoten. De advocaten van de RAF deden daarbij dienst om de door Baader uitgevaardigde orders over te brengen en af te dwingen.²³ In het geval van Holger Meins eindigde de hongerstaking met zijn dood. Baader nam het hongeren minder streng op en liet door advocaten voedsel zijn cel binnen smokkelen.²⁴

Zelfmoord werd vanaf een bepaald ogenblik gepropageerd als het ‘laatste en sterkste wapen’²⁵ dat de RAF ten dienste stond. De door de RAF-advocaten verspreide gruwelverhalen over de *Sonderbehandlung* van hun cliënten werden in bepaalde kringen grif geloofd. ‘Vooral in het buitenland achtte men de Duitsers tot alles in staat,’ noteert Aust op blz. 584. Nederland sprak in dat opzicht een hoog woordje mee, als ik vergeelde knipsels uit onder meer de *De Volkskrant*, *De Haagse Post*, *De Groene* en *Vrij Nederland* doorloop. Aan de beweringen van de RAF en haar medestanders werd heel wat meer aandacht besteed dan, bijvoorbeeld, aan de uitspraak van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens, die de klacht van RAF-advocaten dat hun cliënten politieke gevangenen waren die aan isolatiefolter werden onderworpen, afwees.

De Baader-Meinhof-groep werd in de gevangenis inderdaad anders behandeld dan andere gevangenen. De laatsten zouden bij gelegenheid zelfs protesteren tegen de privileges die de van terrorisme verdachten genoten. Aan de ene kant werden de RAF-gevangenen, vooral in de begintijd, aan strenge veiligheidsmaatregelen onder-

worpen. Ulrike Meinhof zat aanvankelijk gevangen in een geheel wit geschilderde, dag en nacht door neonbuizen verlichte cel, in een verder leegstaand gebouw van de gevangenis Keulen-Ossendorf. Aan de andere kant gaf het regime waaronder zij later gevangen zaten hun ongekennde mogelijkheden hun activiteiten voort te zetten. Terwijl de buitenwacht over isolatiefolter sprak, konden de RAF-leden in de gevangenis een uitgebreide bibliotheek opzetten met handboeken over wapentechniek, explosieven, politiemethoden en sabotage-activiteiten. In de speciaal voor hen ingerichte zevende verdieping van de Stammheim-gevangenis in Stuttgart beschikten Baader en de zijnen over honderden boeken, over radio en televisie, en konden ze overdag urenlang ongestoord met elkaar omgaan. Met behulp van tot huistelefoons omgebouwde grammofoons stonden de gevangenen ook 's nachts, wanneer ze in hun cel waren opgesloten, met elkaar in verbinding. Uiteindelijk verhinderden de strenge veiligheidsmaatregelen niet dat pistolen en explosieven de gevangenis werden binnen gesmokkeld. Wie dit deel van het boek van Aust leest, ziet de mythe van de Duitse *Gründlichkeit* in gruzelementen vallen.

Zo uitvoerig en gedetailleerd Aust is als het gaat om de beschrijving van de feitelijke wederwaardigheden van de groep, zo terughoudend is hij als het gaat om verklaring en interpretatie van het optreden van de RAF. Aldus blijft hij buiten de controverses hierover. Die controverses betreffen niet de verklaring van het ontstaan en optreden van de Baader-Meinhof-groep maar de waardering die men daaraan verbindt. Algemeen is die verklaring namelijk gezocht in het geestelijk klimaat dat aan het eind van de jaren zestig door de studentenrevolutie én door de reacties daarop was ontstaan. Bakker Schut laat zijn epos over de verdediging van RAF-leden beginnen op 2 juni 1967, toen bij het hardhandig uiteenslaan van anti-sjah-demonstranten een Berlijnse politieagent

de student Benno Ohnseorg doodschoot. Alles wat daarna gebeurt loopt volgens een onverbiddelijke logica naar de start van het 'gewapend verzet', en in de beschrijving van het optreden van de RAF kent hij alleen maar verklarende kracht toe aan ideologische motieven van het hoogst mogelijke soortelijke gewicht.²⁶

Dient bij hem de associatie van de RAF met studentenbeweging en Frankfurter Schule als legitimatie van het terrorisme van de RAF, voor anderen ligt het precies andersom. 'De herkomst van de Baader-Meinhof-kern uit APO en ultralinkse studentenbeweging blijft een sociologisch model van zeldzame gaafheid,' schreef de historicus Von der Dunk in een beschouwing waarin hij het Westduitse terrorisme afleidde uit het gedachtengoed van de Frankfurter Schule.²⁷ In de Bondsrepubliek werden in de jaren zeventig zonder meer de studentenbeweging en denkers als Adorno en Marcuse verantwoordelijk gesteld voor het optreden van de RAF. Zonder *Dialektik der Aufklärung* geen *Konzept Stadtguerilla*.

In deze kennelijk nagenoeg algemeen aanvaarde lezing is *ideologie* dus de verklarende factor. Ook als men daarvan uitgaat zijn er echter nogal wat stappen in de redenering die onontkoombaar van *Dialektik der Aufklärung* tot de RAF leidt. In de eerste plaats gaapt er een diepe kloof tussen het gedachtengoed van de Frankfurter Schule en de ideologie die het Duitse Nieuw-Links zich tegen het eind van de jaren zestig had eigen gemaakt. Die kloof vertoonde zich in de spanningen tussen de studentenbeweging en de vertegenwoordigers van de kritische theorie. Adorno verwerkte die spanningen in zijn laatste geschriften (gebundeld in *Stichworte*). Het betreft hier ironisch genoeg oorspronkelijk college-aantekeningen die niet gebruikt werden omdat het doceren hem door studenten onmogelijk werd gemaakt. De *Marginalien zu Theorie und Praxis*, misschien het allerlaatste wat hij voor zijn dood in 1969 schreef, laten zich achteraf lezen als een profetisch commentaar op de overgang van activisme naar terrorisme.²⁸ Zijn intellec-

tuele erfgenaam Jürgen Habermas waarschuwde al in 1967 voor ‘links-fascistische’ tendenzen in het studentenprotest; met die ongelukkige frase keerde hij zich tegen de neiging tot verheerlijking van actie om de actie, die een element was geworden in het politieke wereldbeeld dat toentertijd in kringen van de APO opgang begon te maken.

Enkele andere onderdelen van dat wereldbeeld zijn al ter sprake gekomen bij het proces tegen de warenhuisbrandstichters: de tendentiële gelijkstelling van Bondsrepubliek en Derde Rijk, de rechtvaardiging van ‘geweld tegen zaken’. Later kwam daar de slogan ‘van protest tot verzet’ bij. Geleidelijk werd de gedachte omhelsd dat de staat vijand was, een tegenstander die geen enkele legitimiteit toekwam. Al deze ingrediënten werden ten slotte ondergebracht in een globale en vage marxistische kritiek op ‘het kapitalisme’, een kapitalisme dat onder de druk van zijn innerlijke tegenstrijdigheden uiteindelijk gedwongen zou worden zijn ware gezicht te vertonen: dat van het fascisme. Aldus de ideologie van het Duitse Nieuw-Links rond 1970.

Maar het werkelijk karakteristieke van deze ideologie was dat niemand die haar aanhing haar ernstig nam. De transformatie van werkelijkheid in theater, en van theater tot werkelijkheid, zo karakteristiek voor de ‘revolutie’ van de jaren zestig, vond ook hier plaats.

De ideologie was vrijblijvend, terwijl ze engagement vooropstelde; intellectuele *Spielerei*, retoriek om elkaar mee te benevelen - nooit serieus programma voor politieke actie. Ik denk dat Umberto Eco precies ditzelfde bedoelt als hij - over de Brigade Rossi - opmerkt dat hun paranoia niet voortkwam uit hun vooronderstellingen, maar uit de praktische conclusies die ze daaruit trokken.²⁹ De sleutelterm voor deze periode is niet ‘revolutie’ maar ‘anomie’. Met dat begrip duidde Émile Durkheim de situatie van normloosheid aan waarin plotselinge en onverwachte maatschappelijke bewegingen kunnen resulteren voor individuen. De normale ver-

wachtingen die de ankerplaatsen van het leven zijn, blijken dan los zand; er is geen vertrouwd houvast meer... alles lijkt mogelijk. In zo'n situatie zal een frenetiek zoeken opkomen naar het nieuwe en andere dat zekerheid belooft. Maar oorzaak en gevolg moet men niet verwarren: nieuwe (of oude) ideologieën vormen niet de basis van dit proces. Ze worden (her)ontdekt om in de gerezen behoefte aan zingeving en rechtvaardiging te voorzien.

Het is dan ook te simpel om voor te stellen dat het ontstaan van de Baader-Meinhof-groep vanuit de ideologie van het Duitse Nieuw-Links verklaard kan worden. In tegenstelling tot de uitspraak van Von der Dunk is de relatie tussen studentenbeweging en RAF bovendien helemaal niet zo'n model van 'sociologische gaafheid'. Baader was geen student, had niet eens eindexamen middelbare school gedaan, en hij legde vóór de brandstichting geen enkele politieke interesse aan de dag. Zijn belangstelling ging uit naar vrouwen, het nachtleven en de snelle auto's en motoren die hij stal. Bij zijn arrestatie in 1972 bestond zijn intellectuele bagage uit tweeëntwintig Mickey Mouse-boeken. Gudrun Ensslin en de meeste andere groepsleden waren op z'n best in de marge van de studentenbeweging actief geweest. Ulrike Marie Meinhof behoorde al evenmin tot die beweging. Van politieke origine was ze 'oud links' (*Konkret* werd lang gesubsidieerd door de DDR)³⁰; sociaal gezien behoorde ze - met een honorarium van 1500 DM per column tot 'chic links'. Bij de tweede en derde generatie Duitse terroristen was al helemaal geen sprake meer van een rechtstreekse verbinding met APO of studentenbeweging. Zij werden voornamelijk gerecruteerd uit kringen rond de geëngageerde advocaten die met RAF sympathiseerden, of uit bizarre bewegingen als het SPK, het Sozialistische Patienten Kollektiv in Heidelberg, waarvan de stichter, dr Wolfgang Huber, tot de conclusie was gekomen dat geestesziekte werd veroorzaakt door het kapitalisme, en dat zijn patiënten derhalve alleen door het afschaffen van het kapitalisme konden worden geholpen. Duizend

vastberaden en gewapende gestoorden waren volgens hem voldoende om de omwenteling tot stand te brengen. Hij beschikte op het moment dat hij tot de gewapende strijd overging over driehonderd.

Het enige groepslid dat tot de *inner circle* van de APO had behoord was Horst Mahler. Diens pogingen de Baader-Meinhof-groep van een ideologie te voorzien leverden hem slechts de haat en minachting op van Baader en de zijnen; in 1974 werd hij uit de groep gestoten.

De rol van Ulrike Meinhof was een andere. Zij kreeg in 1971 de opdracht de positie van de groep in een manifest uiteen te zetten. Dit manifest, RAF. *Rote Armee Fraktion: das Konzept Stadtguerilla*, verscheen met een citaat van Mao Zedong op de titelpagina ('zwischen uns und dem Feind einen klaren Trennungsstrich ziehen!'). Maar deze poging de RAF alsnog van een politiek program te voorzien mislukte, zoals ook achter de naam 'RAF' alleen maar een zin kan worden gezocht die er niet is. Een Britse recensent van het boek van Aust meende dat hier sprake was van een sardonisch staaltje humor van Baader; Jilian Becker stelt dat het gaat om een verwijzing naar het Japanse Rengo Schigun ('Rode Leger'); weer anderen dachten aan een associatie met Stalins 'antifascistische stoomwals'. Volgens Aust is de waarheid simpeler: 'Mist, ein Witz.' Dat althans tekende hij op bij een lid van de kerngroep van de RAF.³¹

Het manifest *Stadtguerilla* is een weinig samenhangend en emotioneel gesteld verhaal, gelardeerd met citaten van Mao, waarin betoogd wordt dat gewapende strijd als 'hoogste vorm van het marxisme-leninisme' (Mao) 'juist, mogelijk en gerechtvaardigd' is in West-Berlijn en de Bondsrepubliek. De studentenbeweging moet volgens dit geschrift beschouwd worden als 'voorgeschiedenis' van de RAF; die heeft daaruit de daadwerkelijke consequenties getrokken, of, zoals het in het nieuwlinkse koeterwaals van het manifest heet: '[...] die den Marxismus-Leninismus als Waffe im Klassenkampf rekonstruiert und den internationalen Kontext für den

revolutionären Kampf in den Metropolen hergestellt hat.’ Met nadruk wordt het ‘Primat der Praxis’ gesteld, tegenover de ‘Papierproduktion’ aan de ‘studentischen Schreibtischen’. Maar het meest opvallende van het manifest is de ondertoon van uitzichtloosheid. ‘Die Rote Armee Fraktion redet vom Primat der Praxis. Ob es richtig ist, den bewaffneten Widerstand jetzt zu organisieren, hängt davon ab, ob es möglich ist, ist nur praktisch zu ermitteln.’ Een omschrijving van het doel van die gewapende strijd ontbreekt. In plaats daarvan treft men passages vol van nauw verholde doodsdrift aan, zoals het citaat van Régis Debray dat ‘Siegen heisst, prinzipiell akzeptieren, dass das Leben nicht das höchste Gut des Revolutionärs ist’. *Das Konzept Stadtguerilla* is boven alles een desolate oorlogsverklaring, waarin in aan Carl Schmitt³² herinnerende bewoordingen politiek wordt gereduceerd tot het zo onverbiddelijk mogelijk trekken van de scheidslijn tussen vriend en vijand. Onduidelijk is tot wie het manifest zich richt, onduidelijker nog wat er de zin van is, aangezien de auteurs niet alleen de oorlog verklaren aan parlementaire democratie en pluralisme, maar ook aan de idee van publiek debat. Een door Marx al tot vervelens toe gebruikte stijffiguur doet daartoe in *Konzept Stadtguerilla* dienst. De ‘herrschende Öffentlichkeit’ is voor de RAF niets anders dan de ‘Öffentlichkeit der Herrschenden’; deze staat van de zijde van de stadsguerilla's slechts ‘erbitterte Feindschaft’ te wachten. Gelegen laten liggen willen zij zich alleen iets aan ‘marxistische kritiek en zelfkritiek’, maar wie daaraan buiten de RAF mee kunnen doen blijft duister.³³

Deze poging de RAF alsnog van een politiek program te voorzien mislukte dus, niet alleen inhoudelijk, en ook niet omdat de schrijfster, Ulrike Marie Meinhof, door Baader en Ensslin al vanaf het begin niet voor vol werd aangezien. De oorzaak lag dieper: het karakter van de groep verzette zich in de praktijk tegen elk ideologisch

program dat meer was dan rechtvaardiging achteraf. Alles draaide om het ‘Primat der Praxis’, de ‘daad van vernietiging’ die gelijk zou staan aan de ‘daad van bevrijding’. Van een positief doel waartoe de activiteiten van de RAF zouden moeten leiden was nooit sprake.

De ideologie van de groep was haar bestaan. Ulrike Meinhof was niet in staat dat te veranderen, omdat ze juist om die reden door Baader en Ensslin werd gefascineerd: die *deden* tenminste iets. Haar geestelijke capitulatie voor De Daad was niet uniek. Ze vormde de basis van veel verstolen (de term ‘*klammheimlich*’ werd in dit verband berucht) sympathie onder linkse warhoofden, getuige bijvoorbeeld dit citaat van de Nederlandse hoogleraar L.W. Nauta (uit 1974): ‘Solidariteit met de RAF is de weigering van links om ons politiek van hen te laten isoleren en ons via hen te discrimineren en de erkenning dat zij, hoe kritiseerbaar ook, dan toch maar de daad bij het linkse woord hebben gevoegd.’³⁴ Welk woord? Welke daad? (Baader c.s. werden uiteindelijk schuldig bevonden aan vier moorden, vierendertig pogingen tot moord, zes bomaanslagen en het vormen van een misdadige vereniging.)³⁵

Om precies de redenen die haar Baader en Ensslin deden bewonderen werd Meinhof door hen beschimpt en vernederd. De ‘zelfkritiek’ die ze in de gevangenis schreef, toont een wanhopig, door schuldgevoelens verteerd mens: ‘Het wezenlijke is... dat ik niet van revolutionair geweld doordrongen ben. [...] Mijn socialisatie tot fascist, door sadisme en godsdienst, die me ingehaald heeft, omdat ik mijn verhouding daarmee, dat wil zeggen met de heersende klasse, daar ooit het schootkindje van geweest te zijn, nooit volledig beëindigd heb, volkomen in me gedood heb... *Eine scheinheilige Sau aus der herrschenden Klasse, das ist einfach die Selbsterkenntnis.*’³⁶ Het uiteindelijke commentaar van Baader: ‘Natuurlijk ben je een liberaal kutwif’ (in het grove spraakgebruik van de RAF heetten alle vrouwen ‘kutwijven’). En Ensslin schreef Meinhof: ‘Jij bent het mes in de rug

van de RAF.³⁷ Nadat ze met Ensslin in dezelfde gevangenis was geplaatst, verbrak Meinhof zonder enige uitleg alle contact met haar kinderen. Baader en Ensslin hadden al veel eerder hun kinderen verstoten. Hoe vreemd, voor een groep die zich oorspronkelijk vormde rond de zorg voor verstoten en verwaarloosde kinderen!

Dit doorsnijden van elke verwantschapsband past in de neiging tot *Selbstdarstellung* - het vergroot de uitzonderlijkheid van wie tot de RAF behoren. Maar het is veel meer een uiting van de totalitaire beheersing die de groep als collectiviteit uitoefende over de afzonderlijke leden. De zelfmoord van Ulrike Marie Meinhof, op 8 mei 1976, was daarvan een rechtstreeks gevolg. Eerst had ze zich met de RAF geïsoleerd van de rest van de samenleving ('klare Trennungsstrich'). Daarna was ze binnen de RAF geïsoleerd tot ze nagenoeg buiten de groep stond.

Want niet een politieke ideologie hield de groep bijeen, maar de dwang van het zelfgekozen isolement. Hier past het aperçu van Sartre dat de groep zichzelf alleen maar kan laten voortbestaan door druk op zijn leden uit te oefenen,³⁸ zoals zijn hele vertoog over groep en geweld in *Critique de la raison dialectique* op een merkwaardige manier geïllustreerd wordt door de ontwikkelingsgang van de RAF (maar niet, zoals Sartre bedoelde, past op alle menselijke groepshandelen). Er is een verborgen relatie tussen de filosofie van Sartre en het moderne terrorisme,³⁹ en het is heel wel mogelijk om de *Critique*, met zijn boodschap dat 'Liberté-Terreur' het instrument is om zich vrij te maken van de duffe wereld van het 'practico-inerte', te ontcijferen als filosofie van het terrorisme par excellence.⁴⁰ Filosofie - mogelijk. Maar alleen al door zijn onleesbaarheid en gecompliceerdheid een onmogelijke kandidaat voor de post van praktische politieke doctrine, ideologie. (Tenzij men zijn inleiding bij Fanons *Les Damnés de la terre* als de *summa* van zijn politieke denken beschouwt. Maar ik heb nergens kunnen vinden dat leden van de

Baader-Meinhof-groep wat dan ook van Sartre hadden gelezen.)

Wie op zoek gaat naar het feitelijke ideologische bindweefsel van de RAF, ontdekt dat dit pas in de gevangenis tot ontwikkeling kwam. Twee boeken stonden daarbij centraal: *Moby Dick* en *Die Massnahme*.⁴¹ *Moby Dick* leverde zinnebeeld en beeld tegelijk van de identiteit die de groep zich wenste. De jacht op de witte walvis werd daartoe veranderd in die op de bijbelse walvis uit het boek Job: de Leviathan, de personificatie van de staat in het klassieke werk van die naam van Thomas Hobbes. De RAF beeldde zich zo in op groot wild te jagen. Uit Melvilles roman koos Ensslin daarnaast codenamen voor de groepsleden. Baader was vanzelfsprekend Ahab. Alleen Ulrike Meinhof kreeg, tekenend, niet een naam uit het boek. Zij werd Theres gedoopt.

Het andere boek was *Die Massnahme*, van Bertolt Brecht. Dit 'leerstuk' uit 1930 is het meest stalinistische in het oeuvre van de schrijver (al werd het door George Lukács gekritiseerd omdat 'strategisch-tactische problemen van de partij' erin 'verengd' zouden zijn tot 'ethische vraagstukken').⁴² Vier 'Agitatoren' berichten in Moskou aan het 'Kontrollchor' over hun succesvolle revolutionaire werk in China, dat een jonge kameraad echter het leven heeft gekost. Door zijn ijver, zijn medelijden, zijn spontaneïteit, zijn ethische zuiverheid, (kortom, zijn menselijkheid,) had hij de revolutionaire zaak ongewild in gevaar gebracht. Geconfronteerd met wat hij met de beste bedoelingen had aangericht, stemde hij in met de oplossing die de 'Agitatoren' hadden gevonden en heeft hij zich door hen laten doodschieten. Laatste woorden: '[...] im Interesse des Kommunismus/ Einverstanden mit dem Vormarsch der proletarischen Massen aller Länder/Ja sagend zur Revolutionierung der Welt.'⁴³ Ulrike Marie Meinhof herschreef het koor *Lob der Partei* tot het *Lied der RAF*.⁴⁴

Deze boodschap, die het individu zijn autonomie ontnemt en hem geen enkele andere kwaliteit laat dan zijn

mogelijk nut voor de Partij, bevatte precies de ingrediënten die de RAF nodig had om als groep te overleven: het geloof in een hoger doel ('de revolutie'), de rechtvaardiging van groepsdwang, de ontkenning van elke moraal en de totale onderschikking van het individu aan de groep. Deze ingrediënten waren ook wel te verkrijgen geweest bij andere schrijvers en ideologieën. *Die Massnahme* had echter niet alleen het voordeel kort te zijn. Het stuk verwees ook naar dezelfde politieke traditie, die van het revolutionaire en totalitaire communisme, waarvan de RAF zich onderdeel wilde weten, terwijl Brecht een van de heilig verklaarde schrijvers in het Duitse Nieuw-Links was.

De verhouding tussen ideologie en terrorisme, tussen de Westduitse 'beweging van zestig' en de groep Baader-Meinhof, is klaarblijkelijk aanzienlijk gecompliceerder dan de these dat er een onontkoombaar verband bestaat tussen de kritische theorie van Adorno en Horkheimer (sterke versie) of de ideologie van de studentenbeweging (zwakke versie) enerzijds en anderzijds de RAF. Alleen al het feit dat 99 % van de in die jaren actieve studenten *niet* de weg van het terrorisme bewandeld heeft, stempelt een mogelijk verband tussen die theorie en die ideologie, en het Westduitse links-georiënteerde terrorisme tot niet meer dan een statistische abnormaliteit, zoals het feit dat er wel verkrachters zijn die het zien van *The Sound of Music* aanvoeren als motivatie voor hun kwalijke daad die rolprent nog niet tot gevaarlijke pornografie stempelt.

Voor dit terrorisme lijkt hetzelfde op te gaan als voor Napoleon en Lenin toen de laatste na de Oktoberrevolutie het woord van de eerste voor eigen rekening nam: 'On s'engage, et puis on voit.' Bij de RAF vervulde ideologie de rol van intendance; zij volgde. Mijn reconstructie van de relatie tussen ideologie en terrorisme ziet er hierna schetsmatig als volgt uit: de opkomst en verbreiding van het Nieuwlinkse wereldbeeld in de tweede helft

van de jaren zestig verruimde het beschikbare repertoire aan rechtvaardigingsmodellen. Daarvan maakten Baader en de zijnen gebruik. De uitweg die zij kozen legde hen de druk op hun bestaan en hun optreden als terroristische organisatie daarna ook te rechtvaardigen in termen van het Nieuwlinkse wereldbeeld. Aldus geschiedde. Deze legitimatie schoot echter in twee opzichten te kort. Ze maakte niet verklaarbaar waarom de groep - in tegenstelling tot de overgrote rest van het Westduitse Nieuw-Links - zich geconstitueerd had op basis van daadwerkelijk geweld. En al evenmin kwam ze tegemoet aan de individuele behoefte van de groepsleden aan de zekerheid van het gelijk.

In die tekorten kon voorzien worden nadat de behoefte daaraan door het isolement van de gevangenneming kritiek was geworden, door de ideologie die besloten ligt in *Die Massnahme*. Kenmerkend is dat die ideologie naar binnen gericht is. Er is niet meer de behoefte om de eigen activiteiten te rechtvaardigen in termen van de waarden van een breder publiek. Er is ook niet de drang tot bekeren. De groep heeft zich afgescheiden van de maatschappij, en wacht op het offer van hen die die stap doen. De kerk is sekte geworden. In zo'n situatie krijgt de 'interne' ideologie de absolute overhand over een 'externe', zoals het verschrikkelijke koeterwaals waarin Baader c.s. elkaar schrijven het esoterische karakter van de RAF moet accentueren.

Als de RAF geen logische consequentie van 'de beweging van zestig' is geweest, dan is ze daar toch ook een produkt van. Niet het beeld van een causaal verband dringt zich echter op, eerder een ander: dat van de mutatie, genetische toevalstreffer op het uiteinde van een normaalverdeling. Overlevingskansen werden begunstigd door een omgeving waarvan de bewoners zich *juist door het argument van ideologische verwantschap* tot mededogen, solidariteit, begrip, en *klammheimliche Freude* gedwongen voelden.

Karakteristiek voor deze valse solidariteitsdwang was

de gebalde vuist waarmee Rudi Dutschke zijn afscheid bij de begrafenis van Holger Meins kracht bijzette. Later heeft hij zich, net als bijvoorbeeld Herbert Marcuse, ondubbelzinnig uitgesproken tegen de RAF ('verder kan de vernietiging van de kritisch-materialistische rede niet meer gaan').⁴⁵ Maar net als zovelen in zijn milieu heeft hij zich aanvankelijk geconformeerd aan het ideologische mechanisme dat de RAF hanteerde: het *doel* van de strijd was voor heel links hetzelfde; de RAF week 'alleen af' in de keus van de middelen.

Erg veel politieke ideologie was er al met al niet nodig voor het terrorisme. Naarmate de herinnering aan de jaren zestig vervaagt neemt de behoefte eraan bij nieuwe generaties hele en halve terroristen af. Tien jaar na Stammheim wordt van de Bondsrepubliek in de 'chaoten' gesteld dat zij slechts handelen, en geheel vrij zijn van ideologie. Dat is een verkeerde voorstelling van zaken. Nu de ideologische erfenis opgegeten is, wordt het werkelijke gezicht van de RAF en van wie in het voetspoor van Baader en Ensslin traden zichtbaar. Het is het gezicht van een absoluut nihilisme.

In dit opzicht is het meest treffende grafschrift bij de RAF deze passage uit *Lenz* (1973) van Peter Schneider, misschien de belangrijkste schrijver die de 'beweging van zestig' in de Bondsrepubliek heeft voortgebracht: 'Ihr wisst nicht, im Namen von was ihr kämpft, oder ihr wisst es, aber ihr habt es nicht drin. Weil ihr nicht für euer eignes Glück kämpft, verteidigt ihr auch nicht das Glück anderer Leute. Ihr seid nicht angreifbar - weil ihr nichts zu verteidigen habt - sondern nur Angreifer.'⁴⁶

Eindnoten:

- 1 Stefan Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1985, blz. 592.
- 2 A. Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?*, De Bezige Bij - Meulenhoff, 1966, blz. 29.
- 3 Aust, *op. cit.*, blz. 29.
- 4 *Idem*, blz. 62.
- 5 Geciteerd bij Klaus Rainer Röhl, *Vijf vingers maken nog geen vuist*, Baarn, Het Wereldvenster, 1976, blz. 175.
- 6 *Ibidem*.
- 7 Ulrike Marie Meinhof, 'Kolumnismus', in *Konkret*, 13 januari 1969.
- 8 *Frankfurter Rundschau*, 25 april 1969.
- 9 Aust, *op. cit.*, blz. 81.
- 10 Jilian Becker, *Hitler's Children. The story of the Baader-Meinhof Gang*, London, Panther Books, 1978, blz. 115-6.
- 11 Aust, *op. cit.*, blz. 90.
- 12 Cf. *Idem*, blz. 250; Becker, *op. cit.*, blz. 214; Röhl, *op. cit.*, blz. 209-10.
- 13 Volgens Aust. Becker schrijft dat het een opleidingskamp van het Volksfront voor de Bevrijding van Palestina betrof. (Becker, *op. cit.*, blz. 219.).
- 14 Helaas ontbeert zijn boek bronvermeldingen en literatuurverwijzingen.
- 15 Röhl, *op. cit.*, blz. 199.
- 16 *Idem*, blz. 201.
- 17 Jos Klaassen, 'Het trauma Stammheim', *De Volkskrant*, 14 februari 1986.
- 18 Becker, *op. cit.*, blz. 222.
- 19 Cf. C.J. Visser, *Terrorisme en West-Europa*, Den Haag, Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael', 1986, blz. 25-40.
- 20 Aust, *op. cit.*, blz. 232-4.

- 21 Pieter H. Bakker Schut, *Politische Verteidigung in Strafsachen. Eine Fallstudie des von 1972-1977 in der Bundesrepublik Deutschland geführten Strafverfahrens gegen Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Ulrike Meinhof, Holger Meins, Jan Carl Raspe*, Kiel, Neuer Malik Verlag, 1986, blz. 319 e.v.
- 22 *Rote Armee Fraktion: das Konzept Stadtguerilla*, Amsterdam, Niemec Verlag, z.j.
- 23 Aust, *op. cit.*, blz. 276 e.v.
- 24 *Idem*, blz. 303.
- 25 *Idem*, blz. 271; zie ook blz. 305.
- 26 Bakker Schut, *op. cit.*, m.n. blz. 13-36.
- 27 H.W. von der Dunk, 'Waar komt het Duitse terrorisme vandaan?', *NRC/Handelsblad*, 5 november 1977.
- 28 Theodor W. Adorno, *Stichworte. Kritische Modelle 2*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1969.
- 29 Umberto Eco, *Travels in Hyperreality*, London, Pan Books, 1987, blz. 114.
- 30 Röhl, *op. cit.*, blz. 7.
- 31 Aust, *op. cit.*, blz. 160.
- 32 Cf. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, Berlin, Duncker & Humblot, 1963.
- 33 Alle citaten afkomstig uit *Das Konzept Stadtguerilla*, *op. cit.*
- 34 Geciteerd in *Vrij Nederland*, 2 februari 1985.
- 35 Aust, *op. cit.*, blz. 436.
- 36 *Idem*, blz. 287.
- 37 *Idem*, blz. 303-4.
- 38 Jean Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique, I: Théorie des ensembles pratiques*, Paris, Gallimard, 1960, blz. 448.
- 39 Met de RAF was de relatie ook manifest, getuige het fameuze bezoek, op uitnodiging van de RAF, van Sartre aan Stammheim (Aust, *op. cit.*, blz. 305-7).
- 40 Raymond Aron, *Histoire et dialectique de la violence*, Paris, Gallimard, 1973; Paul Wilkinson, *Terrorism and the Liberal State*, London, MacMillan, 1977, blz. 71-80.
- 41 Aust, *op. cit.*, blz. 262, 275.
- 42 Geciteerd naar Ernst en Renate Schumacher, *Leben Brechts in Wort und Bild*, Berlin, Henschelverlag, blz. 64.
- 43 Bertolt Brecht, *Gesammelte Werke 2*, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1967, blz. 662.
- 44 Aust, *op. cit.*, blz. 263.
- 45 Geciteerd in *NRC/Handelsblad*, 1 oktober 1977.
- 46 Peter Schneider, *Lenz, Eine Erzählung*, Berlin, Luchterhand, 1973, blz. 50.

Verantwoording

De meeste essays en kronieken in dit boek vinden hun basis in eerder gepubliceerde artikelen in dag-, week- en maandbladen. Ze zijn voor publikatie in boekvorm ingrijpend herzien.

Hoofdstuk een is gebaseerd op beschouwingen die vanaf 1979 in *Het Parool* zijn verschenen. Een eerdere versie van hoofdstuk twee verscheen in *Intermediair*, 18 (1982), 51 (24 december). Hoofdstuk drie is een bewerking van een lezing gehouden op het congres van de NASA (Netherlands American Studies Association) over 'Neo-conservatism. Its Emergence in the USA and Europe' (mei 1983), waarvan de oorspronkelijke versie gepubliceerd is in: Rob Kroes, (editor), *Neo-conservatism. Its Emergence in the USA and Europe, European Contributions to American Studies* - VII, Amsterdam, VU Uitgeverij/Amerika Instituut, 1984. Het stond eerder in *Maatstaf*, 34 (1986), 7 (juli).

Hoofdstuk vier is voor het merendeel gebaseerd op in 1983 verschenen beschouwingen in *Het Parool* en daarnaast op een opstel over de polemicus Marx in 'Polemiek en pamflet', *Maatstaf*, 31 (1983), 10-11 (november-december); hoofdstuk vijf daarentegen voornamelijk op de columns die ik in de academische jaren 1982-1984 schreef in *Folia Civitatis*, het weekblad van de Universiteit van Amsterdam.

Delen van hoofdstuk zes zijn afgeleid van eerdere beschouwingen in *Het Parool* en van een verhandeling, getiteld 'Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de polemologie in Nederland', die werd ingediend op de Sociologendagen - 1984 en het symposium van het Pole-

mologisch Instituut over vredesbeweging en vredeswetenschap op 18 januari 1985.

Een eerder artikel over de relatie tussen ideologie en terrorisme naar aanleiding van de Baader-Meinhofgroep verscheen op 11 januari 1986 in *Het Parool*.

Ik ben Willemien Brattinga en Paul Kalma erkentelijk voor hun kritische opmerkingen bij de concept-tekst van dit boek.

Jannis Kounellis zeg ik dank voor zijn toestemming om voor de omslag van dit boek een foto te gebruiken van een - als altijd ongetiteld - kunstwerk van hem uit 1980.

Personenregister

Aantjes, Willem: 14
 Aardenne, G. van: 15
 Achterhuis, Hans: 84
 Adorno, Theodor W.: 59, 222, 230
 Agt, A. van: 15, 17, 32, 165, 166, 200
 Ahmad, Eqbal: 29
 Alfrink, B.: 167
 Althusser, Louis: 24
 Andreus, Hans: 110
 Aristoteles: 118
 Aron, Raymond: 25, 60, 142
 Asscher, B.J.: 42vv
 Attlee, Clement: 13v, 31
 Aust, Stefan: 215v, 218, 220, 221, 225

 Baader, Andreas: 208, 209, 212vv, 218, 220, 221, 224, 225, 226vv
 Bader, V.M.: 113v
 Bakker, Schut, P.H.: 218, 221
 Bakoenin, Michail, A.: 103
 Baudelaire, Charles: 69
 Baum, William: 72
 Becker, Jillian: 225
 Bell, Daniel: 10, 59, 60vv, 87
 Berg, J. Th. J. van den: 46, 58
 Berg, Max van den: 133
 Berge, Arthur ten: 151, 152
 Bernstein, Eduard: 85
 Bevan, Aneurin: 31
 Boer, Joep de: 190

Boff, Leonardo: 55
 Bohr, Niels: 97
 Bolkestein, F.: 21, 22
 Böll, Heinrich: 217
 Bouterse, Desi: 151v
 Braak, Menno ter: 25, 132
 Braks, G.: 15
 Bramhall, John: 124
 Brandt, Willy: 219
 Brattinga, Willemien: 250
 Brecht, Bertolt: 69, 229, 230
 Brezjnef, Leonid I.: 179
 Brico, Rex: 163v
 Brinkman, L.C.: 46
 Brokx, G.: 15
 Bruggen, Koos van der: 192vv
 Brunt, Emma: 155
 Buddenberg, Wolfgang: 217
 Burke, Edmund: 76, 159, 162, 172, 200
 Butler, Reginald: 86

Cald, Mayer N.: 202, 204
 Cals, J.M.L. Th.: 200
 Calvijn, Johannes: 157
 Carter, Jimmy: 179
 Castro, Fidel: 87
 Churchill, Winston S.: 14, 51
 Commandeur, Cees: 141
 Commers, Ronald: 95v
 Comte, Auguste: 59, 78, 79

Dahrendorf, Ralf: 59, 60
 Dalton, Hugh: 13v, 17
 Dam, Marcel van: 32, 56v
 Daudt, H.: 155
 Debray, Régis: 212, 226
 Deetman, W.: 125, 127, 157
 Democritus: 118

Descartes, René: 166
 Diepenhorst, I.A.: 136v
 Drees, W.: 30, 108
 Dreyfus, Alfred: 25
 Duisenberg, W.: 33
 Dunk, H.W. von der: 222, 224
 Durkheim, Émile: 223
 Dutschke, Rudi: 232
 Dijk, C.P. van: 16v

Ebels, Ed: 139
 Eco, Umberto: 223
 Eekert, Peter van: 133
 Einstein, Albert: 97
 Engels, Friedrich: 97, 98, 105, 120, 121
 Ensslin, Gudrun: 208, 212vv, 218, 224, 226vv
 Epicurus: 118
 Ernst, H.: 161, 166
 Etzioni, Amitai: 177
 Everts, Ph. P.: 181v

Faber, Mient Jan: 190, 195vv, 202v, 205, 206
 Fanon, Frantz: 150, 228
 Feuerbach, Ludwig: 98, 118
 Foucault, Michel: 24
 Fourier, Charles: 64
 Frank, André Gunder: 28
 Freiligrath, Ferdinand: 123
 Friedenthal, Richard: 106
 Frinking, T.: 21, 22

Gaitskell, Hugh: 31, 86
 Gandhi, Mahatma: 51
 Godet, 'Papa': 152
 Goethe, Johann Wolfgang von: 106
 Gorbatsjov, Michail A.: 181
 Gorz, André: 84
 Gouldner, Alvin: 73, 79v

Gramsci, Antonio: 113, 119
 Greshoff, J.: 102
 Grewel, Annemarie: 49
 Grewen, H.: 139
 Grimm, gebroeders: 98
 Grijs, Piet (= H. Brandt Corstius): 132v

Habermas, Jürgen: 223
 Hansson, Sven Ove: 113
 Harmsen, Ger: 115v
 Harriman, Averell: 178
 Harrington, Michael: 64v
 Harris, Kenneth: 31
 Hassan, Aboe: 214
 Hauff, Reinhardt: 215
 Hayek, Friedrich: 77
 Heberen, Adriënne van: 133
 Hegel, G.W.F.: 96, 98v, 118, 119
 Heine, Heinrich: 124
 Hellema, Duco: 133
 Hermans, Willem Frederik: 25
 Herpen, Marcel van: 98vv
 Hess, Moses: 103
 Hiro, Dilip: 30
 Hitler, Adolf: 48, 51, 164, 210
 Hobbes, Thomas: 59, 60, 69, 81, 124, 156, 157, 229
 Hoef, Kees van der: 149
 Hofland, H.J.A.: 24, 25, 37
 Hogenbrink, Laurens: 190, 191, 192
 Homann, Peter: 214
 Honecker, Erich: 111, 112
 Horkheimer, Max: 230
 Hovers, Urban: 137
 Hua Guofeng: 57
 Huber, Wolfgang: 224
 Huizinga, J.: 171

Jahn, Egbert: 198

Johannes Paulus II: 51vv, 170

Johnson, Lyndon B.: 82

Jones, James: 51

Kadt, Jacques de: 25

Kalma, Paul: 250

Kan, Wim: 31

Kant, Immanuel: 99, 119

Kautsky, Karl: 77

Kayzer, Wim: 137

Kemenade, J. van: 30, 32, 33, 35, 36

Kennedy, John F.: 177, 178, 182

Khomeiny: 51

Kierkegaard, S.: 97

Kissinger, Henry: 30

Klompé, Marga: 173v

Kloos, André: 33

Kok, Ton de: 195

Kok, Wim: 30, 32, 33, 44, 57, 58, 116

Kolakowski, Leszek: 97, 101

Koolschijn, Gerard: 5

Kounellis, Jannis: 250

Kristol, Irving: 81

Kroes, Rob: 249

Kugelman, Ludwig: 121

Lakeman, Pieter: 42v

Lasch, Christopher: 84

Laski, Harold: 65

Lassalle, Ferdinand: 51, 104

Leckie, G.: 151

Ledru-Rollin, Alexandre A.: 138

Lek, Bram van der: 162, 165, 166

Lenferink, Jan: 137

Lenin, V.I.: 87, 92, 107, 116, 152, 166, 230

Leune, Han: 35v

Levitan, S.: 82

Liebkecht, Wilhelm: 122

- Linden, Marcel van der: 95, 97
 Louw, André van der: 32, 33
 Lubbers, Rob: 42
 Lucebert: 5
 Lukács, George: 69, 229
 Luns, J.M.A.H.: 144
- McCarthy, John D.: 202, 204
 Machiavelli, Niccolo: 60
 Mahler, Horst: 209v, 213, 214, 215, 220, 225
 Mannheim, Karl: 61
 Mao Zedong: 57, 78, 87, 214, 225
 Marcuse, Herbert: 222, 232
 Marighela, Carlos: 216
 Marquand, David: 86
 Marshall, T.I.: 59
 Marx, Eleanor: 103
 Marx, Heinrich: 103
 Marx, Karl: 10v, 51, 59, 64v, 76, 89, 91v, 95vv, 102vv, 107vv, 110vv, 113vv, 116vv, 152, 156, 157, 226, 249
 Masman, J.W.: 39
 Meinhof, Ulrike: 210vv, 213vv, 218, 221, 224, 225, 226vv
 Meins, Holger: 218, 220
 Melville, Herman: 229
 Menten, Pieter: 15
 Mertens, Chiel: 125
 Meijnenfeldt, M. von: 173v
 Meijnen, Wim: 34, 37
 Miedema, Wietske: 139
 Mierlo, H.A.F.M.O. van: 145
 Miliband, Ralph: 88
 Mills, Charles Wright: 60, 73
 Mises, Ludwig von: 77
 Mitsjoenovitsj, Veljko: 188
 Moore, Barrington: 60
 Mulder, Reinjan: 41v
 Murray, Charles: 83

Nagel, Jan: 137, 138
 Napoleon: 230
 Napoleon III: 122, 123
 Nauta, Lolle: 11, 227
 Nehroe, Pandit: 51
 Neuman, H.J.: 145, 161
 Newton, Isaac: 96
 Nixon, Richard M.: 218

Oakeshott, Michael: 80
 Ohnesorg, Benno: 222
 Osgood, Charles E.: 176, 177, 179, 180, 181v, 183v, 186v, 188, 191, 203

Parkin, Frank: 91, 92, 114
 Parsons, Talcott: 59
 Plato: 5, 118
 Plutarchus: 123
 Pol Pot: 87
 Popper, Karl: 75, 82
 Poulantzas, Nicos: 24
 Pressman, Jeffrey: 81v
 Proll, Thorwald: 208
 Pronk, C.: 33
 Proper, Rogier: 137
 Proudhon, Pierre Joseph: 103, 121

Raspe, Jan-Carl: 218
 Reagan, Ronald: 48, 75, 86
 Reissig, Rolf: 110
 Reve, Gerard: 25
 Ricardo, David: 105, 119
 Röhl, Klaus Rainer: 210, 212, 215
 Romanov, Grigori: 111
 Roosevelt, F.D.: 51, 86
 Roth, Karl Heinz: 215
 Rousseau, Jean-Jacques: 98v
 Rubinstein, Renate: 41

- Saint-Simon, Claude-Henri: 70, 79, 119
 Sartre, Jean-Paul: 228v
 Schelm, Petra: 217
 Schillebeeckx, E.: 55
 Schiller, Friedrich: 98
 Schmidt, Helmut: 166
 Schmitt, Carl: 226
 Schneider, Peter: 232
 Schwarz, John E.: 83
 Smith, Adam: 45, 105
 Soekarno: 51
 Söhnlein, Horst: 208
 Spek, Fred van der: 133
 Spinoza, B. de: 97
 Stalin, J.V.: 87
 Steenkamp, P.: 51
 Steinfels, Peter: 82
 Stephens, John: 101
 Stiphout, H. van: 56
 Strauss, Leo: 157
- Taggart, Richard: 82
 Talmon, J.L.: 101
 Tamburrano, Giuseppe: 113
 Tawney, Richard: 60
 Terlouw, Jan: 17, 200
 Teunissen, P.J.: 145
 Thucydides: 157
 Thijn, Ed. van: 19, 33, 40
 Touraine, Alain: 84, 150, 205
 Traa, Maarten van: 134
 Troelstra, P.J.: 30, 75, 86
 Trotsky, L.D.: 92
 Tuynman, Hans: 209
- Uyl, J.M. den: 17, 30vv, 57, 58, 107, 108, 144, 200
- Veblen, Thorstein: 59, 64

Veer, Ben ter: 176, 177, 178, 190, 202v
 Velde, R. van der: 135
 Vogt, Karl: 122v
 Volten, Peter: 197
 Vondeling, Anne: 200
 Vroon, Piet: 155
 Vuysje, Bert: 138

Wallage, Jacques: 35, 36
 Wallerstein, Immanuel: 90
 Weber, Max: 50, 60, 67, 93
 Wildavsky, Aaron: 81v
 Wilde, Oscar: 47
 Williams, Francis: 13
 Wolf, J.C. van der: 34, 37
 Wijkstra, Rein: 167vv, 172v

Zwan, Arie van der: 47v